

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE
BAĞIMSIZ MEBUSLAR VE YASAMA ÇALIŞMALARI
(1920-1923)

Onur ZEKİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA-2018

KABUL VE ONAY

Onur ZEKİ tarafından hazırlanan bu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU

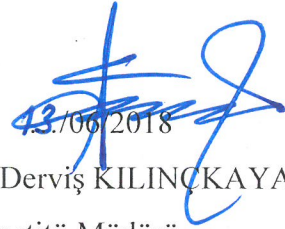

Üye : Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ

Üye : Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

13/06/2018
Prof. Dr. Derviş KILINÇKAYA
Enstitü Müdürü

EK:2

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU**

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 04/07/2018

Tez Başlığı / Konusu:

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bağımsız Mebuslar ve Yasama Çalışmaları (1920-1923)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-mode geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.04/07/2018

Adı Soyadı: **Onur ZEKİ**
Öğrenci No: **29266271320**
Anabilim Dalı: **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**
Programı: **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**
Statüsü: **Yüksek Lisans**

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Adnan SOFULOĞLU

EK:3

**HACETTEPE UNIVERSITY ATATURK INSTITUTE
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE DEPARTMENT
PRESIDENCY

04/07/2018

Thesis Title / Topic:

Independent Mps And Their Legislative Activities In The First Turkish Grand National Assembly (1920-1923)

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval. 04/07/2018

Name Surname: Onur ZEKİ
Student No: 29266271320
Department: Ataturk Institute
Program: Ataturk's Principles And History Of Modern Turkey
Status: Masters

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Adnan SOFULOĞLU

EK:4

BİLDİRİM

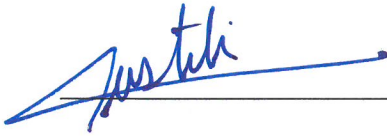
Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

(X) Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

04.07.2018

Onur ZEKİ

EK:5

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

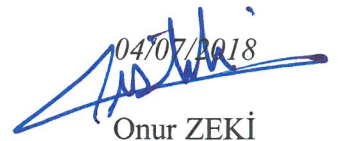
(X) Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etseniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

Tezimin/Raporumun tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

04/07/2018

Onur ZEKİ

EK:6

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim. 04/07/2018

Onur ZEKE

ÖZET

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Sivas Kongresi'nde alınan "particilik faaliyetinde bulunmama" kararına uygun bir şekilde, siyasi partilerin yokluğunda açıldı. Meclisin temel amacı, tam bağımsızlığın sağlanmasıydı. Ancak mevcut partisiz yapının, Meclisin disiplinli şekilde çalışmasına engel olduğu düşüncesiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup) kuruldu. İstenmeyen mebuslar, bu grubun dışında bırakıldı. Grup dışında kalan muhalifler de ayrı bir grup etrafında kümelendi veya bağımsız kaldı.

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı-Türk parlamento tarihi, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuna kadar incelenmiş sonrasında Birinci Meclis'in kuruluşu, işleyişi ve Meclis'te oluşmuş Birinci ve İkinci Gruplara değinilmiştir. Ardından bağımsız mebusların kimler olduğu tespit edilmiş, son olarak İstiklal Mahkemeleri, İcra Vekilleri Heyeti ve seçilmesi usulü, Hürriyet-i Şahsiye Kanun'unun kabul edilmesi süreci, Başkumandanlık Kanunu ve Lozan Konferansı'nda yaşanan müzakerelerin Meclis'teki akisleri Bağımsız mebuslar temel alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, Parlamento, Muhalefet, Bağımsız Mebuslar, Seçimler.

ABSTRACT

The First Turkish Grand National Assembly was opened in the absence of political parties, in line with the decision to "not be partisan" taken at the Sivas Congress. The main purpose of the Assembly was to ensure independence. However, Mustafa Kemal Pasha established the First Group for Defence of National Rights (The First Group), thinking that the current non-partisan structure prevents working with discipline. Unwanted deputies were left out of this group. Opponents were clustered in another group or stayed independent.

In this study, primarily the history of the Ottoman-Turkish parliamentary, until the establishment of the First Turkish Grand National Assembly, was examined; then the establishment and mechanism of the First Assembly and the First and Second Groups are formed in the Assembly was mentioned. Secondary, it was determined that the independent members who are. Finally Independence Tribunals, the Executive Committee and their election procedure, the process of accepting the Act on fundamental rights and the effects of the discussions of the Lausanne Conference in The Assembly was examined based on Independent MPs.

Keywords: Constitutionalism, Parliament, Opposition, Independent Deputies, Elections.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	I
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU.....	II
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK.....	III
BİLDİRİM.....	IV
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	V
ETİK BEYANI.....	VI
ÖZET.....	XII
ABSTRACT.....	XIII
İÇİNDEKİLER.....	IX
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE PARLAMENTO GELENEĞİNİN OLUŞUMU

1.1. Birinci Meşrutiyet.....	13
1.2. Kanun-ı Esasi ve Temel Hükümleri.....	17
1.3. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı.....	19
1.4. İkinci Meşrutiyet Dönemi.....	23
1.5. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

I. TBMM' NİN AÇILIŞI VE YAPISI (1920-1923)

2.1. TBMM'nin Yapısı ve İşleyişi.....	44
2.2. Birinci TBMM'de Gruplar.....	50
2.2.1. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup).....	50
2.2.2. İkinci Grup.....	52
2.3. Bağımsız Mebuslar.....	55
2.3.1. Bağımsız Mebusların Sosyo-Ekonomik Kökenleri.....	71
2.3.1.1. Seçilme Şekilleri ve Seçim Bölgeleri.....	71
2.3.1.2. Yaş, Eğitim Seviyeleri ve Meslek Durumları.....	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEMEL AYRIŞMA KONULARI VE BAĞIMSIZ MEBUSLAR

3.1. İcra Vekilleri Heyeti ve Seçilmesi Usulü.....	74
3.2. Başkumandanlık Kanunu.....	88
3.3. İstiklal Mahkemeleri.....	96
3.4. Hürriyet-i Şahsiye Kanunu.....	115
3.5. Diplomatik Gelişmeler ve Lozan Görüşmeleri	129
3.5.1. Mudanya Mütarekesi.....	129
3.5.2. Saltanatın Kaldırılması.....	136
3.5.3. Lozan Konferansı.....	141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1923 SEÇİMLERİ VE SONRASI

4.1. 1923 Seçimleri ve Sonuçları.....	160
4.2. Tek Parti Döneminde Bağımsızlar (Adaylar ve Milletvekilleri).....	163
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	178
KAYNAKÇA.....	184

ÖNSÖZ

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk milletini temsilen milli mücadeleyi gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Meclisi oluşturan irade, TBMM'yi kurarken düşmana karşı direnişin salt bir askeri operasyon olarak yürütülmesindense, yetkinin ve sorumluluğun paylaşılmasını, milletin kendi vatanının istikbalini sahiplenmesini sağlamayı amaçlıyordu. Birinci TBMM'ye katılan mebuslar kendi bölgelerinin ve/veya toplumsal sınıflarının TBMM'deki sözcüleri değil, işgale uğramış bir vatanın kurtarılması ve tam bağımsızlık konusunda aynı idealleri paylaşan direnişçilerdi. Toplumsal sınıfları ve meslekleri ne olursa olsun ulusal bir amaç uğruna yan yana gelmişlerdi. Birinci TBMM döneminde mebuslar arasında, bu temel amaca yani tam bağımsızlığa ilişkin herhangi bir anlaşmazlık olmasa da, bu amaca ulaşmak üzere kullanılacak yollar üzerinde çeşitli fikir ayrılıkları yaşandı. Bu fikir ayrılıkları TBMM içerisinde grupların meydana gelmesine sebebiyet verdi. Bunlardan ilki Mustafa Kemal Paşa ve onun politik stratejisine ve gelecek tasavvuruna inananların toplandığı Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, diğeri ise esasen Birinci Grup'a alınmayan mebuslardan oluşan İkinci Grup idi.

Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel karizması ve önderliğinin sağladığı güç ile Mecliste sayısal çoğunluğa ulaşmış olan Birinci Grup, bu sayısal çoğunluğa dayanarak istediklerini genellikle gerçekleştirebilmiş iken İkinci Grup da nicelik bakımından değil ancak sivri dilli ve hitabeti güçlü sözcülerinin kürsü performansları sayesinde nitelik açısından güçlü bir muhalefet yürütmekteydi. Meclisin gündemini genellikle bu iki grup belirliyor ve yönlendiriyordu. Ancak Mecliste bu iki gruba dâhil olmayı tercih etmemiş veya bu gruplara üye olup da sonradan istifa etmiş mebuslar da bulunmaktaydı. Üstelik sayıları da azımsanmayacak düzeydeydi. Her ne kadar çoğunlukla yeknesak bir politika belirleyememişlerse de bazı istisnai konularda Mecliste yapılan oylamalarda sonucu etkileyebiliyorlardı. Özellikle Hürriyet-i Şahsiye Kanunu oylaması ve İkinci Grup'un lideri Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in Meclis Başkanvekili seçilmesinde aynı yönde kullandıkları oylar ile Birinci Grup'un iradesi hilafına istedikleri sonucu alabilmişlerdi. Bu çalışmada kimi zaman ortak hareket edebilmiş, ancak çoğunlukla farklı yönlerde irade beyan etmiş olan bağımsız mebusların TBMM faaliyetleri ve Mecliste bir üçüncü grup teşkil edip etmediği incelenmiştir.

Kaynaklar bağımsız mebusların sayısının 90'a kadar ulaştığını belirtmekteyse de, çalışmanın asıl odaklandığı dönemde (yani İkinci Grup'un kurulduğu tarihten 1 Nisan

1923'te seçimlerin yenilenmesi kararı alındığı tarihe kadar olan dönem) bu 90 mebusun tamamının Meclis çalışmalarına katılım gösterdiği söylenemez. Hatta İkinci Grup kurulmadan önce vefat etmiş veya Meclisten ayrılmış bağımsız mebuslar söz konusudur. Ancak yine de bunlar Birinci Grup'a üye olmadıkları için bağımsız mebus olarak kabul edilmişlerdir. Çalışmanın odaklandığı dönemde Meclis çalışmalarına katılım gösteren bağımsız mebus sayısı 50 civarındadır ki bu rakam, oylamalarda dikkate alınacak kadar önemlidir.

İncelemenin birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda şiddetini artıran modernleşme hamleleri ile modernleşmenin bir getirisi olarak, mutlakiyetçi rejimden meşruti/parlamentar yönetime geçiş süreci ele alınacaktır.

İkinci bölümde Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yapısı ve işleyişi ile Mecliste oluşan gruplara değinilecek, ardından bağımsız mebusların kimlerden oluştuğu incelenecektir.

Üçüncü bölümde İstiklal Mahkemeleri, Hürriyet-i Şahsiye Kanunu, İcra Vekilleri Heyeti ve seçilmesi usulü, Başkumandanlık Kanunu ile Lozan Müzakereleri konularında bağımsız mebusların görüş ve düşünceleri incelenecektir.

Son olarak dördüncü bölümde, 1923 seçimleri ve sonrasında bağımsız mebusların durumu ile tek parti döneminde bağımsız adaylar/milletvekilleri ve nevi şahsına münhasır bir teşebbüs olarak "Müstakil Grup" incelenmiştir.

Çalışma hazırlanırken, temel meselenin bağımsız mebusların yasama çalışmaları olması hasebiyle özellikle Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Tutanakları ve Gizli Celse Zabıtları esas alınmıştır. Bunun yanında konu ile ilgili tetkik eserler ve hatıralar da incelenmiştir.

Yüksek Lisans eğitimine başladığımda Milli Eğitim Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'nde Avukat olarak görev yapmaktaydım. Hem meslek yaşamı hem de eğitimin birlikte yürütülmesinin kolay olmadığını farkındaydım. Ancak tezimin bu kadar uzun bir sürede tamamlanabileceğini de düşünmemiştim. Bu sonuçta kısmen ihmalkârlığımın yanı sıra, bu süreçte çeşitli kurum sınavlarına hazırlanmış olmamın da etkisi vardır. Bu sınavlarda "mülakat" duvarına çarptıktan sonra ancak tezim üzerine yoğunlaşabildim ve tamamladım. Zamanı iyi kullanmak açısından işyerinde de çalışmam gerekti. Bu konuda bana yardımcı olan ve sessiz bir ortamda çalışmamı sağlayan meslektaşlarım ve işyerinde aynı odayı paylaştığım Av. Kamil BİLDİRCİN ve Av. Kubilay MAVİLİ'ye ve bu çalışmanın hazırlanmasındaki katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU'na teşekkür ederim.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin idari yapısında yaşanan çürümeye karşı 18. yüzyıldan itibaren çeşitli çözüm arayışları ortaya atıldı. Sonrasında yaşanacak anayasal düşünce ve parlamenter gelişmelerinin nüvelerini teşkil edecek arayışlar arasında en önemlisi III. Selim döneminde meşveret (dayanışma) usulünün canlandırılmaya çalışılması oldu. Özellikle Meclis-i Meşveret'in kurumsallaştırılması ile somutlaşan meşveret usulü¹ kabul edilirken, devletin varlığını tehdit eden buhranların (sorumluluğun paylaşılması) çözümü kavuşturulması amaçlanıyordu. Sultan III. Selim döneminde başkaca idari ve adli reform girişimleri de olacaktı. Ayanların seçim ile işbaşına gelmeleri, şehir kethüdalarının halkın oyu ile seçilmesi, kadı ve naiplerin usulsüz işlemlerine son verilmesi gibi reformların hayata geçirilmesi hedefleniyordu. Ancak bu ve benzeri idari ıslahatların hayata geçirilemediği dönemin en önemli icraatı askeri alanda yaşandı. Ancak Yeniçeri ve diğer asker ocaklarının hoşlarına gitmeyen bu ıslahatların da sonuç alınabilecek kadar ömrü olmadı. Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan III. Selim reformlarına da, sultanın saltanatına da eş zamanlı olarak son verildi.

III. Selim'in ıslahat hareketi 1807 yılında tahttan indirilmesi ve yerine IV. Mustafa'nın getirilmesi ile son buldu. En büyük hamilerini kaybeden yenilikçilerin dağıtılması sonrasında tutucular iktidarı tekrar ele aldılar ve bu ayaklanma dolayısıyla kendilerinin sorumlu tutulmalarını engelleyecek bir hüccet hazırlayıp padişaha imzalattılar. Bu hüccette Sultan III. Selim'in, bazı devlet adamlarınca kandırıldığı ve "kâfir" devletlerin yönetim sistemlerinin benimsetildiği, bu gelişmeler karşısında ocak ağalarının, islam uleması ve bir kısım bürokratların desteğini alarak padişahı devirdiği yazılıydı. Böylece isyancıların isyan nedeniyle sorumlu tutulamayacağı padişah güvencesi altına alınmıştı.² Buna mukabil yenileşme taraftarı olan Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa³, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak ve böylece yenileşmenin önünü açmak üzere harekete geçti ancak

¹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1985, s.11-12.

² Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt I, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.84-85.

³ Alemdar Mustafa Paşa, Hotin'de doğdu. Rusçuk yeniçerilerinden Hasan Ağa'nın oğludur. Kendisi de Yeniçeri Ocağı'na girmiş sonrasında hayvan ticareti ve ziraat ile ilgilenmiş, servetini buradan edinmiştir. Bu dönemde bölgenin önde gelen ayanlarından Tirsinikli İsmail Ağa'nın mahiyetine girdi. "Bayraktar" lakabı, İsmail Ağa'nın bayraktarlığını yapmasından gelmektedir. Pazvandoğlu kuvvetlerine karşı Rusçuk'u savunmuş ve burayı istiladan kurtarmıştır. Bu başarısı nedeniyle kendisine Hassa Hasekiliği rütbesi verilmiştir. İsmail Ağa tarafından Hezargrat Ayanlığına tayin edildi. İsmail Ağa'nın ölümü üzerine de Rusçuk'a gelerek duruma hâkim olmuş ve Tirsinikli'nin kontrolünde bulunan topraklardaki ayanlarla kendisine tabi diğer bütün ayanların ittifakıyla Rusçuk Ayanlığına seçilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 2010, s.40-44.

sadaret mührünü ele geçirdiği sırada III. Selim, IV. Mustafa'nın gönderdiği kölelerce öldürülmüş bulunuyordu. IV. Mustafa'nın, öldürülmesi için kölelerine emir verdiği Şehzade Mahmut ise cellatlar gelmeden kaçıp Alemdar Mustafa Paşa'ya sığındı. III. Selim'in öldürülmüş olduğunu öğrenen Alemdar Mustafa Paşa IV. Mustafa'yı tahttan indirip yerine II. Mahmut'un tahta çıkmasını sağladı.⁴ Bu arada Alemdar Mustafa Paşa da Sadrazam olarak görevlendirildi. Merkeze hâkim olan Alemdar Mustafa Paşa yenileşme hareketini sürdürmek için devletin taşrasında baskın olan ayanlar⁵ ile merkez arasında bir uzlaşma yolu aradı ve bir sözleşmeye yapmak üzere ayanlar ile hanedan temsilcilerini İstanbul'da toplantıya davet etti. Ancak çağrılı ayanların tamamı toplantıya iştirak etmemekle birlikte, gelenler ise merkezi idareye güvensizliklerinden ötürü küçük birer orduyu da yanlarında getirmişlerdi. 29 Eylül 1808'de Kâğıthane'de yapılan toplantıda katılımcılar arasında Sened-i İttifak adı verilen bir sözleşme imzalandı.⁶

Sened-i İttifak, merkez ile taşranın güç birliğini öngörüyordu. Bu güç birliği, devleti içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtarabilirdi. Bu senet ile merkezin yetkilerinin bir kısmı taşra hanedanlarına devrediliyordu. Bu senedin önemli bir özelliği

⁴ Stanford Shaw, **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)**, Çev: Hür Güldü, 1.Baskı, 2008, Kapı Yayınları, s.557. Gerçekte savaş Sultan IV. Mustafa ile III. Selim arasında değil IV. Mustafa'nın şahsında temsil edilen tutuculuk ve bu görüşün destekçileri ile yenilikçiler arasındaydı. Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş yayınları, 1.Baskı, 2012, s.32

⁵ Türk Dil Kurumu Sözlüğü ayan kavramını, "Osmanlılarda, XVIII. yüzyıldan bu yana illerin yönetiminde yetki kazanmış yerli kişiler" olarak tanımlamaktadır. **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. Yücel Özkaya da ayan kavramının 16. ve 17. yüzyıllarda ileri gelen kimseler için kullanıldığını belirtmektedir. Ayan sınıfını oluşturanlar genelde kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdayerleri, mültezimler, mukat'a eminleri, azledilmiş veya emekli olmuş beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler vs. ve bunların çocukları idi. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 7. Uzunçarşılı, ayanı, "*herhangi bir vilâyet ve kazada o mahallin idaresiyle alâkadar olarak halk ile hükümet arasındaki muamelâta vesatatta bulunarak her iki tarafa ait işleri idare eden ve halk tarafından seçilen bir vazife sahibi*" olarak tanımlamaktadır. Aynı eserde ayanların görevlerine de kısaca değinmiştir. Buna göre ayanlar memleketin idari işleri meşgul olmakta, bölgenin asayiş ve güvenliğini sağlamaktaydılar. Ayrıca vergi tahsili, asker alma ve sevki, erzak ve gereçlerin temini işlemlerinden sorumluydular. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Meşhur Rumeli...**, s.5-7. İsmail Cem'in "bey ve ağa" olarak nitelendirdiği bu türedi zümrenin meydana çıkış nedeni, geleneksel toprak mülkiyeti düzenindeki değişim idi. Ekonomik darboğaz ve buna bağlı olarak merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat gören bu zümre o dönemin tek üretim aracı olan toprağı kimi zaman zorbalık ve tefecilik ile sahiplenmeye başlamış, eşitlik ve adalete dayanan bir düzenden, derebeylik sistemine geçişin yolunu açmıştır. Sahibi olduğu topraklarda sınırsız yetkiler ile donanmış ayanlar özellikle Anadolu'da merkezi idareye *paralel egemenlikler* kurmuşlardır. İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, 10. Baskı, 1989, s. 201-208.

⁶ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, 6.Baskı, 2000, s.41-43; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978, s.35-38; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Anahatları**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968, s.57; Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye...**, s.33.

de keyfi bir merkezi uygulamaya karşı ayana verilmiş direnme/isyân hakkıdır.⁷ Ayrıca vergi adaletinin sağlanması hakkında, ayanlara verilen buyruk, malvarlığı güvencesinin sağlanması açısından önemli bir adımdır.⁸ Sened-i İttifak egemen ve yönetici güçlerin, merkez ve taşra kanatları arasındaki çelişkileri karşılıklı ödün ve güvenceler ile gidermek, siyasal bunalımı atlatmak amacıyla merkez güçleri tarafından ya da bunlar adına sahneye konan geçici bir mutabakat metnidir⁹ ve ancak beş aylık bir süre yürürlükte kalmıştır. Zira bu Sened'i gönülsüzce kabullenen Sultan II. Mahmut¹⁰, Alemdar Mustafa Paşa'nın bir ayaklanma sonucu öldürülmesi¹¹ neticesinde, bu belgeyi hükümden düşürmüştür.¹²

⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 11.Baskı, 2007, s.141; Ali Yaycıoğlu, "Sened-i İttifak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi", **Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi** (Ed. Seyfi Kenan), İSAM Yayınları, 2010, s.667.

⁸ Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz: Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 43-48. İlhan Akın "Türk Devrimi Tarihi" adlı eserinde Sened-i İttifak'ta karara bağlanan hususları şu şekilde özetlemiştir;

"1- Padişahın otoritesi devletin dayandığı temeldir. Bu otoriteye karşı gelinecek olursa, buna elbirliği ile karşı konulacaktır.

2- Devletin ve ayanın yaşaması, düzenli bir ordunun kurulmasına bağlıdır. Buna engel olanlara hep birlikte karşı konulacaktır.

3- Devlet gelirlerinin toplanması, korunması ve padişahın emirlerinin yerine getirilmesi gerekir. Buna karşı gelenlere engel olunacaktır.

4- Padişahın emirlerini sadrazam uygulayacak ve buna karşı gelinmeyecektir. Karşı gelenlere bütün ayan karşı koyacaktır. Sadrazam yetkisini kötüye kullanırsa, buna da birlikte karşı gelinecektir.

5- Hanedanlar, padişahın otoritesini temininde birbirlerine kefil olacaklardır. Taşradaki beylerden birine devletçe saldırı vuku bulursa, hanedanlar bu saldırıyı birlikte önleyeceklerdir.

6- Devlet merkezinde askeri ocaklar veya başkalarının kargaşa çıkarılırsa, hanedanlar izin almaksızın merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına çalışacaklar, suçluları cezalandıracaklardır.

7- Her hanedan, kendi bölgesindeki güvenliği ve vergi adaletini temin edecektir. Haksız vergilerin kaldırılması hususunda vükela ile hanedan arasında görüşmeler yapılacaktır." İlhan Akın, **Türk Devrimi Tarihi**, Beta Yayınları, 5. Baskı, 1992, s. 13-14.

⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.54; Sina Akşin, Sened-i İttifak uygulama alanı bulsaydı ayanlığın resmîyet kazanacağını ve Sened'in kendisinin Osmanlı Devleti'nin ilk "anayasası" olacağını ifade etmektedir. Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)**, Cilt 1, Cumhuriyet Kitapları, 1997, s.30. Literatürde bu metnin hukuki niteliği tartışmalıdır. İki taraflılık ve karşılıklılık unsurları nedeniyle genelde "Misak" , "sözleşme" , "anlaşma" olarak nitelendirilmektedir. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 55; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.56-58.

¹⁰ Saray danışmanları Sultan'a bu belgenin geleneksel padişah yetkilerine aykırı olduğunu söylemişler; ancak şimdilik bunun önüne geçilemeyeceği konusunda da uyarılmışlardır. Zamanı gelene kadar beklenmeli ve günü geldiğinde ayan ve beyler tasfiye edilmeliydi. II. Mahmut daha bu belgenin imzalandığı dönemde, ayanlar ile savaşmayı kafasına koymuştu. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.142.

¹¹ Sened-i İttifak'ın imzalanmasından birkaç ay sonra çıkan bir söylentiye göre Alemdar Mustafa Paşa, Yeniçeri Ocağı'nı kaldıracaktı. Bu söylentinin harekete geçirdiği Yeniçeriler Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı harekete geçti. Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle en kuvvetli askeri birliklerin başkent dışında olduğu bir anda başlayan ayaklanma karşısında Alemdar Mustafa Paşa çaresizce kendi konutunun cephanesini deposuna saklanmış, kendisini arayan Yeniçerilere yakalanmamak üzere bulunduğu silah deposunu patlatmış ve ölmüştü. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 12.Baskı, 2002, s.50

¹² Ali Yaycıoğlu, "Sened-i İttifak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi", s.709.

Çok kısa süreli bir geçerlilik ve nitelik açısından eksikliğine rağmen Sened-i İttifak, anayasal düşüncenin gelişmesi açısından irdelendiğinde; devletin merkezi iktidarının sınırlandırılması açısından olumlu bir başlangıç sayılabilir.¹³

Sened-i İttifak'ın unutturulup, hükümden düşürülmesinden sonra Sultan II. Mahmut, merkezi yeniden alabildiğine kuvvetlendirecek reform programını devreye soktu. Öncelikle daha önce taviz verdiği ancak aklının bir kenarına da işlediği ayan ve derebeylerinin tasfiye işlemlerine başladı. Ardından yapacağı reformların önüne engel çıkarabileceğini düşünerek Yeniçerilere yöneldi ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırdı.¹⁴ Ardından merkezi devleti güçlendirmek üzere idari ve askeri girişimlerde bulundu ve merkez teşkilatında sürekli danışma ve karar organları kurmakla işe başladı. Askeri konularda Dâr-ı Şûra-yı Askeri, adli meselelerde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, idari konularda ise Dâr-ı Şûra-yı Babîâli bu kurumların başta gelenlerindedir.¹⁵ Divan-ı Hümayun ve Meşveret Meclislerinin yerini almak üzere 1837'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye günümüzdeki Danıştay ve Yargıtay gibi işlev görecek ayrıca kanunların hazırlanmasında görevlendirilecekti. Meclis üyeleri fikirlerini serbestçe ifade edebilecekler ve görüşlerinden dolayı cezai sorumlulukları olmayacaktı.¹⁶

II. Mahmut döneminde yapılan bu yenilikler devlet ve tebaa açısından esaslı iyileştirmeler yaşatmamıştı. Bu hareketler yüzeyseldi ve istenilen sonuçlara ulaşmadı.¹⁷ Müslüman ve gayrimüslimler arasında temel haklar açısından ciddi eşitsizlik söz konusuydu. Gayrimüslimler toplumda zaman zaman küçük düşürücü muamelelere maruz

¹³ Sened-i İttifak'ın merkezi iktidarın yetkilerini sınırlamak bir yana Sadrazamın yetkilerini artırdığını ifade eden Coşkun Üçok, bu sebeple Sened-i İttifak'ın padişah tarafından hoş karşılanmadığını belirtmiştir. Coşkun Üçok merkezi iktidarın yetkilerini sınırlar nitelikte olmayan bu metnin anayasal bir adım olmadığı kanaatindedir. Coşkun Üçok, "1876 Anayasasının Kaynakları", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976**, Ajans-Türk Matbaacılık, s.1.

¹⁴ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2012, s.32-34; Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt I, s. 149-150. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması kanlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda yeniçeri öldürüldü, idam edildi. Ayrıca Yeniçeri Ocaklarının dayanağı Bektaşî tarikatı da yasaklandı. Dervişleri sürgüne gönderildi. Godfrey Goodwin, **Yeniçeriler**, Doğan Kitap, 3.Baskı, 2008, s. 242-249. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile Sultanın iktidarını sürdürmesine engel teşkil edebilecek son yapı da tarihe karışmış oldu. 1826 ile Sultan II. Mahmut'un öldüğü 1839 yılları arası büyük bir reform dönemi olacaktı. Bernard Lewis'e göre Sultan II. Mahmut, bu reformlarda 19. ve 20. yüzyıllardaki reformcuların izleyeceği yolun anahatlarını kurmuş oldu. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10.Baskı, 2007, s.81.

¹⁵ Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babîâli, 1889-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.164-165. Niyazi Berkes bu kurumların ileride birer yasama organı olarak işlev gösterebilecek durumda olduklarını ifade etmektedir. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 219.

¹⁶ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento**, 3F Yayınevi, 1.Baskı, 2006, s. 19-23.

¹⁷ Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s.36; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun...**, s. 39-42; Yavuz Abadan, Bahri Savcı, **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1959, s. 20-21.

kalıyorlardı. Kişilerin yargılanmadan öldürülmeleri ve müsadere uygulaması, genel olarak can ve mal güvenliğinin olmadığını gösteriyordu. Asker alımında da keyfilik ve eşitsizlik vardı, gayrimüslimler askere alınmazken, Müslümanlar arasında bile yükümlülük eşit olmayan bir şekilde dağıtılmıştı. Ayrıca nüfuz suiistimalleri, rüşvet ve iş aracılığı gibi uygulamalar bürokrasinin çürümüş olmasına işaretledi. Bunun dışında Osmanlı Devleti dış dünyada da bağımlılaşma/sömürgeleşme tehlikesi içerisindeydi. Batılı devletler, Osmanlı'da kendi amaçlarına uygun bir iç düzen ve ticari yapı oluşturmak istiyorlardı.¹⁸

Devletin içinde bulunduğu bu bunalımlı ortamda, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından, devletin ileri gelenleri ile yabancı devlet temsilcilerinin bulunduğu Gülhane Meydanı'nda bir hatt-ı hümayun ilan edildi. (3 Kasım 1839) Bu hatt-ı hümayun dört temel reformu vaat ediyordu: Tebaanın can ve mal güvenliği, adil vergilendirme, zorunlu askerlik, yasa önünde eşitlik. İç düzenin sağlanması açısından vergilendirme ve askerlik meselesi çözülmek istenirken, yabancı devletlerin müdahalesini engellemek için de müslüman-gayrimüslim tüm tebaa arasında eşitlik sağlanacağı ilan ediliyordu.¹⁹

Aslında, devletin içinde bulunduğu son 150 yıllık bunalımın şeriata ve yüce yasalara uyulmadığından, evvelki kuvvet ve refahın tam tersine döndüğü ve şariat yasaları uygulanmadan devletin yönetilmesinin mümkün olmadığı yönünde bir yargı ile başlayan fermanın²⁰, yukarıda sayılan hakların hukuksal güvencelerini sağlayacak yasal düzenlemeler ile ne derecede uyuştugu tartışılabilir. Zira aslında başlayan yenileşme süreci ile bir anlamda şeriattan soyutlanma süreci de başlamış oluyordu. Fermanın geçen *“tebaayi saltanatı seniyemizden olan ehli islam ve mileli saire bu müsaadati şahanemize bilaistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden... kaffei memaliki mahrusamız ahalisine tarafı şahanemizden emniyeti kâmile verilmiştir.”*

¹⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.75-84.

¹⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin...**, s.79-80. Ne batılı devletler ve ne de azınlıklar bu fermanı tatmin olmuşlardır. Tanzimat Fermanı'nın ilanını Avusturya ve Rusya hoş karşılamadı. Bu iki devlet liberal düşüncelere karşı olup bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti bir sistemi benimsemesini istememekteydiler. Prens Metternich Avrupa usullerinin Osmanlı Devleti'ni güçsüzleştireceği kanaatindeydi. Bu sebeple mevcut mutlaki rejimin devamından yanaydı. İstanbul'daki elçisine gönderdiği mektupta da bu görüşünü açık bir şekilde dile getirmiş, III. Selim ve II. Mahmut'u Avrupa tarzındaki yeni düzeni benimsemiş olmaları dolayısıyla cahillikle itham etmiştir. Hüner Tuncer, **Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, 2014, s.152. Yine Rusya da bu durumdan hoşnut olmamakla birlikte Tanzimat'ın ilanını Osmanlı'nın iç işlerine karışabilmek için fırsat olarak telakki etmiş, fermanın Ortodoks tebaanın sorunlarını gidermediğinden bahisle Osmanlı Devleti'ni istediği gibi yönlendirmeye çalışmıştır. Fransa ve İngiltere'nin durumu Rusya ve Avusturya'dan farklıdır. Bu gelişmelerden memnundurlar ancak onlar da fermanı Osmanlı Devleti'nin iç işlere karışmak için bir vasıta olarak kullanmışlar, Rusya'nın Ortodoksları öne sürmesi gibi Fransızlar Katolikler, İngilizler de Protestanların savunuculuğunu yapmışlardır. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, 6.Baskı, 2010, s.338-339.

²⁰Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Phoneix Yayınevi, 2006, s. 1-3.

şeklindeki bölüm, eşitlik ilkesinin geleneksel islam anlayışından ayrıldığını ve laikleşme yönünde bir eğilim olduğunu göstermektedir.

Gülhane Hattı Hümayunu’nda, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği önemli bir yer tutmaktaydı. Adil yargılanma hakkı, şeref ve haysiyetin korunması ve güvence altına alınması, yargısız infazın önlenmesi, padişahın örfi cezalandırma yetkisinden vazgeçmesi, malvarlığının güvence altına alınması, askerlik hizmetinde adaletsizliğin ortadan kaldırılmasını içeren ilkesel düzenlemeler anayasal rejime geçiş yolunda önemli adımlar olarak gösterilebilir.²¹ Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı yönetim sisteminde ilk defa olarak padişah kendi yetki ve iktidarını kendi iradesi ile sınırlandırmış ve ettiği yemin ile bunu güvenceye bağlamıştır. Ancak yine de modern anlamda bir anayasanın özelliklerini haiz olduğu söylenemez.²²

Bu dönemde idari yapıda birtakım değişikliklere gidilmiştir. Öncelikle Tanzimat döneminin en önemli meyvelerinden biri olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin yapısı değiştirilmiştir. Zira Meclis-i Vâlâ 1854 yılına kadar devletin tüm meseleleri ile ilgili kararlar almış, gitgide yoğunlaşan çalışmaları yargı ve yasama işlerinin yavaş yürütmesine neden olmuştur. Ayrıca gerektiğinde yüksek bürokratları da yargılayabilecek bir yargı makamının kurulması gerekliliği; karar alıcıları, yasama ve yargı görevlerini birbirinden ayırmaya sevk etmiştir.²³ Böylece Meclis-i Vâlâ, yargı görevini ifa edecek olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ile daha çok yasama işlerini görecek olan Meclis-i Ali-i Tanzimat olarak ikiye ayrılmıştır.²⁴

²¹ Ahmet Mumcu, “Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değın Temel Hak ve Özgürlükler İle 1876 Anayasasının Temel Yapısı”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976**, Ajans-Türk Matbaacılık, s.32; Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda...**, s. 52; Gülnihâl Bozkurt, Batı hukukunun ülkeye girişinin bu ferman ile başladığını belirtmektedir. Suç işleyen herkesin kanuna göre cezalandırılacağı yönündeki hüküm “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesinin de kabul edildiğini gösteriyordu. Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 48-51.

²² Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** (Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoneix Yayınevi, 2006, s. 49.

²³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, **Adâlet Kitabı** (Ed. B. Arı, S. Aslantaş), Ankara, Adalet Bakanlığı Yayını, s. 207-212.

²⁴ Bu Meclisler, 1861’de yapılacak bir düzenleme ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye çatısı altında tekrar birleştirilecekti. Yeni düzenleme ile tesis edilecek olan Meclis, yasama, idare, maliye ve yargı işlevlerini yerine getirecek olan daireler şeklinde örgütlenecekti. Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu’nda...**, s. 203. Cevdet Paşa, Meclis-i Ali-i Tanzimat’ın yasama görevlerinin yanında bakanları yargılayan (bir yüce divan gibi) bir mahkeme işlevi de gösterdiğini, ayrıca kanunları yapmak bir yana onların uygulanmasına bekkilik işlevi de gördüğünü belirtmiştir. Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu’nda...**, s.202-203. 1868 yılında kurulacak olan Şûra-yı Devlet ise bugünkü Danıştay’ın ilk hali olarak kabul edilebilir. Bu kurul kanunların hazırlanmasında görev alacak, ayrıca memurları yargılayacak ve devlet ile fertler arasındaki davalara bakacaktı. Ayrıca istenilen her konuda görüş hazırlayacaktı. Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti’nde...**, s.23-25.

1840 yılında sancak merkezlerinde kurulan Muhassıllık Meclisleri müslüman ve gayrimüslim halkın yerel yönetimlere katılımını sağlayacaktı. Bu meclisler vergilerin düzenli toplanmasını sağlamakla görevli idi.²⁵ Bu meclislere muhassılın maiyet memurlarının yanı sıra hâkim, müftü, zabıt ile sancağın ileri gelenlerinden seçilecek altı kişi katılmaktaydı. Aday ve seçmen olabilmenin belirli kayıtlar ile sınırlandırıldığı sistem yine de meşruti yönetim yolunda önemli bir adımdı. Buna ek olarak 1845'te Meclis-i Ali-i Tanzimat'a vilayetlerden iki üye davet edilmiş böylece taşra temsilcilerinin merkezi yönetimde söz sahibi olmaları sağlanmıştır.²⁶

Yukarıda Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanında büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları baskının etkili olduğundan bahsedilmişti. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nın ilanının da böyle bir etkenden kaynaklandığı ifade edilebilir. Osmanlı-Rus Savaşı'nda²⁷ Osmanlı Devleti'ni destekleyen İngiltere ve Fransa, bu destek karşılığında Osmanlı'dan diyet olarak hristiyan azınlıklara çeşitli alanlarda haklar tanınmasını isteyecekti.²⁸ Savaştan sonra toplanan Paris Kongresi'nde reform talepleri dillendirildiğinde, Osmanlı Devleti adına kongreye katılan Ali Paşa, reformların yapılması için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini ifade etmişti. Bu talep Batılı devletlerce de olumlu karşılanmış, kapitülasyonların yeniden incelenmesi için İstanbul'da bir konferans düzenlenmesi kabul edilmişti ancak bu konferans hiçbir zaman toplanamayacak ve Ali Paşa'nın bu girişimi sonuçsuz kalacaktı.²⁹

²⁵ Ali Akyıldız, "Tanzimat ve Osmanlılık Projesi", **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)**, Ed. Ali Akyıldız, Anadolu Üniversitesi Yayını, 1.Baskı, 2013, s.93.

²⁶ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.25-27.

²⁷ Boğazları ele geçirmek, II. Katerina (1762-1796) dönemi 'nden beri Rusya'nın önemli bir hedefiydi. Rusya bu hedefini gerçekleştirmek üzere Osmanlı'da yaşayan hristiyan azınlıkları kullanıyordu. Çar I. Nikola kendisini Ortodoks Kilisesi'nin lideri olarak görmüş ve Osmanlı'da yaşayan Ortodoksların hamiliğini üstlenmişti. Ayrıca Rusya Osmanlı Devleti'ni yıkmak yerine, onu bir Rus protektorası olarak görmek istiyor, politikasını bu hedef doğrultusunda belirliyordu. Söz konusu Rus tehlikesi bertaraf edilmek üzere, devlet İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmaya başladı. Ancak bu politika uzun vadede Rusya'nın Osmanlı'ya karşı fiili husumetini sona erdirmeydi. 1853 yılında İstanbul'a gelen Rus temsilci Mençikof'un, Osmanlı Ortodoksları ve Ortodoks Kilisesi üzerinde Rus hükümlerini kurulumu konusunun bir senede bağlanması yönündeki iltimatı mevcut husumeti bir savaşa çevirmenin bahanesi olarak kullanıldı. Osmanlı'nın bu istekleri reddetmesi üzerine 22 Haziran 1853'te Rus askerleri savaş ilan etmeksizin Osmanlı Devleti sınırları içine girdi. Avusturya'nın muhtemel savaşın önlenmesine dönük çabaları sonuçsuz kalınca Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853'te Rusya'ya karşı savaş ilan etmek durumunda kaldı. Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti ile 1854'te bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu ittifaka sonrasında Piyamonte de katılacaktı. Avusturya'nın da müttefik cepheye yer almasıyla Rusya, ateşkesi belli şartlar ile kabul edeceğini açıkladı. Nitekim müttefikler tarafından Viyana'da belirlenen dört esasın Rusya tarafından kabul edilmesiyle ateşkes sağlandı ve 1856'da Paris Anlaşması ile 1853'te başlamış olan Kırım Savaşı sonlanmış oldu. Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, 1985, s.145-162; Hüner Tuncer, **"Doğru Sorunu" ve Büyük Güçler (1854-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, 1.Baskı, 2003, s.35-69; Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl...**, s.340-372.

²⁸ Zekeriya Kurşun, "Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-i Esasi", **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1876-1918)**, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013, s.6.

²⁹ Muhammet Emin Külünk, **Kapitülasyonların Kaldırılması**, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, 2011, s. 18.

Batılı devletlerin isteklerini karşılamak üzere ilan edilen Islahat Fermanı, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin her alanda eşitliklerini sağlamayı öncelmişti. Gayrimüslimlere devlet memurluklarına girme, eyalet meclislerine seçilme ve Meclis-i Vâlâ'ya temsilci gönderme hakkı veriliyordu.³⁰ Temel hak ve hürriyetler açısından önemli bir ilerlemeyi vaat eden Ferman, Sultan Abdülmecid'in ölümünden sonra unutulup gidecek, halefi her ne kadar bu ilkelere uyacağını temin etse de Sultan Abdülaziz dönemi, Mithat ve Ali Paşaların ölümü sonrasında mutlakiyet ve keyfiliğin derecesinin arttığı yıllar olacaktı.³¹ Ayrıca 1871 yılı, Tanzimat reformcusu Sadrazam Ali Paşa'nın öldüğü ve yerine Mahmut Nedim Paşa'nın³² geçtiği yıldır.

Sultan Abdülaziz'in Saray-Babıâli dengesini Saray lehine bozduğu yıllarda karşısında Tanzimat döneminin görece özgür ortamında yetişmiş reformcu aydınları buldu. Yeni Osmanlılar³³ olarak anılan reformcular parlamenter sisteme geçilmesinin çökmekte

³⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.96.

³¹ Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.76; Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa Tarihi**, İz Yayıncılık, 2012, s.39.

³² Mahmut Nedim Paşa, 1818 yılında İstanbul'da doğdu. Tahsil hayatından sonra önce sadaret mektubi sonrasında Âmedi kalemlerinde görev yaptı. Reşit Paşa'nın ilk sadrazamlığı döneminde ve onun desteği ile 1849'da Divan-ı Hümayun âmedciliğine, 1853'te Divan-ı Hümayun bekciliğine, sonrasında sırasıyla sadaret ve hariciye müsteşarlığına atandı. 1855 yılında Sayda Valisi oldu. Sonrasında Şam ve İzmir Valiliklerinde bulunmuş olan Mahmut Nedim Paşa 1858 yılında Meclis-i Tanzimat üyeliği ve Hariciye Nezareti Vekâletine tayin edildi. Bundan iki sene sonra kendi isteği ile Trablusgarp Valiliğine getirildi. Burada yedi sene valilikten sonra Bahriye Nazırlığına, Ali Paşa'nın ölümü üzerine sadrazamlığa getirildi. Sadrazamlığı sırasında Mahmud Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'in de desteği ile Osmanlı Devleti'nin eksenini Avrupa'dan Rusya'ya çevirmiştir. Bu sebeple İngiltere tarafından hoş karşılanmamıştır. Akıl hocasının Rusya'nın İstanbul'daki sefiri Ignatiyev olduğu, kendisine "Nedimof" denmesinin sebebinin de Rusya yanlısı politikaları olduğu iddia edilmektedir. 1872'de Sadrazamlık görevinden alınarak Kastamonu Valiliğine gönderildi. Sonrasında Adana Valiliği ve Şura-yı Devlet Danıştay Başkanlığına, ardından 1875'te tekrar Sadrazamlığa getirildi. 1876 yılına kadar bu görevi yürüttü. Son vazifesi Dâhiliye Nazırlığı olan Mahmut Nedim Paşa 1884'te öldü. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, 1. Cilt, Dergâh Yayınları, 3.Baskı, 1982, s.259-314; Ali Akyıldız, "Mahmut Nedim Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, 2010, s.275.

³³ Yeni Osmanlılar, Birinci Meşrutiyeti hazırlayan olaylarda etkin bir rol oynamış reformculardır. Bunlar Devletin kötü yönetildiğini, dönüşümlü olarak Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı yapmakta olan Ali ve Fuad Paşaların başını çektiği grubun politikalarının Devletin çöküş sürecini hızlandırdıklarını düşünmekteydiler. 1865 Yılında kurdukları *İttifak-ı Hamiyet* ile örgütlenme aşamasına geçtiler. Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi, Şinasi gibi aydınlardan oluşan grup sonrasında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurdu. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1998, s.29-55. Basın yoluyla muhalefetini sürdüren bu aydınlardan faaliyetleri Sadrazamın hoşuna gitmemiş ve çareyi cemiyetin önde gelenlerini İstanbul'dan uzaklaştırmakta bulmuştur. Ziya Paşa Kıbrıs Mutasarrıflığına, Namık Kemal ise Erzurum Valiliğine tayin edilmiştir. Yine Muhbir gazetesi yazarlarından Ali Suavi Bey de Kastamonu'ya sürülmüştür. Bu arada, Mısır'da rakipsiz kalmak isteyen ağabeyi İsmail Paşa ile itilafa düşen Mustafa Fazıl Paşa Paris'e gitmiş ve Yeni Osmanlıları himayesi altına almak istemiş, bunları Paris'e davet etmiştir. Ziya Paşa ve Namık Kemal Beyler bu davete icabet etmişler, Avrupa'da Muhbir, Hürriyet gibi gazeteler çıkarmışlardır. Hükümeti eleştiri mahiyetinde yaptıkları yayınlar karşısında Sultan Abdülaziz çıktığı Avrupa seyahatinde Paris polis müdüründen bu muhaliflerin sınır dışı edilmesini istemiştir. Londra'ya kaçmak zorunda kalan Namık Kemal ve Ziya Paşa burada Hürriyet gazetesini çıkaracaklardır. Ancak hamileri Mustafa Fazıl Paşa'nın, İstanbul'a dönüp bir Nazırlığa getirilmesi sebebiyle, onun sağladığı ekonomik destekten de mahrum kalacak, sonrasında fikir ve mizaç farklılığı nedeniyle dağılacak ve Mustafa Fazıl Paşa'dan bir hayli zaman sonra da İstanbul'a geri döneceklerdir. Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı**

olan devleti ihya edeceğini, toplumun tüm etnik ve dini unsurlarının temsilinin sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Böylece eşit temsil hakkı elde etmiş gayrimüslim unsurlar, Osmanlı Devleti'ni yine kendi devletleri olarak benimseyecek ve ayrılıkçı fikir ve eylemlerden uzak kalacaklardı.³⁴ Yeni Osmanlılar parlamentoyu, Peygamber hadislerine dayanarak, iktidarı sınırlayacak bir meclisin varlığının şeriata uygun olduğu düşüncesi ile savunmaktaydılar.³⁵ Özellikle Namık Kemal, siyasal iktidarın halk tarafından belirlenmesi, yasama yetkisinin meclisin uhdesinde olması ve kuvvetler ayrılığı sisteminin benimsenmesinin mutlakiyetçi bir yönetimin oluşmasına engel teşkil edeceğini savunmaktaydı.³⁶ Bu dönemde kurulan Genç Osmanlılar Cemiyeti, önce Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya, ardından da Abdülaziz'e karşı mücadelenin çekirdeğini oluşturacaktı. Yeni Osmanlılar ve yine onlar tarafından kışkırtılan medrese öğrencileri ile birlikte halkın da katılımıyla yapılan bir gösteri sonrasında Mahmut Nedim Paşa'yı görevden almak durumunda kalan Sultan daha sonra Mithat Paşa, Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa ve şeyhülislamın³⁷ ortak hareketi ile Mayıs 1876'da tahttan indirildi, yerine Namık Kemal'in de öğrencisi olan V. Murat getirildi.³⁸ Sultan Murat'ın tahta çıkışıyla “anayasa” ve “parlamento” sorunu gündeme geldi.³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan hristiyan halklara ilişkin yapılacak reformların saptanması için Aralık 1876'da toplanmasına karar verilen uluslararası konferans nedeniyle bu sorunun

İmparatorluğunda..., s.69-80; Yuriy A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1974, s.72-78; Şit Tufan Başpınar, “Mustafa Fâzıl Paşa (1830-1875)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, 2006, s.300-301.

³⁴ Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlamentonun Evrimi**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1983, s.74-76.

³⁵ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, İletişim Yayınları, 1985, s.1700-1701. Hürriyet mücadelesi veren Yeni Osmanlılar, mücadelelerinin fikri temellerini oluşturan kavram ve kurumlara geçmişten karşılık bulma arayışı ile demokrasi yerine “meşveret, parlamento yerine “şura”, kamuoyu yerine “ehl-i hall ü akd” gibi İslami terminolojiye uygun kavramları kullanmışlardır. Böylece Yeni Osmanlılar, batının evrensel nitelik kazanmış ilkelerini İslami kimlikten uzaklaşmadan savunabileceklerdi. Mümtaz’er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, Etkileşim Yayınları, 2011, s.101-110.

³⁶ Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877’den Günümüze Türkiye’de Parlamento**, Siyasal Kitabevi, 2007, s. 26-28.

³⁷ Mahmut Nedim Paşa'yı görevden alan Abdülaziz, sadrazamlığa Mütercim Rüştü Paşa'yı atamış, Hüseyin Avni Paşa Serasker olarak görevlendirilmiş, Mithat Paşa da vekiller heyetine alınmıştı. Abdülaziz ayrıca şeyhülislamı da değiştirmişti. Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s. 126-128.

³⁸ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 311; Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda...**, s.104; Recai G. Okandan; **Amme Hukukumuzun...**, s. 129; Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt III, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 352.

³⁹ Bu arada Balkanlarda patlak veren Hersek İsyanı (1875-1876) ile Bulgar Ayaklanması (1876) ve bu ayaklanmalarının Osmanlı Devleti'nce bastırılması, Batı kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirdi. Ancak yine de Balkan bunalımının çözüme kavuşturulması konusunda inisiyatifi Rusya'nın eline bırakmak istemeyen İngiltere, sorunun devletlerarası bir konferansta çözüme kavuşturulmasını önerdi ve bu öneri kabul gördü. Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.269-270.

çözümü öncelikli bir hal almıştı.⁴⁰ Gerçi Sultan Murat'ın tahta çıkışı sebebiyle hazırlanan hatt-ı hümayunda meşrutiyet ve anayasa sorunlarına değinilmiyordu.⁴¹ Ayrıca devletin içinde bulunduğu buhran durumundan çıkması, anayasadan daha öncelikli görülüyordu. Darbeden hemen bir hafta sonra toplanan Meşveret Meclisi'nde de çoğunluk, anayasa ve meşrutiyet taraflısı değildi. Serasker Hüseyin Avni Paşa meşrutiyet taraftarı değildi, ayrıca Mütercim Rüştü Paşa da, meşrutiyet karşıtı bir tutum sergiliyordu. Zira ona göre amaç Abdülaziz'i devirmek idi ve bunu başarmışlardı.⁴² Görüldüğü gibi Abdülaziz'i deviren koalisyon, üzerinde anlaşma sağlanan amaç gerçekleştirildikten sonra, dağılmıştı. Söz konusu durum meşrutiyet düşüncesini savunanlar açısından sıkıntılıydı. Ancak Meşrutiyet karşıtı Hüseyin Avni Bey ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın, hükümetin toplantı halinde bulunduğu sırada, Muhafız subayı Çerkez Hasan Bey tarafından öldürülmesiyle ordunun gücü kırılmış, meşrutiyetçilerin eli kuvvetlenmiştir.⁴³ *Çerkez Hasan Vakası* olarak adlandırılan olay zaten Sultan Abdülaziz'in intiharı ile akıl sağlığı bozulmuş olan Sultan V.Murat'ın akıl hastalığını daha da artırmıştı. Sultan artık Cuma Selamlığına da çıkamıyordu. Tedavileri sonuç vermeyince padişah değişikliği gündeme geldi.⁴⁴ Veliâht Abdülhamit'in Mithat Paşa ile yaptığı görüşmede meşrutiyet ve anayasayı ilan edeceğini kabul etmesiyle⁴⁵, Abdülhamit'in Sultan olmasının yolu açıldı. Bir fetva ile Sultan V. Murat, hastalığı gerekçe gösterilerek hal edilmiş ve yerine II. Abdülhamit tahta çıkmıştır.⁴⁶

⁴⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin...**, s. 112-115.

⁴¹ Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda...**, s. 104-105.

⁴² Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 41.

⁴³ Yuriy A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle...**, s. 84; Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet: Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, 1.Baskı, 2010, s.60-61; Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt III, 360-361.Hüseyin Avni Paşa'ya göre vaziyet Anayasa tartışması yapmaya uygun değildi. Derhal şiddet tedbirleri alınmalıydı. 30-31 Mayıs 1876'da Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa ile Hüseyin Avni Beylerin de katılım sağladığı Meşveret Meclisi'nde Hüseyin Avni Paşa yalnızca askeri konularda konuşma yapılması taraftarıydı. Meşrutiyet yanlısı Mithat Paşa ile Süleyman Paşa, Hüseyin Avni Bey'in bu tavrını kendisinin askeri bir diktatörlük hevesinde olmasına yoruyorlardı. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.314.

⁴⁴ Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.61-62; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.267.

⁴⁵ Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.132-133; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun...**, s.54.

⁴⁶ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, 1995, s.39-40; Selda Kaya Kılıç, **Osmanlı Devletinde Meşrutiyet'e Geçiş İlk Anayasanın Hazırlanması**, Berikan Yayınevi, 2. Baskı, 2016, s.51.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE PARLAMENTO GELENEĞİNİN OLUŞUMU

1.1. Birinci Meşrutiyet

Büyük devletler, Osmanlı Devleti'ni, Balkanlarda yapılmasını istedikleri ıslahatlar konusunda, sıkıştırmaya devam ediyor ve çeşitli teklifler sunuyorlardı. Bu teklifler Sırbistan ve Karadağ Prenslüklerine imtiyazlar verilmesi, Bulgaristan'da ıslahat yapılması, Bosna ve Hersek'in özerkleştirilmesi istemlerini içeriyordu. Bu teklifler bir komisyon tarafından görüşülmüş, istenilen bu ıslahatların yapılması yerine Anayasa hazırlanması ve buna ilişkin bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁷

Meşveret Meclisi'nin aldığı karar uyarınca Mithat Paşa⁴⁸ başkanlığında oluşan Anayasa komisyonu (Meclis-i Mahsus)⁴⁹, Anayasa çalışmalarına başlamış ve yaklaşık iki

⁴⁷ Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.73.

⁴⁸ 1822 yılında İstanbul'da doğan Ali Şefik (Mithat Paşa), 1840 yılında başladığı memuriyet hizmetini uzun yıllar taşrada idarecilik yaparak sürdürdü. 1853'te Rumeli'de asayişli sağlamak ile görevlendirildi ve burada isyancıların dördünü astırıp, diğerlerine de ağır cezalar verdi. Bölgede asayişli devletin sert yüzünü göstererek sağlamış oldu. Çeşitli vilayetleri teftiş ile görevlendirilen Mithat Paşa, 1858 yılında eğitim görmek üzere Fransa'ya gitti. Avrupa'nın önemli merkezlerini, başta Paris ve Viyana olmak üzere, gezen Mithat Paşa önemli bir tecrübe edindi, Fransızcasını da iletmiş olarak yurda döndü ve Meclis-i Vâlâ Başkâtibi olarak görevine devam etti. Yabancı devletlerin 1856 Islahat Fermanı'nın Balkanlarda uygulanmadığı yönündeki şikâyetleri üzerine bölgeyi iyi bildiği gerekçesi ile Niş'e vali tayin edildi. Eski tedbirlerin sükûneti sağlayamayacağını gören Mithat Paşa yeni usuller denedi. Bölgenin ileri gelenleri ile görüşmeler yaptı. Ulaşım öncelik vererek yolların ıslah edilmesini sağladı. Babıali'ye gönderdiği raporlarda bölgenin sorunlarını çözüm önerileri ile birlikte bildiriyor, ayrıca gereken paranın nasıl sağlanabileceğini de açıklıyordu. Niş'te bulunduğu yıllarda vergi tahsilatı konusunda da önemli bir aşama kaydetmiştir. Niş Valiliğindeki başarıları Tuna Valiliği döneminde de devam etmiş ulaşım meselesi ile tarım konusunda yoğun bir çalışma yürütmüş, özellikle tarımda kredi ihtiyacının karşılanması amacıyla Ziraat Bankası'nın kurulmasına öncülük etmiştir. Şûra-yı Devlet Reisliği ve Bağdat Valiliği de yapan Mithat Paşa Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasına öncülük etmiştir. Sultan Abdülhamid'in ısrarı üzerine kendisinin sonunu getiren 113. maddeyi kabullenmek durumunda kalmıştır. Osmanlı Rus Harbinden sonra Suriye ve Aydın Valisi olarak tayin edilen Mithat Paşa, Taif'e sürgün edilmiş 1884'de zindanda boğdurularak öldürülmüştür. Ezel Kural Shaw, "Midhat Paşa", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985, s.1299-1303.

⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1985, s.27-28. Komisyonun tam olarak kaç kişiden oluştuğu tartışmalıdır. Çeşitli kaynaklarda bu komisyonun 28 kişiden oluştuğu ifade edilmektedir. Selda Kaya Kılıç 28 sayısını Devereux'nun belirlediğini, ancak bunun kesinlik ifade etmediğini belirtmektedir. Robert Devereux, **The First Constitutional Period: A Study Of The Mithat Constitution And Parliament**, Baltimore, 1983'den akt. Selda Kaya Kılıç, **İlk Anayasanın...**, s.42-47. Ayrıca Faruk Yılmaz ve Bülent Tanör de bu komisyonun 28 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s.42; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.133. Tunaya, "üye sayısı 30'a varan" şeklinde açıklamıştır. Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s.28. Komisyonun 28 kişi ile kurulduğu ancak kurulduktan sonra da komisyona yeni üyeler katıldığı düşüncesi daha doğru bir yaklaşımdır. Selda Kaya Kılıç da Anayasa Komisyonunda sonradan katılanlar ile birlikte

aylık çalışmanın ardından 20 Kasım 1876'da Anayasa taslağını hazırlamıştır. Komisyon taslağı hazırlarken 1831 Belçika ve 1859 Prusya anayasaları⁵⁰ dâhil olmak üzere onlarca⁵¹ anayasa ve anayasa taslağı incelemişlerdir.⁵² Çalışmalar sonrasında iki adet tasarı ortaya çıkmıştır. Konumuz açısından bu tasarılar yasama meclislerinin (parlamentoların) hangi esaslar çerçevesince hazırlandığına değinmek gerekir: 113 maddeden oluşan, “Kanun-ı Esasi layihasıyla, Meclis-i Vükelâ vazifelerine müteallik kararname müsveddesinin, Namık Kemal, Sait Paşa diğerleri tarafından düzeltilmiş olan nüshaları” başlığı altındaki ilk tasarı, giriş ve on bir bölümden oluşmuş, bu tasarıda parlamentoya ilişkin hükümler “Meclis-i Umumî-i Osmanî” ve “Heyet-i Mebûsân” başlıkları altında düzenlenmişlerdir. Buna göre Meclis, Ayan ve Mebusan isimli iki ayrı heyetten oluşacaktı (Madde 36), Meclis'in açılış ve kapanışını Padişah yapacaktı (Madde 37), Genel Meclis üyeleri görüş ve düşüncelerini serbestçe ifade edebilecekler ve bunlardan ötürü sorumlu tutulamayacaklardı (Madde 41). Her iki heyet de salt çoğunluk ile toplanır, üçte iki çoğunluk ile karar alınabilecek konular haricinde hazirunun yarısından fazla oyu ile karar alınırdı (Madde 45). Yeni bir yasa çıkarmak veya değiştirmek için öneride bulunmak Bakanlar Kurulu'nun yetkisindeydi. Ancak Ayan ve Mebusan Meclisleri de kendi görevleri dâhilindeki konularda önergede bulunabilirlerdi (Madde 47). Şura-yı Devlet'in düzenlediği yasa tasarıları önce Mebusan

toplamda 37 üyenin yer aldığını ifade etmekte, mesleklere göre dağılımını da gösteren ayrıntılı bir liste vermektedir. Selda Kaya Kılıç, **İlk Anayasanın...**, s.48-49.

⁵⁰ Kanun-ı Esasi hazırlanırken yararlanılan 1851 tarihli Prusya Anayasası metni için bkz: Coşkun Üçok, **1876 Anayasasının Kaynakları**, s.9-25. Belçika Anayasası güçler ayrılığı ilkesini benimsemişken, Prusya Anayasası güçler birliğini esas alıyordu. İleride görüleceği üzere Kanun-ı Esasi de bu bakımdan Prusya Anayasası ile benzerlik taşıyacaktı. Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, İletişim Yayınları, s.590.

⁵¹ Sultan II. Abdülhamit kendisine yirmi tasarı sunulduğunu söylemiştir. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.73

⁵² Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.34. Komisyonun incelediği tasarılar arasında Mithat Paşa, Süleyman Paşa ve Sait Paşa'nın tasarıları da vardır. 9 Bölüm 57 maddeden oluşan Mithat Paşa tasarısında üçte ikisi halkın seçimi ile gelen 120 kişilik Meclis-i Mebusan yasama organını teşkil ederken, yürütme yalnızca Padişaha aitti. Bu tasarıya göre Başbakan, bakanları belirledikten sonra listeyi Padişahın onayına sunuyordu. “Tabiyet-i Osmaniye ve Osmanlıların Hukuk ve Vezâfi” bölümünde; dernek kurma hakkı, mülkiyet dokunulmazlığı, basın özgürlüğü ve fikir hürriyetine yer verilen taslağın en çok eleştirilen maddeleri; Padişahın onaylamadığı Meclis kararlarının Meclis yenilenmedikçe tekrar görüşülemeyeceğine ilişkin 42. maddesi ile Padişaha Meclis'i feshetme yetkisi veren 43. maddesi idi. Fransız Anayasasından esinlenerek hazırlanan Sait Paşa tasarısında; yasama yetkisi 750 kişiden oluşan Meclis'e verilmiş, mebusların halk tarafından kura ile seçileceği, Meclis'in kabul ettiği kararların süresince yayınlanmaması durumunda Meclis Başkanı'nın bu kararları yayınlayacağı düzenlenmiştir. Temel hak ve hürriyetleri isim isim sayan taslak hâkimlere de mesleki teminat vermektedir. Süleyman Paşa tasarısında ise Osmanlı'nın bağımsız meşruti bir hükümete sahip olacağı, hükümet üyelerinin Padişaha karşı sorumlu olduğu düzenlenmişti. Tasarı ayrıca 120 üyeden oluşan “Divan-ı Memalik” adlı bir meclis tesis ediyordu. Padişahın uygulamalarından dolayı hükümet üyeleri bu Meclis'e karşı sorumlu tutuluyordu. Netice itibarıyla bu tasarıların üçü de kayda değer bulunmadı. Selda Kaya Kılıç, **İlk Anayasanın...**, s.26-35; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyet Geçiş Süreci (I. Ve II. Meşrutiyet)**, 1. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1997, s.54-63; Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet**, s.71-72; Zekeriya Kurşun, “Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-ı Esasi”, s.8-9; Tarık Zafer Tunaya, “Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1985, s.30-31

ardından Ayan Meclislerinde kabul edilmeli, son olarak padişahın onayından geçmeliydi. Meclislerden birinin reddettiği yasa o toplantı yılında bir daha görüşülemezdi (Madde 48). Tasarının “Heyet-i Mebusan” başlıklı bölümünde Meclis-i Mebusan’ın seçilme usulü, görev ve yetkileri düzenlenmişti. Buna göre, her 80.000 kişi için bir mebus seçilecek, oylama gizli olacak, seçimler 4 yılda bir yapılacaktı. Heyet-i Mebusan’ın padişah tarafından feshedilmesi durumunda 6 ay içerisinde seçim yapılacaktı.

İkinci tasarı 11 bölüm ve 130 maddeden oluşmaktaydı. Bu tasarı, ilk tasarıya Namık Kemal tarafından yazılan şerhler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bu tasarıda, ilk tasarıda yer alan 80.000 kişi için bir mebus hükmü 50.000 olarak revize edilmiştir. İlk tasarıda Bakanlar Kurulu ile Meclis-i Mebusan arasında anlaşmazlık çıkması ve bu iki tarafın görüşlerinde ısrar etmeleri durumunda bakanların değiştirilmesi veya seçimlerin yenilenmesi padişahın takdirine bırakılmışken, ikinci tasarıda yer alan 33. maddeye göre Bakanlar Kurulu ile Meclis arasında anlaşmazlık çıkması durumunda Bakanlar Kurulu’nun istifa edeceği veya seçimlerin yenileceği yazmaktadır.⁵³ Bu son tasarı Bakanlar Kurulu’na sunulmuş⁵⁴; 1 Aralık 1876’da Bakanlar Kurulu, anayasa tasarısını incelemeye başlamıştır.

Kanun-i Esasi’nin bir an önce ilan edilmesini isteyen Mithat Paşa ve onun destekçileri azınlıktaydılar. Namık Paşa, Kanun-ı Esasi’ye cepheden karşı çıkarken, Mütercim Rüştü Paşa ise sadrazamlık makamının kaldırılıp yerine başvekâletin ihdas edilmesine muhalifti. Onun bu talebi kabul edilmiş *başvekâlet* kavramı tasarıdan çıkarılmıştır.⁵⁵ Taslak padişaha sunulmuş ancak Sultan II. Abdülhamit uzun bir süre sessiz kalmayı tercih etmiş, bu arada da komisyondan gelen metni danışmanlarına da inceletmişti. Mithat Paşa ise inceleme süresinin uzun sürdüğünü düşünüyor, büyük devletlerin İstanbul’da yapacakları konferanstan önce Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmesini istiyordu. Mithat Paşa’ya göre Kanun-ı Esasi’nin konferanstan önce ilan edilmemesi durumunda Osmanlı Devleti konferanstan çıkacak kararlara boyun eğmek durumunda kalacaktı.⁵⁶

⁵³ Selda Kaya Kılıç, **İlk Anayasanın...**, s.64-86.

⁵⁴ Anayasa görüşmeleri devam ettiği sırada Mithat Paşa hazırladığı bir Anayasa taslağını gayri resmi olarak Sultan Abdülhamit’e sunmuş; ancak sultan bu taslağın ülkenin yönetim geleneğine uygun olmadığını, kendinin ise ülkenin geleceğini garanti altına alacak bir yönetim kurulmasını istediğini belirtmiş ve bu nedenle bu tasarının özel bir heyetçe tekrar görüşülüp, revize edilmesini istemiştir. Mithat Paşa bunun üzerine sultana bir mektup yazmış, İstanbul’da toplanacak uluslararası konferansı hatırlatıp durumun vahametinden bahsetmiştir. Meşrutiyet yanlısı Süleyman Paşa da Abdülhamit’i açıkça tehdit etmiş ve Kanun-ı Esasi’nin çıkmaması durumunda durumun kötüye gideceğini söylemiş Abdülaziz’in düşürüldüğü gibi kendisinin de düşürülebileceğini ima etmiştir. Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s.61-65.

⁵⁵ Namık Kemal tasarının bu değişiklikler ile kuşa çevrildiğini belirtmiştir. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.64-65.

⁵⁶ Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.77-79; Yuriy A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle...**, s.94; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.64-65.

Görüldüğü gibi Anayasanın mimarı Mithat Paşa azınlıkta olmanın sıkıntısını çekmekte, anayasa karşıtlarının veya idare-i maslahatçıların süreci tıkamalarına engel olamamaktadır. Ancak Mütercim Rüştü Paşa'nın istifası, anayasa yapım sürecinin devamında önemli rol oynayacaktır. Nitekim Tersane Konferansı'nın yaklaştığı sırada sağlık sorunları nedeniyle istifa eden Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'nın yerine Mithat Paşa, Sultan Abdülhamit tarafından sadrazamlığa getirilmiştir.⁵⁷

Mithat Paşa bundan sonra tüm mesaisini anayasayı ilan etmek üzere harcamıştır. Bu arada taslakta yer alan 113. maddenin de iptal edilmesini istemiştir. Ancak Sultan Abdülhamit, padişaha karşı ayaklanma durumunda, ayaklanma bölgesinde olağanüstü hal ilan etme ve polisçe sakıncalı olarak görülen kişilerin yurtdışına sürgün gönderilmesi hakkını veren bu anayasa hükmü⁵⁸ olmadan, Anayasa'yı imzalamayacağını ifade etmiştir. Namık Kemal, Mithat Paşa ve diğer anayasa yanlısı kişilerin böyle bir maddenin anayasaya girmesinin uygun olmayacağını düşünmelerine rağmen⁵⁹, aksi durumda sultanın Anayasa'yı imzalamayacağı düşüncesiyle bu konuda taviz verilmiştir. Nihayet bu hüküm 23 Aralık 1876 sabahı⁶⁰ imzalanan Kanun-ı Esasi'ye 113. madde ile girmiştir.⁶¹

⁵⁷ Ezel Kural Shaw, "Midhat Paşa", s.1303. Mithat Paşa'nın Sadrazam olması yurtdışında da yankı uyandırmış, İngiliz elçisi Elliot, Dışişlerine yazdığı raporda; Mithat Paşa'nın sadrazam olarak atanmasının büyük önem taşıdığını, kendisinin liberal bir devlet adamı olduğunu ve sultanın mutlakiyetçi yönetimine karşı anayasal denetim kurma taraftarı olduğunu bildirmiştir. Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun...**, s.65. Sultan Abdülaziz ve Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya'ya yakın siyasetleri nedeniyle, Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz etkisinin azalması karşısında, İngilizlerin meşrutiyetçi ve liberal bir sadrazamın göreve gelmesini olumlu karşılamaları anlaşılabilir bir durumdur. Gökhan Kaya, "Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi", **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, Sayı 38, Güz 2015, s.66.

⁵⁸ Yavuz Abadan, Bahri Savcı, **Türkiye'de Anayasa...**, s.36-37; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde 1876 Anayasası...**, s.38; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.126-128. 113. madde: "*Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükümet-i seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idare-i örfiye) ilânına hakkı vardır. (Idare-i örfiye) kavanin ve nizamâtı mülkiyenin muvakkaten tailinden ibaret olup (idare-i örfiye) tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memâli-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı hazret-i padişahinin yed-i iktidarındadır.*" şeklindedir. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s.54.

⁵⁹ Gülnihâl Bozkurt, **Batı Hukukunun...**, s.64. Mithat Paşa ve diğer reformcuların karşı çıktığı 113. Madde Mithat Paşa'ya karşı kullanılmış ve Sultan Abdülhamit, Kanun-ı Esasi'nin bu maddesinin kendisine verdiği yetkiye dayanarak, Mithat Paşa'yı Taif'e sürgüne göndermiştir. Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s.77. Bu maddeyi anayasa taslak metnine sokan kişi Padişahın Saray Müşaviri Damat M. Celalettin Paşa'dır. Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı...**, s.67.

⁶⁰ Hatırlanacağı üzere Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği sırada büyük devletler İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin geleceğine ilişkin bir konferans düzenleme aşamasındaydı. Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği günün sabahı henüz Konferans açılmamıştı. İlanın top sesleri ile duyurulması üzerine konferans katılacak devlet temsilcileri bu top seslerini işitince sebebini sormuşlar, bunun üzerine Hariciye Nazırı Saffet Bey, bunun Kanun-ı Esasi'nin ilanı demek olduğunu, bundan sonra konferansın sürdürülmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Osmanlı Devleti temsilcileri toplantıyı terk etmelerine rağmen Konferans çalışmalarına başlamıştır. Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, 2006, s.261.

1.2. Kanun-i Esasi ve Temel Hükümleri

Kanun-ı Esasi'nin niteliği tartışmalıdır. Zira Anayasa yapım sürecinde ve ilanında katılımcı bir yöntem izlenmemiş, kurucu meclis teşkil edilmemiş, nihayet son metin halk oylamasına da sunulmamıştır. Kanun-ı Esasi doğrudan Padişah tarafından belirlenen bir heyetçe hazırlanmış, nihayetinde Padişah'ın tek yanlı iradesi ile ilan edilmiştir. Bu sebeple Kanun-Esasi'nin bir *ferman anayasa* niteliğinde olduğu söylenebilir.⁶² Bu niteliğiyle örtüşen bir şekilde Kanun-ı Esasi, Padişah'ın yetkilerini törpülemek bir yana devletin tüm kuvvetlerinin Padişah'ta toplandığı bir sistem öngörmektedir. Bundan dolayı Birinci Meşrutiyet parlamentosunun yapısı ve işleyişinin Kanun-ı Esasi'de nasıl düzenlendiğini incelemeden önce Padişah'ın (parlamentoyu yeri geldiğinde anlamsız kılabilcek olan) yetkilerine değinmek gerekir.

Kanun-ı Esasi'de yürütme organı Heyet-i Vükela'nın oluşumu doğrudan Padişah'ın iradesine uygun olarak şekilleniyordu. Heyet-i Vükela'nın başkanı Sadrazam olup, Vekillerin tayin ve azli de Padişah'ın yetkilerindendi.⁶³ Kanun-ı Esasi ile Padişah'a her istediğinde Kanun Hükümünde Kararname çıkarma yetkisi veriliyor ve ayrıca parlamento tatildeyken bakanların çıkardığı kararnameler, Kanun-i Esasi'ye aykırı olmamak koşulu ile Padişah tarafından onaylandığında, yürürlüğe giriyordu. Bir vekil hesap vermek üzere parlamentoya çağrıldığında, Padişah'ın bu çağrıya icabeti istediği kadar erteleme yetkisi vardı. Zira Anayasa bu erteleme süresinden hiç bahsetmemekteydi.⁶⁴ Padişah'ın istediği zaman parlamento tatil edebilmesi yetkisine sahip olması hususu; Meclisin tatilde olduğu dönemlerde bütçenin Parlamento'ya sunulmaması sebebiyle önceki bütçenin uygulanacağına ilişkin hüküm ile birlikte düşünüldüğünde, Meclisin tatil edilebilmesine ilişkin bu yetki, Parlamento'nun mali denetiminden kurtulmak için elverişli bir yol olarak görülebilirdi. Ayrıca Heyet-i Vükela; Meclis tatildeyken, Padişah'ın kabul etmesi

⁶¹Selda Kaya Kılıç, **İlk Anayasamızın...**, s.97-100; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.332-333. Kanun-ı Esasi Prusya ve Belçika Anayasaları dâhil birçok anayasa ve anayasa taslağı incelenerek hazırlanmıştır. Bu bakımdan karma bir metindi. Ancak hiçbir yerde görünmeyen Osmanlı Devleti'ne özgün hükümler de ihtiva ediyordu. İşte Padişaha sürgün yetkisi veren 113. madde de bu hükümlerdendi. İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, İletişim Yayınları, 1985, s.956. Kanun-i Esasi' nin bu maddesi ilk defa Mithat Paşa'ya uygulandı. Sadaret mührü 5 Şubat 1877 tarihinde Mithat Paşa'nın elinden alınmış ve kendisi İzzettin Vapuru'na bindirilip yurtdışına sürülmüştür. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 2000, s.129.

⁶²Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.133; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde 1876 Anayasası...**, s.46; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.333. Kanun-ı Esasi'nin Anayasa niteliğini haiz olmadığı hakkında bkz: Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.146.

⁶³Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 43-48; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa Ekin Kitabevi Yayınları, 2000, s.19-23

⁶⁴Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s-79.

koşuluyla, kendi bütçesini uygulayabilecekti. Meclis açıldığında Heyet-i Vükelaca kabul edilen bu bütçenin Parlamento tarafından onaylanması gerektiği şartı, bütçenin kabul edilmemesi durumunda nasıl bir yol izleneceği hakkında mevzuatta herhangi bir düzenleme olmaması sebebiyle anlamsız kalıyordu. Görüldüğü üzere Parlatentonun, Heyet-i Vükela üzerindeki mali denetim yetkisi yetersizdi. Çünkü gerek Heyet-i Vükela'ya gerekse Padişah'a, bu mali denetimden kaçınma konusunda açık kapılar bırakılmıştı. Kanun-i Esasi'ye göre egemenliğin yegâne tecelligahı Padişah'ın kişiliği idi. Padişah, hiçbir eyleminden sorumlu değildi.

Kanun-i Esasi'nin 53,54 ve 55. maddeleri Meclis-i Mebusan için yasama sürecinde Padişah ve Heyet-i Ayan'ın iradesine endeksli bir sistem öngörmüştür. Zira 53. maddede Heyet-i Ayan, Heyet-i Vükela ve Heyet-i Mebusan'a kanun teklifinde bulunma yetkisi tanınmış; ancak kanun teklifinin Meclis gündemine gelebilmesi için Sadrazam tarafından Padişah'a sunulması, Padişah'ın bu teklifi Şura-yı Devlet'e göndermesi, Şura'yı Devlet'in de bu teklifi uygun görüp Meclise göndermesi gerekirdi. Söz konusu teklifin yasalaşabilmesi için de her iki Mecliste oy çokluğu ile kabul edilip tüm bu formaliteler gerçekleştiikten sonra kanunun Padişah tarafından onaylanması gerekirdi. Kanun-i Esasi ile Padişah'a mutlak veto yetkisi de tanınmış olup ayrıca uygun görmediği metinleri Parlatentoya iade etmek durumunda da değildi. Dolayısıyla teklifi sürüncemede bırakabilirdi. Ayrıca Sultan'ın yasa teklifini onaylamadığı takdirde, yasa teklifinin tekrar nasıl kabul edileceğine ilişkin herhangi bir hüküm de bulunmamaktaydı.⁶⁵ Görüldüğü gibi Heyet-i Mebusan'ın yasama işlevi, devlet ve bürokrasi mekanizmasının vesayeti altındadır.

Olumlu bir gelişme olarak, Kanun-i Esasi'nin 47. maddesinde yasama sorumsuzluğu tesis edilmişti. Mebusların yasama fonksiyonu ile ilgili olarak Mecliste kullandıkları oy, söyledikleri söz ve ileri sürdükleri düşünce nedeniyle sorumlu tutulamamaları anlamına gelen yasama sorumsuzluğu, yasama faaliyetleri kapsamında, mebuslara koruma sistemi getirmişti. Hatırlanacağı üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelerinin de söz ve düşünce hürriyetleri vardı. Bu bakımdan yasama sorumsuzluğunun, Osmanlı Devleti'nde bir ilke olarak benimsendiği görülmektedir.

Kanun-i Esasi ile Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan isimlerinde iki kanada bölünmüş olan Meclis-i Umumi kurulmuştur. Meclis-i Umumi'nin kanatlarından biri olan Heyet-i Mebusan'a tebaası ne olursa olsun her 50.000 erkek nüfus için 1 mebus, Osmanlı

⁶⁵ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, 43-48; Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s.44.

tebaası olmak, 30 yaşını doldurmak ve Türkçe konuşmak şartı ile seçilebilirdi.⁶⁶ Ayrıca başka ülkelerin hizmetinde olanlar, köle olanlar, kötü şöhretli olanlar, yasal haklarını yitirmiş olanlar ve müflisler milletvekili seçilemezdi. Meclis-i Mebusan seçimlerinin dört yılda bir yapılacağı öngörülmüştü. Meclis-i Umumi'nin diğer kanadı olan Heyet-i Ayan'a, 40 yaşını doldurmuş, devlete sadakatle hizmet etmiş kişiler arasından Padişah tarafından kaydı hayat şartı ile atama yapılırdı.⁶⁷

1.3. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı

Meclis-i Mebusan, 19 Mart-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık-14 Şubat 1878 tarihlerinde iki dönem olarak toplandı. Daha çok tayin ağırlıklı bir sisteme dayanan seçimler 28 Ekim 1876'da ilan edilen geçici yönetmeliğe göre yapıldı. Zira Kanun-i Esasi'nin 66. maddesinde buna ilişkin bir kanun çıkarılacağı yazmaktaysa da, bir seçim kanunu yayınlanmış değildi. Yönetmelik, 80'i Müslüman ve 50'si gayrimüslim olmak üzere toplamda 130 mebusun seçilmesini öngörmekteydi.⁶⁸ Yönetmelikte, iyi halli olmak, 25 yaşından küçük olmamak⁶⁹, Türkçe bilmek, seçildiği ilin ahalisinden olmak, ağır hapis cezası ile cezalandırılmamış olmak ve emlak sahibi olmak seçilme şartları olarak sayılmıştı.⁷⁰

⁶⁶ Mebus seçilebilmek için Türkçe bilme şartının getirilmesine karşı çıkmış ve bu şartın kaldırılması gerektiği dile getirilmiş olup Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa, “önlerinde dört yıl var, oturup öğrensinler” diyerek bu teklifi reddetmiştir. Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, 1970, s. 19-39. Ayrıca Meclis Başkanlığı döneminde benzer bir tartışmaya ilişkin Suriyeli Hristiyan mebuslara uyarıda bulunmuştu: “Aklınız varsa en kısa sürece Türkçe öğrenirsiniz.” Sabahattin Şen, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalm**, Hemen Kitap, 2.Baskı, 2010, s.47.

⁶⁷ Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877'den Günümüze...**, s. 29-31; Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s.79-81; Zekeriya Kurşun, “Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-i Esasi”, s.12.

⁶⁸ Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, s.590; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, s.33; Meclis-i Mebusan için İstanbul ve vilayetlerden seçilecek adayın sayısını gösteren cetvel için bkz: Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)**, sayı:30, Ankara 2012, s.30. Kanun-ı Esasi'nin 65. Maddesinde her 50.000 kişiye bir mebus seçileceği öngörülmüşken, yönetmelikte en fazla 130 mebusun seçileceği yazmaktadır. Ayrıca yönetmelikte seçimlerin iki dereceli olarak yapılacağı yazmaktaydı. Oysa Kanun-ı Esasi'de bunu düzenleyen bir hüküm bulunmamaktaydı. Kanun-ı Esasi'de emlak sahibi olmak mebus seçilmek için şart sayılmadığı halde yönetmelikte sayılmaktadır. Servet Armağan, “Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”, **Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100.Yılı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s.155-156

⁶⁹ Kanun-ı Esasi'nin Mebusan üyeliği adaylığı için öngördüğü şartlardan biri otuz yaşını aşmış olmak idi. Oysa geçici yönetmelikte bu yaş sınırı düşürülmüştür. Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s.237.

⁷⁰ Servet Armağan, “Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”, s.149-155. Geçici Yönetmelik (Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate) metni için bkz: Seydi Vakkas Toprak, “İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 26.Sayı, 2013/1, s.189-192.

Meclis-i Mebusan'da ilk dönem, 69'u Müslüman ve 46'sı gayrimüslim 115 mebus, ikinci dönem 59'u Müslüman ve 47'si gayrimüslim 106 mebus görev yapmıştır.⁷¹ İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı Osmanlı toplumsal yapısının bir yansıması olarak sınıfsal bir temele dayanmıyordu. Meclis Osmanlı toplumunun etnik yapısının temsiline dayanmaktaydı. Mecliste var olan etnik çeşitlilik, Meclis çalışmalarında, devletin bekasının nasıl kurtulacağı sorusuna verdikleri cevaplarda da kendisini göstermekteydi. Müslümanlar ayet ve hadislerin, Rumlar eski Yunan filozoflarının, Yahudiler ve Lübnanlı Marunîler de 17. Yüzyıl aydınlanmacı düşünürlerin fikirlerinden ilham alınmasını uygun görüyorlardı. Ancak pek çok konuda da özellikle devletin güvenliği ve toprak bütünlüğü konusunda fikir birliği içerisinde hareket edebilmişlerdir. Karadağ'ın toprak talebinin reddi, Rusya'ya savaş ilan edilmesi meselesi, Mecliste yapılan düzeyli ve ciddi tartışmalar neticesinde karara bağlanmıştır. Parlatentonun ahenkli bir şekilde karar alabilmesi üyelerin bir Osmanlı Milleti aidiyetini sahiplendiklerinin kanıtıdır.⁷² Meclis-i Mebusan'ın birinci döneminde, Sultan Abdülhamit Meclis Başkanlığına "geçici olarak" Ahmet Vefik Paşa'yı⁷³ atamışsa da, Paşa birinci dönem sonuna kadar görevi başında kalmıştır. Paşa, mebuslara karşı son derece sert tutumu ile tepkilerin odağı olmasına rağmen bu tepkiler, Mecliste örgütlü bir yapının olmaması sebebiyle, sınırlı kalmıştır.

Meclis-i Mebusan, 20 Mart 1877 tarihinde ilk toplantısını yaptı. İç tüzük tartışmaları ile başlayan birinci dönemde Karadağ sorunu⁷⁴, Vilayet Meclisleri⁷⁵,

⁷¹ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.49. Çeşitli ırk din ve mezheplere bağlı insanlar ilk defa bir Meclis çatısı altında toplanıyordu. Bu sebeple Meclis-i Mebusan'ın "Birleşik Osmanlı Milletleri" ni temsil etmiş olduğu ifade edilmiştir. Seydi Vakkas Toprak, "İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlatentosu", s.178-179.

⁷² Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877'den Günümüze...**, s. 31-35,59; Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s.78-79. Tanzimattan sonra Osmanlı Milleti kavramı üzerinde durulması Osmanlıcılık düşüncesinin bir tezahürüdür. Osmanlıcılık kavramını Şükrü Hanioğlu, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasal ve düşünce hareketi*" olarak tanımlamaktadır. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985, s.1389.

⁷³ Ahmet Vefik Paşa, sertlik yanlısı bir tutum içerisindeydi. Ahmet Vefik Paşa ile ilgili hatıraların birinde onun bir mebusu "sus eşek" diye azarladığı, Meclisi bir alay kumandanı gibi idare ettiği anlatılmaktadır. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.123-124

⁷⁴ Osmanlı Devleti ile Karadağ arasında yapılmış olan savaşta Karadağ savaştan galip çıktığını iddia ederek Osmanlı Devleti'nden İškodra yakınlarındaki birkaç köy ve kaleyi istemişler, Babialı de bu talebi, görüşülmek üzere Meclise sunmuştur. Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Mecliste yaptığı konuşmada Karadağ'ın talebinin olumlu karşılanması gerektiği yönünde yaptığı konuşma, mebuslarca büyük tepkiyle karşılanmıştır. Saffet Bey'in aksi durumda Rusya ile savaş noktasına gelinebileceği ve devletin böyle bir savaşta başarı şansının olmadığı yönündeki konuşması da yine aynı şekilde eleştirilmiş, Osmanlı'nın hiçbir yere verecek bir karşı toprağı olmadığı vurgulanmıştır. Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı...**, s.125-126. Saffet Efendi'nin söylediği gibi Rusya bu savaşa müdahil olmuş, Osmanlı Devleti'ne 31 Ekim 1876'da bir nota vererek, Sırbistan ve Karadağ ile bir mütareke yapılmadığı takdirde Osmanlı Devleti ile ilişkilerini keseceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Osmanlı, Rusya ile savaşmayı uygun bulmayıp Sırbistan'ın İmparatorluğa bağlı

memurların sorunları⁷⁶, Osmanlı-Rus Savaşı⁷⁷, Matbuat Nizamnamesi⁷⁸ ve Bütçe müzakereleri⁷⁹ yapılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın ilk döneminde hükümet faaliyetleri olabildiğince denetlenmiştir. Meclis-i Mebusan asla edilgen bir konumda olmamış, bu bakımdan Sultan Abdülhamit idaresi için de tehlike arz etmiştir. Her konu derinlemesine tartışılmış, Hükümetin Meclis üzerinde tahakküm kurmasına izin verilmemiştir. İleride görüleceği üzere Mebusların bu gözü pek tutumları Meclis-i Mebusan'ın sonunu getiren

bir prenslik olmasını kabul etmiştir. Cemal Özkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Savaşlar ve Antlaşmalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985, s.1367.

⁷⁵ 31 Mart- 3 Mayıs 1877 tarihleri arasında görüşmeleri yapılan Vilayet Kanunu tasarısı İstanbul mebusu Hasan Fehmi Bey tarafından okunmuştur. Tasarı hakkında yapılan müzakerelerde mebuslar, vilayet meclislerinde veya kaza ve nahiye meclislerine hali vakti yerinde kişilerin seçilmesini istemiş, müftülerin Mecliste yer alıp almamaları hakkında yapılan tartışmalarda da müslüman mebuslar olumlu görüş belirtmiş, gayrimüslimler ise müftülerin ruhani reis olmaları itibarıyla Mecliste yeri olmadığını savunmuşlardır. Tartışmalar neticesinde gayrimüslimler, müftünün ruhani reis olmadığını kabul ettiklerini ifade etmişler ve itirazlarından vazgeçtiklerini söylemişlerdir. Bu tasarı görüşülürken, muhtarlıkların ıslahı, belediye meclis üyelerinin seçim ile belirlenmesi konuları tartışılmıştır. Vilayet meclislerinin nasıl oluşacağı konusu da müslüman ve gayrimüslim mebuslar arasında tartışmalara neden olmuştur. Bazı gayrimüslim mebuslar eşit temsil ilkesini savunmaktayken, müslüman olanlar Osmanlılık düşüncesinin bir tezahürü olarak, eşit temsilin söz konusu olamayacağını, seçilecek tüm mebusların din ve mezhebine bakılmaksızın Osmanlı olacağını ifade etmişlerdir. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.173-183

⁷⁶ Devlet memurlarının halka karşı olumsuz tutumları ile genel olarak memur meselesi bu dönemin tartışılan başlıca konularındandır. Memur olarak görevlendirmede kayırmacılığın sona erdirilmesi, göreve layık insanların memur seçilebilmesi için bağımsız bir komisyon kurulması, hukukun ne olduğunu bilen hâkimlerin mahkemelerde görevlendirilmeleri istenmiştir. Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı...**, s.128-131

⁷⁷ 1876 yılında toplanan Tersane Konferansı’nda alınan kararlar Osmanlı Devleti tarafından uygun bulunmamış ve uygulanmamıştır. Bunun üzerine Londra’da toplanan büyük devletler bir protokol imzalamış ve Osmanlı Devleti’nden Balkanlarda ıslahat yapması istemiştir. Bunun karşılığında devletin sınırları garanti altına alınacaktı. Rusya da Karadağ prensliği ile ilgili bir takım isteklerde bulundu. Osmanlı Devleti’nin bu talepleri reddetmesi üzerine Rusya 24 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş açtı. Cemal Özkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Savaşlar ve Antlaşmalar”, s.1368-1369. İşte bu savaş Meclis-i Mebusan’ın birinci dönemimde başlaması hasebiyle en çok gündemde tutulan konuların başında geliyordu. Oturumlarda Rusya aleyhine konuşmalar cereyan etmiştir. Müslüman ve gayrimüslim mebusların ortak kanaatte olmaları Osmanlılık fikrinin benimsenmiş olduğunu göstermektedir. Hatırlanacağı üzere vilayet kanunu görüşmelerinde bazı gayrimüslim mebusların Osmanlılık düşüncesinden saptıkları dikkate alındığında Rusya’ya karşı ortak tepki, gayrimüslim mebusların Osmanlı toplumu içerisinde varlıklarını sürdürmek istediklerini ortaya koymaktadır. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.196-204

⁷⁸ Bu dönemde basın konusunu düzenleyen “Âli Kararname” yürürlükteydi. Buna göre gazete ve dergiler matbuat idaresinin onayı ile basılabiliyordu. Kitaplar da yayımlanabilmesi için Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından okunup kabul edilmesi gerekiyordu. Matbuat Kanunu tasarısı görüşülürken kararnamede yer alan sert ve kısıtlayıcı maddelerin kanunda yer almaması gerektiği bazı mebuslarca dile getirilmiştir. Bu konuda yapılan görüşmelerde müslüman ve gayrimüslim mebuslar arasında düşünce farklılıkları vardır. Gayrimüslimler daha liberal bir basın mevzuatı talebinde bulunurken, Türk ve müslüman olanlar daha sıkı bir kontrol mekanizması öngörmekteydiler. Gayrimüslimler matbaa açılması için ilanın yeterli olmasını savunurken Müslümanlar ruhsat usulünü savunmaktaydılar. Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet...**, s.187-193; Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı...**, s.134-135

⁷⁹ Memur maaşları konusu gündeme gelmiş, memur maaşlarının azaltılmasından ziyade gereksiz memuriyetlerin kaldırılıp memurların verimli olacak şekilde dağıtılması istenilmiştir. Devletin savaş halinde olduğu vurgulanarak askeri harcamalar dışındaki gider kalemlerin azaltılması talep edilmiştir. Gayrimüslimlerin bedelli olarak askerlik yapmalarına karşı çıkan mebuslar artık bunların da fiilen askerlik yapmalarını savunurken, kimisi de böyle bir düzenleme söz konusu olursa bütçenin gelir kalemlerinden birinin ortadan kalkmış olacağını ifade ederek bu teklife karşı çıkmıştır. Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyetin İlanı...**, s.135-136.

sürecin başlamasına neden olacaktı. Birinci dönem 28 Haziran 1877 tarihinde Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa'nın Meclis'i ve mebusları öven konuşması ile kapanmıştır.

İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın ikinci devresinde ise Osmanlı-Rus Harbi mebusların üzerinde önemle durdukları bir meseledir. Sultan Abdülhamit'e varıncaya kadar tüm yönetim mekanizması eleştiri süzgecinden geçmiştir. Padişahın Meclisi açış konuşmasına karşı hazırlanan cevapta, Heyet-i Vükela'nın hareket tarzı eleştirilmiş ve bu hususta güvensizlik oyu verilmiştir. Sultan Abdülhamit de Meclisin sert ve korkusuz eleştirilerini göz ardı edememiş, sadrazamlığa Ahmet Hamdi Paşa'yı getirmek durumunda kalmıştır.⁸⁰ Görüldüğü üzere Meclis-i Mebusan'ın, bakanları ve hatta sadrazamları değiştirebilme gücü vardı. Padişahın bu kadar ileri giden Meclise tahammülü sınıra dayanmıştı. İstanbul Mebusu, Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesinden Hükümeti ve Padişahı sorumlu tuttuğu konuşma bardağı taşırımı, Heyet-i Vükela, devletin içinde bulunduğu olağanüstü durum nedeniyle Meclis çalışmalarının verimli şekilde yapılamaması gerekçesiyle, Meclisin tatil edilmesini talep eden mazbatayı Padişah'a vermişlerdir. Padişah, Kanun-i Esasi'nin 7. maddesinin kendisine verdiği yetkiye dayanarak 2 Şubat 1878 tarihli iradesi ile Meclis çalışmalarına ara vermiş ve Kanun-ı Esasi'yi⁸¹ fiilen askıya almıştır.⁸²

1.4. İkinci Meşrutiyet Dönemi

Meclis-i Mebusan'ı tatil eden Sultan II. Abdülhamit, mutlak yetkileri haiz olduğu bir yönetim kurdu ve başta basın özgürlüğü olmak üzere tüm özgürlükleri ortadan kaldırdı.

⁸⁰ Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.219-220.

⁸¹ Suna Kili Kanun-ı Esasi'nin neden kolaylıkla askıya alındığının, bu zorbalığa toplumun neden tepkisini kaldığının gerekçelerini çok güzel şekilde özetlemiştir. Zira Suna Kili'ye göre Kanun-ı Esasi, "*Sistemli bir düşünce akımının, bir doktriner çalışmanın ürünü değildir. (...) Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa [dan oluşan] küçük bir grubun uğraşlarının ürünüdür. (...) Toplumsal dinamizmin yarattığı bir tarihsel zorunluluğun sonucu değil, bir avuç insanın meşrutiyeti daha özgür bir sistem olarak görmelerinin ve bu yolla imparatorluğu kurtarabileceklerine inanmalarının ürünüdür. [Bu] Anayasa toplumcu bir bilinçlenme ürünü değildir. (...) Yeni bir siyasal kültürün ürünü de değildir.*" Suna Kili, "1867 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1.Baskı, 1986, s.89-90. Gerçekten de Osmanlı toplumu 1876 Anayasası'nın kazanımlarını koruyacak bilinç ve güçten yoksundu. Toplumun 1876 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinde nasıl hiç katkısı ve etkisi yok ise kaldırılmasında da toplum aynı şekilde etkisiz kalmıştır. Parlamento ve Anayasa bir grup aydınlar elitinin çabası ile getirilirken, başka bir yönetici elite izlemek ile yetinmiştir. Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s.82.

⁸² Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s. 41-44; Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877'den Günümüze...**, s. 59-61. Sultan Abdülhamit dönemi boyunca, Kanun-ı Esasi'ye Devlet Salnamelerinde hep yer verilecekti. Bu sebeple Kanun-ı Esasi'nin hukuken varlığını koruduğu ancak fiilen işlevsiz kaldığı söylenebilir. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.160-161.

Bu yönetim sosyal ve siyasi atmosferi daralttıkça gençlerin meşrutiyete olan arzuları daha da keskinlik kazandı. Meşrutî sistemin devam etmesi gerektiğini düşünen muhalefetin uzun bir örgütlenme sürecinden sonra⁸³ kurduğu *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Abdülhamit

⁸³ İlk olarak 1789 Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında İttihad-ı Osmani Cemiyeti kuruldu. (1889) Askeri Tıbbiye öğrencileri İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali Bey, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit tarafından kurulan ve hücre sistemine göre yapılandırılmış örgüt, Abdülhamit'in saltçı yönetimine son vermek istiyordu. Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasıyla nihai amaçlarına ulaşacaklardı. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.223-224; Sina Akşin, "Jön Türkler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, İletişim Yayınları, 1985, s.832; Fahri Belen, **20.Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, 1973, s.65; Sina Akşin, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Cilt 1, s.54. Aynı yıl Ahmet Rıza Bey de Paris'e giderek orada Halil Ganem ile birlikte *Meşveret* gazetesini yayınlamaya başladı, ayrıca Osmanlı İttihat ve Terakki'nin de Paris şube başkanlığını üstlendi. Erdem Sönmez, **Ahmed Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.70-86. Ahmet Rıza Bey'in dışında Abdülhamit'e karşı muhalefetin Avrupa'da faaliyet gösteren iki temsilcisi daha vardı. Bunlar Mizancı Murat Bey ile Prens Sabahattin Beyler idi. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.393 Murat Bey, örgütün desteğini sağlamış, hatta Ahmet Rıza Bey'in yerine Paris şube başkanlığına getirilmiştir. Ancak sonrasında Padişahın Avrupa'ya gönderdiği Celalettin Paşa'nın telkini ile İstanbul'a geri dönmüştür. Birol Emil, Murat Bey hakkında kaleme aldığı biyografik eserde, cemiyetteki parçalanma, siyasi sebepler (1897 Türk Yunan Savaşında kazanılan zaferden sonra Abdülhamit'in güç kazanmış olması), ailevi sebepler, vicdani sorumluluk (Murat Bey'in yazdığı yazıları okudukları için birçok kimsenin hapse atılması) ve son olarak Ahmet Celalettin Paşa'nın tekliflerini Murat Bey'in yurda dönme gerekçeleri olarak göstermiştir. Birol Emil, **Son Dönem Osmanlı Aydını: Mizancı Murat Bey**, Kitabevi, 2009, s.138-148. 1899'da Fransa'ya kaçan Damat Mahmud Paşa'nın oğlu olan Sabahattin Bey, Jöntürk hareketinin önde gelenlerinden biriydi. Kardeşi ile birlikte yayınladığı "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" isimli broşür ilk Jöntürk Kongresinin toplanmasında etkili olacaktı. Bu bildiriye, Osmanlı İmparatorluğu'nun despotik yönetimin pençesi altında olduğu, Sultan Abdülhamit'in özgürlük ve adalet ilkelerinin karşısında konumlandığı belirtiliyor, tüm Osmanlı vatandaşları bu despotik yönetime karşı savaşılmaya davet ediliyordu. Prens Sabahaddin, **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne** (Haz. Mehmet Ö.Alkan), Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, 2017, s.23-29; Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s.91-92. Bildirinin yayınlanmasından sonra bir kongre toplanması fikri ağırlık kazandı ve Birinci Jöntürk Kongresi 4-9 Şubat 1902'de Paris'te yapıldı. Kongrede iki farklı görüş temsil edildi. Sabahattin Bey ve destekçilerin *müdahaleci* yaklaşımlarına göre Abdülhamit'i ortadan kaldırmak için yabancı devletlerin müdahalesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktaydı. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin...**, s.133; Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler...**, s.98-100. Ahmet Rıza Bey ise diğer cepheyi temsil etmekte ve müdahaleci yaklaşıma, İmparatorluğun bağımsızlığının tehlikeye düşeceği endişesi ile karşı çıkmaktaydı. (Ahmet Bedevi Kuran, Ahmet Rıza Bey'in, kendi yayınladığı *Meşveret Gazetesi*'nde zaman zaman müdahaleci yaklaşımı benimsediğini gösteren yazılar neşrettiğini, 1902 kongresinde çıkarılan ikiliğin ise kişisel rekabet yüzünden olduğunu iddia etmiştir. Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 27, Sayı 3, s.542) Kongre, Ahmet Rıza Bey ve destekçilerinin "büyük devletlerin iyi niyetle de olsa işe karışmalarını" kabul etmek istememeleri üzerine başarısızlıkla sonuçlandı. Kongreden sonra Jöntürk hareketi fiilen ikiye bölünmüş oldu. Bir tarafta Ahmet Rıza Bey'in desteklediği İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğer tarafta Prens Sabahattin Bey'in liderliğindeki liberal *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* idi. Cenk Reyhan, "Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s.125. Bu yıldan sonra örgütlenme faaliyeti hız kazandı. Çeşitli cemiyetler kuruldu. Bunlardan en önemlisi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti idi. Bu cemiyet 1906 yılının Eylül ayında Mithat Şükrü (Bleda) Bey'in evinde yapılan bir toplantı sonucu kuruldu. Kurucular arasında Talat Bey, Mithat Şükrü Bey, Ömer Naci Bey, Kazım Nami Bey bulunmaktaydı. Cemiyetin amacı vatani içinde bulunduğu kötü şartlardan kurtarmak, milleti de istibdadın baskısından kurtarıp insanlığa layık bir şekilde yaşatmak idi. Özellikle 2. ve 3. Ordular içince hızla yayılan örgüt, daha sonra İttihat ve Terakki ile birleşecekti. Sina Akşin, **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, 1987, s.60-64. 1902 Kongresinden sonra 1907'de Paris'te Jöntürklerin ikinci kongresi toplandı. Kongreyi organize edenler 1902 Kongresinde farklı stratejileri savunan Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens Sabahattin Bey'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezi Cemiyeti ile Ermeni Devrimci Konfederasyonu idi. Farklı siyasi konumlanışta olan bu örgütler bir hedef etrafında toplandılar: "Meşrutî sistemin kurulması." Kongre üç gün sürdü ve sonuçta tüm taraflar Sultan Abdülhamit'in devrilmesi konusunda anlaştı. Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler...**, s.163-166. Bu son "sivil" kongre idi. Bundan sonra askeri yönü ağır basan mukavemet 1908 Devrimini getirecekti.

yönetimine karşı mücadelenin en önemli unsuru olacaktı. Bu mücadele neticesinde Sultan II. Abdülhamit Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırmak durumunda kaldı.⁸⁴ Meşrutiyetin ilan edilmesi halkın da desteğine mazhar oldu. Halk meşrutiyetin ilanını günlerce, hatta haftalarca şenlik ve gösteriler ile kutladı. Bu destek gösterilerinin merkezinde hürriyeti rızaen ilan ettiğine inanılan Sultan II. Abdülhamit vardı.⁸⁵ Dikkat edilirse “istibdat idaresi” ne karşı mücadele veren örgüt, Sultan Abdülhamit'i, Meclis-i Mebusan'ı tekrar toplaması yönünde icbar etmişse de onu tahttan indirmemiştir. Zira İTC, 1908 yılında kendini böyle bir hamle yapmak için yeterince kuvvetli görmüyordu. Bununla birlikte tebaa ve İTC'nin neşvünema bulduğu ordudaki eratin da böyle bir hedefe kanalize edilmesi mümkün değildi.⁸⁶ Ayrıca padişah hürriyeti ilan eden kişi konumundaydı. Tahttan indirilmesi izahı mümkün olmayan bir eylem olurdu.

⁸⁴ 3 Temmuz 1908'de Niyazi Bey ile 200 askerinin ve bunu izleyen günlerde Eyüp Sabri Bey'in dağa çıkarak, merkezi yönetime karşı sivil itaatsizlik eylemleri başlatmaları, Padişah'ı tedbir almaya itmiş, bölgeye güvenilir adamı Şemsi Paşa'yı ayaklanmayı bastırmak üzere göndermiş ancak Şemsi Paşa bir fedainin kurşunları ile can vermiştir. Şemsi Paşa'nın öldürülmesi Saray'ın bu isyanı dağıtamayacağını işaret eder. İsyana Selanik ve Üçüncü Ordu'nun diğer birimlerinde kök saldı. Nihayetinde, kıyam şiddetini artırarak sürmüş, Rumeli'den saraya, Anayasasının yürürlüğe konması ve meşrutiyetin ilan edilmesine ilişkin telgraflar çekilmiştir. Sultan, hadiselerin önüne geçebileceği zannıyla Sait Paşa'yı sadrazamlığa getirmiş ancak isyan durmamış; Müşir Osman Paşa'nın dağa kaldırılması ve Rumeli'den telgrafların ardı arkasının kesilmemesi nedeniyle hükümet bu meseleyi görüşmek üzere Saraya çağırılmıştır. Görüşmeler neticesinde, her ne kadar Sait Paşa halkın meşrutiyete henüz hazır olmadığı görüşünü ortaya koymuş ise de, Sultan Abdülhamit, “terbiye-i umumiyeye hâsıl olan terakki” yi gerekçe göstererek meşrutiyetin ilanından yana tutum takınmış ve 24 Temmuz 1908 tarihli iradesi Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırılmıştır. Tefrik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s. 95-99; Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 49; Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s. 36; Necmettin Alkan, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitaplar, 1.Baskı, 2009, s. 171-254; William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset** (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayın, 1996, s.41.

⁸⁵ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt V, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.40-42. Özellikle öğrenciler bu gösterilerde başı çekiyordu. Her ne kadar mücadele, Sultan Abdülhamit ve onun yürüttüğü “istibdat rejimi” ne karşı yapılmış olsa da, “hürriyetin ilan edilmesi” halk nezdinde Padişahın hanesine yazılmış, “Padişahım çok yaşa” sâdası, kutlamaların en önemli sloganı haline gelmişti. Öğrenci kesiminin kanaati de bu yöneydi. Başta Hukuk Fakültesi ve Tıbbiye'de okuyanlar olmak üzere üniversite ve yüksekokul öğrencileri, Padişaha karşı şükranlarını sunmuş, buna dair bildirimler yayınlamış ve Padişah lehine gösteriler tertiplemişlerdir. Hatta halk ile birlikte yapılan bu gösteriler o kadar yoğunluk kazanmıştır ki, Padişah ve Heyet-i Vükela, gösterilere artık bir son verilmesi yönünde bildirimler yayınlamışlardır. Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1980**, Gündoğan Yayınları, 1999, s. 109-114; Ali Arslan, **Türkiye'de Üniversite ve Siyaset**, Paraf Yayınları, 2011, s.46. Padişah lehine gerçekleşen bu gösteriler zamanla son bulmuş ve Meşrutiyetin ilanının, Padişahın eseri olmadığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Bundan sonra artık “Padişahım çok yaşa” değil, “Yaşasın hürriyet” sloganları, gösterilerin parçası olmaya başlamıştır. Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.43. Dönemin Fransız gazetelerinde, Sultan Abdülhamit'in Hamidiye Camii çıkışında 40.000 kişilik bir kalabalığın meşrutiyetin ilanını kutladığı haberleri yer almaktaydı. Kutlamalar yalnızca İstanbul'da değil Kosova dâhil yurdun çeşitli yerlerinde yapılmıştı. Habip Hamza Erdem, **Fransız Basınında Genç-Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 2016, s.35-36. Yine Alman basınında da halkın İstanbul'da “tarif edilemez büyük bir sevinç” yaşadığı ve sevinç gösterilerinin günlerce sürdüğü yazılmaktaydı. Necmettin Alkan, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, s.270-276.

⁸⁶ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali** (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, 1972, s.156-157. “Ordu ve Politika” kitabının yazarı Nizamettin Nazif'e göre Ordu Sultana sadıktı. Genç subaylar dışında, Üçüncü Ordu bütünüyle Sultan Abdülhamit'e bağlı idi. İhtilalci Subayların Sultana düşman olduklarını bölüklerine söylemeleri mümkün değildi. Zira linç edilmekten korkuyorlardı. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, **Ordu ve Politika**, Bedir Yayınları, 1967, s.207. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçıların

Bu süreçte doğrudan doğruya iktidarı üzerine almayan İTC, mevcut iktidarların faaliyetlerini gözetecek bir denetçi rolünde kalmayı daha uygun görmüştü. Bunun sebepleri arasında kuşkusuz cemiyet üyelerinin devlet yönetimi konusundaki tecrübesizlikleri başı çekiyordu. Ayrıca cemiyetin ülke çapında düzenli ve merkezi bir örgütlenmeye sahip olmaması da iktidarın ele alınmayıp devlet yönetiminin Babıali paşalarına bırakılmasına etkendi. Bu koşullar cemiyet üyelerinin Sait Paşa'nın sadrazamlığına rıza göstermelerini gerektirdi.⁸⁷ Ancak Sadrazam ile İTC arasındaki anlaşmazlık Sait Paşa'nın istifasını getirdi. Yerine liberal eğilimli Kamil Paşa geçti.⁸⁸ Yeni hükümeti bütün gücüyle destekleyeceğini açıklayan cemiyet ile Kamil Paşa arasında doku uyumsuzluğunun varlığını hissettirmesi de çok zaman almayacaktı. Özellikle İttihatçıların, 1903 yılında kurulmuş olan Balkan Komitesi'ni Kamil Paşa'ya haber dahi vermeden İstanbul'a davet etmeleri ilişkileri gerginleştirmişti. Kamil Paşa, yasal hiçbir sıfatı olmayan cemiyetin yönetime karışmasından rahatsız olmuş olsa da iktidarını sürdürebilmesi için Meclis'te İTC'nin desteğine muhtaç olduğunun farkındaydı. Bu sebeple Kasım 1908'de gerçekleşen kabine değişikliklerinde İTC'yi göz ardı edemezdi. Nitekim Adliye Nazırlığı'na Manyasizade Refik Bey'i getirerek ilk defa bir İTC üyesine kabinesinde yer verdi. Ayrıca Jöntürlere yakın bir çizgide yer alan Hüseyin Hilmi Paşa da kabinede Dâhiliye Nazırı olarak yer aldı.⁸⁹

Bu arada seçimler de yapılmaktaydı. Sait Paşa döneminde başlayan seçim çalışmaları Kamil Paşa döneminde hız kazanmış ve bu dönemde sonuçlandırılmıştır. 83 Maddelik İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılan 1908 seçimleri 121 sancakta gerçekleştirilmiştir.⁹⁰ Yaklaşık dört ay süren seçimlere İTC ve Ahrar Fırkası⁹¹ katılmıştır.⁹²

yalnızca Kanun-i Esasi'yi ilan edip Abdülhamid'e dokunulmamasını şu şekilde anlatmaktadır: “ (...) *Sıradan adamların, ufak kâtiplerin, genç yüzbaşılardan kabine kurma imkânı olmadığı gibi, Cemiyetin esaslı bir hazırlığı da yoktu, Saraya karşı güzel bir blöf çekilmiş ve iskambil kâğıtlarından kurulu zorbalık olduğu yere çökmüştü. (...)*” Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976, s.125.

⁸⁷ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 8. Baskı, 2010, s.32-36

⁸⁸ İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, Sayı 1, s.178; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.256-259; Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda...**, s.477-480; İlhan Akın, **Türk Devrimi...**, s.70-71.

⁸⁹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.50-51; Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.72.

⁹⁰ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İmge Kitabevi, 1.Baskı, 2007, s.60.

⁹¹ Ahrar Fırkası seçimlere yalnızca İstanbul'da katılmıştır. Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.127. 14 Eylül 1908 tarihinde kurulan fırkanın kurucuları; Nurettin Ferruh Bey, Celalettin Arif Bey, Mahir Sait Bey, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nazım ve Şevket Beylerdi. Fırkanın bir reisi bulunmamaktadır. Ancak ismi gizlenen bir reisinin bulunduğu ilişkin söylentiler söz konusudur. Her ne kadar kanıtlanamamışsa da Kamil Paşa, Prens Sabahattin Bey ve İsmail Kemal Bey'in fırka reisi oldukları iddia edilmiştir. Fırkanın programından, partinin liberal olduğu söylenebilir. Programın başlangıç kısmında temel hak ve hürriyetler, isim isim belirtilerek gösterilmiştir. Toplantı hürriyeti, eğitim hürriyeti, vicdan hürriyeti, basın hürriyeti

Seçimler İTC'nin kesin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Ankara'dan seçilen Mahir Sait Bey dışında, tüm mebuslukları İTC kazanmıştır.⁹³

Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908 tarihinde 230 mebusun katılımı ile açıldı. Sultan Abdülhamit'in açılış konuşması Mabeyn Başkâtibi Cevat Bey tarafından okundu. Açılış konuşmasında Sultan; Meclis'in tatil edilmesinin ve Kanun-i Esasi'nin uzun zamandır uygulanmamasının, o dönem hükümetinin sorumluluğunda olduğunu, şimdi bile Kanun-i Esasi'ye karşı çıkılmasına rağmen kendisinin bunu yürürlüğe koyduğunu ayrıca halkın da zihniyet olarak artık Anayasal bir dönem için hazır olduğunu belirtiyordu.⁹⁴

Kamil Paşa sadaret koltuğunda oturmaktaydı ancak İTC, Kamil Paşa'ya güven beslememekteydi. Meşrutiyetin korunması için Selanik'ten İstanbul'a getirilen avcı taburlarının gerisin geri Selanik'e döndürüleceği hakkında çıkan söylenti üzerine, Kamil Paşa'dan Meclise bilgi vermesi istenilmiş ancak Kamil Paşa, iki elçi ile randevusu olduğu gerekçesi ile Meclisin bu çağrısına icabet etmemiştir. Bunun üzerine Meclis, gıyabında yapılan oylamada Kamil Paşa'ya güvensizliğini bildirmiştir.⁹⁵ Kamil Paşa'nın yerine 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazam olarak atanmıştır. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi de fazla dayanamamış, Sadareti yalnızca iki ay kadar sürebilmiştir. İlmiye öğrencilerinin askere alınmalarına ilişkin düzenlemenin kaldırılması, alaylı subayların görevden uzaklaştırılması, "Serbesti" Gazetesinin İTC'ye muhalif yazarı Hasan Fehmi Bey'in suikasta uğraması⁹⁶; İTC karşıtlarının harekete geçmesine sebep olmuştur. Özellikle Hasan Fehmi Bey'in cenaze töreni muhalifler açısından bir gövde gösterisi halini

bunlardan bazılarıdır. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1.Baskı, 1984, s. 142-155.

⁹² Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.74-75. Gerek İTC'nin, gerekse Ahrar Fırkası'nın yayınladıkları programların seçimler ile ilgili olan bölümlerinde, 20 yaşını dolduran, vergi versin vermesin, tüm Osmanlı tebaası erkeklerin birinci seçmen sayılacakları, mebus olma şartlarını taşıyan her Osmanlı vatandaşının ülkenin her tarafında aday olabilecekleri düzenlemiştir. Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.63, 114-117. Her iki partinin programında da Heyet-i Vükela'nın Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacakları, Kanun-i Esasi'nin 113. maddesinin kaldırılacağı, Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu hususları yer almaktaydı. Ahrar Fırkası ve İTC'nin 1908'de yayınladığı programlar için bkz: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, Cilt 1, s. 65-67, 155-158.

⁹³ Ancak seçimlerin mutlak galibinin İTC olması, Meclis-i Mebusan'ın İTC açısından dikensiz gül bahçesi olacağı anlamına gelmiyordu. Zira İTC listelerinden seçilen mebusların büyük bir kısmı fırkaya bağlı kişiler değildi. Seçimlerden bir süre sonra fırkadan kopmalar yaşanmış, 40-50 mebus, seçimlerde yalnızca 1 mebus kazanan Ahrar Fırkası'na geçmişlerdir. Fırkadan ayrılmalar neticesinde İTC'nin elinde yalnızca 160 mebus kalmıştır. Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.62-68.

⁹⁴ Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hâdisesi** (Haz. Faik Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

⁹⁵ Tefrik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s.106.

⁹⁶ Baran Hocaoğlu, **II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, Kitap Yayınevi, 1.Baskı, 2010, s.121; Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin...**, s. 61. Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi hadisesi muhalefet tarafından İttihatçı karşıtı propaganda aracı olarak kullanıldı. Hasan Fehmi Bey "hürriyetin ilk kurbanı" olarak lanse edildi. Bu cinayet emsal gösterilerek, halka kendi canlarının da tehlikede olduğu ifade edildi. Böylece İTC ile halk karşı karşıya getirilmeye çalışıldı. Francis McCullagh, **Abdülhamid'in Düşüşü: Osmanlı'nın Son Günleri**, Epsilon Yayıncılık, 2.Baskı, 2005, s.83-86.

almıştır. Avcı taburlarının hükümete karşı bayrak açmaları ile de hükümet karşıtlığı bir isyana dönüşmüştür.⁹⁷

Tarihe “31 Mart Vakası” olarak geçen olayda⁹⁸, isyancıların talebi doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa görevden alınarak, yerine Tevfik Paşa Sadrazam olarak görevlendirildi. Bunun üzerine, Meşrutiyetin tehdit altında olduğu propagandası yürüten İTC, Sadrazam Tevfik Paşa’ya protesto telgrafları çekilmesini organize etmiş, Sadrazama çekilen telgraflarda, Meşrutiyetin korunması için gerekirse silaha sarılacağı ihtar edilmiştir. İstanbul’a protesto telgrafları çekildiği sırada, Selanik’te toplanan Hareket Ordusu⁹⁹ da 17 Nisan’da İstanbul üzerine yürümeye başlamış ve 24 Nisan’da İstanbul’a girmiştir.¹⁰⁰ Hareket Ordusu’nun başında bulunan Mahmut Şevket Paşa¹⁰¹, bu konuda yetkinin

⁹⁷ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.53-60; Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, Sinan Yayınları, 1.Baskı, 1972 s.51-52; Osman Selim Kocahanoğlu, **31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid**, Temel Yayınları, 2009, s.229-236; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt: I, Kısım: II, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, 1991, s.183-184.

⁹⁸ İsmail Hami Danişmend “31 Mart Vakası” isimli eserinde, isyanın sebeplerini sıralamıştır. Buna göre, Meşrutiyetin ilanından sonraki süreçte İTC’nin kurduğu tahakkümün halkı hayal kırıklığına uğratması, devlet dairelerinde yapılan tasfiye, alaylı zabıtların ordudan çıkarılması, Rum ayaklanmaları ve Mecliste yer alan azınlık mebuslarının faaliyetlerinin ittihad-ı anasır hayalini suya düşürmüş olması, Hasan Fehmi Bey cinayeti, medrese talebelerinin askere alınması yönündeki kararın, medrese talebelerinin muhalif cepheye geçmesine neden olması, İTC ve üyeleri hakkında kâfirlik ithamı isyanın sebeplerinden bazılarıdır. İsmail Hami Danişmend, **31 Mart Vakası**, İstanbul Kitabevi, 3.Baskı, 1986, s.24-27. Bu isyanın Sultan Abdülhamit tarafından tertiplendiği iddiaları bulunmakta ise de Kemal H. Karpat, bu iddiayı doğrulayacak bir kaynağın olmadığını belirtmektedir. Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye...**, s.86-87. Baran Hocaoğlu, 31 Mart’ın her kesim tarafından kendi çıkarları uyarınca kullanıldığını belirtmektedir. Hocaoğlu’na göre, muhalifler İttihatçıları tasfiye etmek, Abdülhamit kendi iktidarını yeniden tesis etmek, İttihatçıları muhalifleri sindirmek ve mutlak egemenlik sağlamak yolunda 31 Mart’ı kullanmıştır. Hocaoğlu, kitabında 31 Mart olayı hakkında çeşitli spekülasyonları sıralamakta ve 31 Mart’ı Prens Sabahattin’in görüşlerini benimseyen liberal bir kanadın İTC’yi devirmek üzere başlattığı yönündeki tespitin daha gerçekçi olduğunu ifade etmektedir. Baran Hocaoğlu, **II. Meşrutiyette...**, s.118-119.

⁹⁹ İstanbul’da yaşanan isyanın bastırılması hususunda Mahmut Şevket Paşa, Edirne’de bulunan II. Ordu kumandanı Salih Paşa ile temas kurmuş ve İkinci ve Üçüncü ordulardan oluşan bir ordunun hazırlanarak İstanbul’a sevk edilmesini teklif etmiştir. Ordunun kurulmasına karar verilince bu kuvvetin başına Hüseyin Hüsnü Paşa getirilmiştir. Mustafa Kemal Selanik’ten gelen bu birliğin erkân-ı harp reisi olarak görevlendirilmiştir. Bu birliğe “Hareket Ordusu” isminin verilmesini de Mustafa Kemal teklif etmiştir. Zekeriya Türkmen, **Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal: Selanik’ten İstanbul’a (Hareket Ordusu Kurmay Başkanı)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s.26-29. Yusuf Hikmet Bayur, Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’dan gelen telgrafları takip ettiğini, durumun vahametini anlayıp İstanbul üzerine bir ordu sevk edilmesi teklifini Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa’ya bildirdiğini ifade etmektedir. Bayur’a göre Mustafa Kemal olmaksızın İstanbul’a bir ordunun toplanması ve sevk edilmesi mümkün değildi. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı...**, Cilt: I, Kısım: II, s.199-200. Mustafa Kemal Paşa, Selanik’ten yola çıkan birliğin kurmay heyetinde yer alırken Kolağası Kazım Karabekir de Edirne’den hareket edecek birliklerin kurmay heyetindeydi. Karabekir anılarında, Edirne’den İstanbul’a hareketi kendisinin organize ettiğini, hatta birlik komutanlığına geçmesi için Şevket Turgut Paşa’ya bizzat teklifte bulunduğunu söylemektedir. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yayınları, 1993, s.444-447.

¹⁰⁰ Fahri Belen, **Osmanlı Devleti...**, s.104-105; Osman Selim Kocahanoğlu, **31 Mart...**, s.377-383; Sina Akşin, **31 Mart...**, s.270-277; Baran Hocaoğlu, **II. Meşrutiyette...**, s.144-146.

¹⁰¹ Mahmut Şevket Paşa, 1857 yılında Bağdat’ta doğdu. Basra ve Bağdat’ta eğitim gördükten sonra İstanbul Üsküdar’da rüştiyeye devam etti ve 1873 yılında da Kuleli İdadisine girdi. Bu okulu ikincilikle bitirdikten sonra 1878’de Harbiye’ye girdi ve burayı da birincilikle bitirdi ve teğmen olarak göreve başladı. 1882’ yılında yüksek askeri eğitimini de tamamlayan Mahmut Şevket Paşa, erkân-ı harp yüzbaşısı olarak mezun oldu. İlk görev yeri Erkân-ı harp umumiye Dairesi II. Şubesiydi. Burada telif ve tercüme bürosunda çalıştı. Harbiye’de

hükümete ait olmasına rağmen, İstanbul ve çevresinde sıkıyönetim ilan etmiştir.¹⁰² İlan edilen sıkıyönetim İstanbul'da sükûneti sağlamış ve 27 Nisan 1909'da Yeşilköy'de toplanan Meclis-i Milli de Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesi¹⁰³ ve yerine Mehmet Reşat'ın getirilmesini karara bağlanmıştır.¹⁰⁴

Sultan Reşat, Sadrazamlığa yeniden Tevfik Paşa'yı getirmiş ancak İttihatçılar tarafından istenmeyen Tevfik paşa istifa etmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa sadrazam olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁵ Kabineye Talat Bey Dâhiliye ve Cavit Bey de Maliye Nazırı olarak girmişlerdir. Ayrıca Rifat Paşa ve Necmettin Molla gibi İttihatçılara yakın olan kişiler de kabinede yer almıştır.¹⁰⁶ İTC'nin kabinede etkin bir konuma geldiği bu dönemde Meclis-i Mebusan da yasama faaliyetlerine ciddi şekilde başlamıştır. Zira Kamil Paşa döneminde, Sadrazam tarafından ikinci plana atılan Meclis, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk Sadareti döneminde de güçlü biçimde beliren muhalefet hareketleri ve patlak veren ayaklanma nedeniyle ciddi şekilde çalışma imkânına sahip olamamıştır. Yeni dönemde ise, Meclis'in Sultan karşısındaki konumunu iyileştirecek tedbirler alınmış ve Kanun-i Esasi'de yasama organının elini kuvvetlendirecek

hocalık yaptı, Mecmua-i Fünûn-u Askeriye adındaki askeri yayında askeri makaleler neşretti. Arabi Paşa'ya karşı başlatılan harekâta katılmak üzere Girit'te görevlendirildi. Von der Goltz Paşa'nın mahiyetinde görev aldı. Ve onun teklifi üzerine Almanya'ya gitti, Tüfek ve Fişek Muayene Komisyonları Başkan Yardımcılığı'na tayin oldu. I. Ferikliğe tayin olduktan sonra Kosova Valiliği, III. Ordu Kumandanlığı görevlerinde bulundu. 31 Mart Olayı üzerine Hareket Ordusu Kumandanı sıfatıyla İstanbul'a geldi ve burada sıkıyönetim ilan etti. Hakkı Paşa ve Sait Paşa Kabinelerinde Harbiye Nazırı olarak görevlendirildi. 1913 Babıali Baskınından sonra Sadrazam oldu. Bu görevdeyken düzenlenen bir suikast neticesinde öldürüldü. Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa** (Haz. Serkan Erdal), Akıl Fikir Yayınları, 2011.

¹⁰² Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.73-76.

¹⁰³ Hal kararı Abdülhamit'e bir heyet tarafından tebliğ edildi. Heyette Meclis-i Ayan üyelerinden eski Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Ermeni Aram Efendi, Draç Mebusu Arnavut Esad Toptani Paşa ve Selanik Mebusu Yahudi Emanuel Karasu Efendi bulunmaktaydı. Necmettin Alkan, **Selanik İstanbul'a Karşı: 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, Timaş Yayınları, 1.Baskı, 2011, s.271; Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, s.106-108. Devrik Padişah, azledilme kararını tebliğ eden Esad Paşa'ya kendisinin Türk-Yunan Savaşı'nı kazandığını, herhangi bir suçunun olmadığını, saltanat süresi boyunca milletin çıkarı için çalıştığını belirtmiştir. Francis McCullagh, **Abdülhamid'in Düşüşü...**, s.249-253. Sultan Abdülhamit her ne kadar Çırağan Sarayı'nda ikametine izin verilmesini talep etmişse de bu talebi yerinde görülmemiş ve Selanik'e sürgün gönderilmesine karar verilmiştir. 28 Nisan 1909'da Yıldız Sarayı'ndan ayrılıp yola çıkacaktır. 1912 yılına kadar Selanik'te ikamet eden Abdülhamit, Balkan Savaşı'nda bu bölgenin işgal edilmesi tehlikesinin baş göstermesi üzerine Beylerbeyi Sarayı'na getirilmiş ve nihayetinde 10 Şubat 1918'de burada vefat etmiştir. Sultan Abdülhamit'in hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, 1.Baskı, 2006.

¹⁰⁴ Fahri Belen, **Osmanlı Devleti...**, s.107-108; Sina Akşin, **31 Mart...**, s.297; Osman Selim Kocahanoğlu, **31 Mart...**, s.398-407; İlhan Akın, **Türk Devrimi...**, s.71-77; Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.108; Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler...**, s.294. 31 Mart Olayının sonuçlarına toplu halde bakacak olursak, öncelikle Sultan Abdülhamit devrilmiş, yerine cemiyetin daha kolay etki edebileceği V. Mehmet Reşad geçmiştir. Sıkıyönetim başlamış ve II. Meşrutiyet devrinin rutin yönetim biçimi halini almıştır. İsyan başladığında yok olmaya yüz tutmuş Cemiyet, bastırma hareketinin başarılı olması ile yeniden itibar kazanmıştır. Abdülhamit devrinin mülki ve askeri kadroları tasfiye veya ekarte edilmiştir. Ahmet Turan Alkan, **Ordu ve Siyaset**, s.137-152.

¹⁰⁵ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.72-73.

¹⁰⁶ Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.76.

ve Sultan ile Sadrazamın yetkilerini sınırlayacak değişiklikler yapılmıştır. Özellikle 8 Ağustos 1909'da yapılan değişiklikler dikkate değerdir. Zira bu değişiklikler ile "Padişahçı Anayasa" değiştirilmiş ve rejim adeta parlamenter sisteme dönüştürülmüştür.¹⁰⁷

Yapılan değişiklikler ile Kanun-i Esasi'nin 3, 6, 7, 10, 12, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118, 119, 120 ve 121. maddeleri tadil edilmiş veya kaldırılmış ayrıca Kanun-i Esasi'ye üç yeni madde eklenmiştir.¹⁰⁸ Bu değişikliklerin aslında yeni bir Anayasa anlamına geldiği savunulmaktadır.¹⁰⁹ Türk anayasacılık hareketinde önemli bir kilometre taşı olan tadillerin önemli maddelerine değinmek gerekir:

1909 değişiklikleri ile Kanun-i Esasi'nin 3. maddesine, Padişah'ın şeriata ve Kanun-i Esasi'ye bağlılık yemini edeceğine ilişkin hüküm eklenmiştir. Bu hüküm uyarınca Sultan'ın Anayasa'ya bağlılık yemini edecek olması manevi de olsa bir güvence sağlamıştır. Kanun-i Esasi'nin 7. maddesinde yapılan değişiklik ile Padişah'ın görev ve yetkileri ayrı ayrı sayılmış, Heyet-i Vükela'nın oluşumu konusunda yetkileri kısıtlanmıştır. Bu değişikliğe göre Padişah artık sadece Sadrazam ve Şeyhülislamı doğrudan atayabilecekti. Heyet-i Vükela üyelerini Sadrazam belirleyecek ve Padişah'ın onayına sunacaktı. Kabinenin Meclis'ten güvenoyu alması gerekecekti. Padişah'ın barış anlaşması imzalama yetkisi korunmuş ancak anlaşmanın Meclis onayından geçmesi şartı eklenmiştir.¹¹⁰ 30. maddede yapılan değişikliğe göre; hükümette yer alan bakanlar, hükümetin genel politikaları bakımından hep birlikte, kendi bakanlıklarına ilişkin iş ve işlemlerden ise tek başlarına sorumlu olacaklardı.¹¹¹ 35. maddede yapılan değişiklik ile Padişah'ın, meclisi fesih yetkisi, belli şartlara bağlanmış, fesih halinde 3 ay içerisinde seçimleri yenilemesi zorunlu hale getirilmiştir. 53. madde değişikliği ile Meclis-i Mebusan, serbestçe yasa teklifi verme hakkına sahip oluyordu. Bu değişiklik ile parlamento yasama sürecini doğrudan başlatma yetkisini elde etmiştir.¹¹² Ayrıca, 54. maddede yapılan değişiklik ile Padişah'a tanınmış olan mutlak veto yetkisi kaldırılmış ve yetkisi kanun teklifini yeniden görüşmek üzere iade etmek ile sınırlandırılmıştır. Buna göre Padişah'a, her iki Mecliste de kabul edilen yasa teklifini iki ay inceleme sonucunda ya onaylama ya

¹⁰⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, 1980, s.124; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun...**, s.330.

¹⁰⁸ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 84-88; Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s.50.

¹⁰⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.192; Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s. 37.

¹¹⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.193; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 85; Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı...**, s.134-135.

¹¹¹ Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877'den Günümüze...**, s. 33; Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s. 84-89; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun...**, s.71; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.195.

¹¹² Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877'den Günümüze...**, s. 32.

da Meclise iade etme hakkı tanınıyordu ve eğer iade edilen yasa teklifi, her iki Mecliste de 2/3 çoğunlukla kabul edildiği takdirde, Padişah bunu onaylamak zorunda idi.¹¹³

Bu arada bu göreve ikinci kez¹¹⁴ gelmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazamlığı uzun sürmeyecek, "Lynch Olayı"¹¹⁵ nedeniyle oluşan gerginlik ortamında istifaya yolunu tercih edecekti. Yeni Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa¹¹⁶ 11 Ocak 1910'da kabinesini kurmuş ve 34 ret oyuna karşın 187 kabul oyu ile güvenoyu almıştır.¹¹⁷ Toplamda 15 gensorunun verildiği, hükümet döneminde (Ocak 1910-Ekim 1911) iktidar-muhalefet arasındaki tartışma ve kavgalar had safhaya ulaşmıştır. Ayrıca İTC'den muhalif saflara geçen mebus sayısı da gittikçe artmaktaydı. Öyle ki bu dönemde yapılan bir güvenoyu yoklamasında Hakkı Paşa kabinesi 62 ret oyuna karşı 122 oyla güvenoyu alabilmişti. Muhalif mebusların sayısı ilk defa bu rakamı görmüştür.

İTC, İbrahim Hakkı Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinde etkin rol oynamış ancak zamanla ona karşı da güvensizlik beslemeye başlamıştır. İbrahim Hakkı Paşa'yı devirmek için fırsat kollayan İTC'ye, istedikleri fırsatı İtalyanların Trablusgarp'ın kendilerine bırakılması yönündeki ultimatomu¹¹⁸ verdi. İtalyanların istekleri karşısında şaşkınlık

¹¹³ Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 50-52; Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s. 115-117; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 84-88.

¹¹⁴ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.111-112.

¹¹⁵ Fırat Nehri üzerinde faaliyet yürüten Osmanlı gemicilik şirketi Hamidiye ile İngiliz Lynch şirketinin birleştirilmesi tasarısı Mahmut Şevket Paşa ve ordu tarafından hoş karşılanmamıştır. İTC'nin ortaya koyduğu tasarımı hararetle savunan cemiyet yanlıları ile ordu arasında şiddetli bir mücadele yaşanmış, hatta cemiyet taraftarı Tanin Gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Bey'in Harp Divanına verilmesi gündeme gelmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, söz konusu tasarının destekçilerinden idi. Orduya karşı mücadelede Meclisin desteğini arkasında görmek için olsa gerek güvenoyuna gitmiş, ezici bir üstünlük ile Meclisin güvenini almış ancak yine de istifaya yolunu tercih etmiştir. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.79-80.

¹¹⁶ İbrahim Hakkı Paşa, 1863 yılında İstanbul'da doğmuş, Mülkiye'yi bitirdikten sonra Saray'da Baş tercüman olarak görev almıştır. Ayrıca yüksekokullarda hocalık da yapan Hakkı Paşa, Tarih, Devlet Hukuku, Ticaret Hukuku, İdare Hukuku ve Uluslararası Hukuk dersleri vermiştir. Hariciye Nezaretinde Hukuk Müşaviri olarak görevlendirildiğinde bu görevi üstlenen ilk Türk bürokrati idi. Meşrutiyetin ilanından sonra Maarif ve Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Hakkı Paşa'nın, 1908'de atandığı Roma Elçiliğinden sonraki görevi Sadrazamlık olmuştur. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, **Son Sadrazamlar**, 4.Cilt, Dergâh Yayınları, 3.Baskı, 1982, s.1763-1766.

¹¹⁷ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.123. Hakkı Paşa'nın kurduğu kabineye Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı, Talat Bey de Dâhiliye Nazırı olarak girmişlerdir. Fahri Belen, **Osmanlı Devleti...**, s.112-113. Hakkı Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'yı kabinesine alması sebebi yukarıda anlatılan "Lynch Olayı"nda ordu ile cemiyet arasında yaşanmış olan sürtüşmenin tekrerrü edip yeni bir buhranın yaratılmasına engel olma isteği olsa gerek.

¹¹⁸ Ultimatomda, Trablusgarp ve Bingazi'nin geri kalmasının sebebinin Osmanlı Devleti olduğu, bu bölgenin İtalya açısından hayati önem arz ettiği, bu sebeple bölgeye medeniyet götürülmesinin zorunlu olduğu belirtilmekte, bunun Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında gerçekleşemeyeceği, Osmanlı Devleti'nin İtalya'ya önerdiği imtiyazların yetersiz kalacağı, dolayısıyla İtalya'nın bu tekliflere olumlu yaklaşmadığı deklare edilmiştir. Ultimatomda bölgede yaşayan İtalyanların olduğu kadar bölge halkının da can güvenliğinin tehlikede olduğu ifade edilerek, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalya tarafından işgaline karar verildiği belirtilmiştir. Öner Buçukcu, **1908-1913 Osmanlı Dış Politikası: Buhran-ı Meşrutiyet**, Tezkire Yayıncılık, 1.Baskı, 2014, s.206-207.

geçiren Hakkı Paşa çareyi istifada buldu ve 30 Eylül 1911'de Sadrazamlık görevinden ayrıldı.¹¹⁹

İbrahim Hakkı Paşa'dan sonra Sadrazamlığa gelen Sait Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Hacı Adil Bey (Dâhiliye), Talat Bey (Posta- Telgraf) ve Cavit Bey'i (Nafia) kabinesinde görevlendirmiştir. Sait Paşa İTC açısından ehven-i şerdir. Zira Sadrazamlık için ismi ortada dolaşan Kamil Paşa muhalefetin muteber adamıydı.¹²⁰ Onun yerine Sait Paşa'nın bu göreve gelmesi uygun görüldü. Bu arada Mecliste İTC muhalifleri de güçlerini birleştirmenin, mücadele için iyi bir çözüm olduğuna kanaat getirmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)¹²¹ çatısı altında toplanmışlardır. Sesini yükselten muhalefete karşı İTC, Meclisin feshedilmesini ve yeni yapılacak seçimler ile Mecliste çoğunluğu elde etmeyi çıkar yol olarak görmüş, ancak Anayasa'nın 35. maddesinde istedikleri değişikliği, 2/3 çoğunluk sağlanamadığı için yapamamıştır.¹²² Bu sonucu kendisine güvensizlik olarak addeden Sait Paşa istifasını vermiş, Padişah da Meclisi 18 Ocak 1912'de feshetmiştir.¹²³ Seçimler yenilenecektir, ancak mevcut seçim sistemi, adil ve demokratik bir sonucu hedeflemekten uzaktır. Zira seçimler iki dereceli olarak yapılıyor ve seçim denetimini üst düzey bürokratlardan müteşekkil "Heyet-i Teftişîye" adı verilen bir komisyon yapıyordu. Ayrıca seçimlerin sonuçlarına gölge düşüren diğer bir unsur da seçimlerin her bölgede aynı anda bitmiyor olmasıydı. Ayrıca şunu ifade etmek lazım ki, İTC İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca yapılan tüm seçimlerde, kendi yandaşlarının seçilmesi için yoğun çaba harcıyordu. Özellikle 1912 seçimlerinde bu yoğunluk baskı ve şiddete dönüştü. Baskı ve şiddetin boyutu, bu seçimlerin "Sopalı Seçim" olarak

¹¹⁹ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.148; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.120-121.

¹²⁰ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.148-149.

¹²¹ Damat Ferit Paşa'nın Rıza Tevfik, Rıza Nur ve Lütfi Fikri'ye yeni bir parti kurulması yönündeki telkini kabul görmüş, kuruluş ve program çalışmaları başlamıştır. Partinin kurucuları arasında sayılan isimler dışında Kemal Midhat, Mahir Sait, Ahmet Reşit ve Hüseyin Siret Beyler bulunmaktaydı. Ayrıca o tarihe kadar İTC'ye muhalif hareketlerin içinde yer almış Miralay Sadık Bey de davet üzerine partiye katılmıştır. Parti kurulduktan sonra yapılan seçiminde Ferit Paşa parti başkanı seçilmiş, Miralay Sadık Bey de ikinci başkan olarak görevlendirilmiştir. Ahmet Reşit Bey tarafından kaleme alınan programa göre parti ittihad-ı anasını gerçekleştirmeyi amaçlıyor bunun için de adem-i merkezîyet usulünü öngörüyordu. Bu sebeple azınlıklara özel ilgileri vardı. Parti Avrupa devletleri ve İngiltere'yi ürkütme politikalar uygulanması gerektiğini savunmaktaydı. Zira İngiltere Osmanlı Devleti'nin 1845 ve 1878'de Rusların elinden kurtarmıştı. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, 1.Baskı, 1990, s.45-49. Parti programının tam metni için bkz: Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf...**, s.259-273.

¹²² Bu girişim Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından hoş karşılanmamış, siyasi irtica olarak addedilmiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı gazeteler de bu girişimi hükümet darbese olarak yorumlamışlardır. Meclis-i Mebusan'da tadil görüşmesi yapılırken HİF bütün gücüyle teklife karşı çıkmış, usûli haklarını (önerge, konuşma) kullanarak görüşmeleri olabildiğince engellemeye çalışmıştır. Ayrıca boykot yolu da denenmiş, böylece yeter sayının oluşuma engel olunmuştur. Yapılan oylamada da verilen muhalif oylar teklifin kanunlaşmasına engel olmuştur. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf...**, s.113-115.

¹²³ Baran Hocoğlu, **II. Meşrutiyette...**, s.213.

nitelendirilmesine sebep olmuştur.¹²⁴ Bu seçimlerde İTC, rakiplerine karşı ezici bir üstünlük sağladı ve Meclisin tek hâkimi konumuna geldi.¹²⁵ Ancak yasadışı yöntemler ile yürütülen idare mekanizmasının yarattığı tepki ordu içerisinde de kendine taraftar buldu. Yasal olmayan hükümeti devirmek, yeni ve özgür şekilde yapılacak seçimler ile anayasal düzene geçmeyi amaçlayan Halaskar Zabitan Grubu¹²⁶, bu tepkinin pekiştirilmiş olduğu bir yapıydı. Hükümete ve İTC'ye karşı oluşan muhalefete, Trablusgarp Harbi'nde yaşanan sıkıntılar ve toprak kayıpları ile Arnavutluk İsyanı da eklenince Sait Paşa istifa yolunu tercih etti.¹²⁷

Görevi ondan devralan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa; Halaskarların taleplerine de uygun bir şekilde, Hüseyin Hilmi Paşa ve Avlonyalı Ferit Paşa gibi eski sadrazamları da içeren kabinesini kurdu. Bu kabine, bu sebeple “Büyük Kabine” olarak isimlendirildi.¹²⁸ “Büyük Kabine” nin ömrü ancak dört ay sürebildi. Fırtınalı günlerde güvenli bir liman olarak düşünülen Gazi Ahmet Muhtar Paşa, fırtına yatıştır yatışmaz görevden çekildi ve yerini Kamil Paşa'ya bıraktı. Kamil Paşa'nın sadarete geldiği günün ertesinde ilk faaliyeti cemiyetin kökünü kurutmaya çalışmak oldu. Daha önce kaldırılmış olan sıkıyönetim tekrar ilan edildi, cemiyet yanlısı memurların görevlerine son verildi. Bütün olumsuzlara karşı cemiyet Meclis-i Mebusan'da hala güçlü konumdaydı.¹²⁹ Buna son vermek isteyen Halaskar Zabitan bir ultimatoma yayınlarak 48 saat içinde Meclisin dağıtılmasını istedi.¹³⁰ Bu ultimatoma karşı ordunun harekete geçmesini isteyen İTC, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'ya başvurdu; ancak sonuç alınamadı. Zira hükümet de İTC mensuplarının

¹²⁴ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.265-266.

¹²⁵ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.286-287. Bu seçimlerde yalnızca 6 muhalif Meclis'e girebildi Bunlar, Zeynelabidin Efendi (Konya), Ali Galip (Kayseri), Talip (Basra), Ali Hilmi (Kozan), Todor Pavlov (Üsküp), Şevket (İlbasan). Adnan Gelmez, **Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusân Seçimleri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s.131-137; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf...**, s.156-157. Tarık Zafer Tunaya, farklı olarak, Meclis'teki muhaliflerin sayısının 15'e vardığını ifade ederken, bu iddiasını zabıt ceridelerine dayandırmıştır. Meclis'te yapılan oylamalarda ret oylarının muhaliflerin sayısını gösterdiğini belirtmiştir. Mesela Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesinin değiştirilmesinde 15 ret oyu verilmiştir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, Cilt 1, s.272.

¹²⁶ Baran Hocoğlu, **II. Meşrutiyette...**, s.246-251. İTC'nin ordu yapılanmasında etkin konuma gelip tayin ve terfilerin cemiyetin güdümüne girmesi, ordu içerisinde cemiyet destekli imtiyazlı subaylar sınıfının ortaya çıkması Sait Paşa'nın Osmanlı ordusunda rütbelerin (alaylı subayların aleyhine olacak şekilde) yeniden düzenlenmesine ilişkin çıkardığı Tasfiye-i Rütbe Kanunu'nun muhalif subayların terfi etmelerine engel olması ve bu subayların merkezden uzak yerlerde görevlendirilmeleri, böyle bir teşkilatlanmaya neden oldu. Kenan Olgun, “Asker ve Siyaset İlişkinlerinde Bir Dönüm Noktası: Halâskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri”, **İlmi Araştırmalar**, 7, İstanbul 1999, s.159-160; Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitap, 2.Baskı, 2006, s.162-163. Askeri sebepler dışında İTC'nin 1912 Seçimlerinde yolsuzluk yaptığı iddiası da Halâskar Zabitan Grubu'nun örgütlenmesinde etkili olmuştur. William Hale, **Türkiye'de Ordu...**, s.47-48.

¹²⁷ Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s. 86.

¹²⁸ Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yayınları, 1.Baskı, 1976, s.344-345.

¹²⁹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.137-138.

¹³⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)**, Arba Yayınları, 1952, s.229.

çoğunlukta olduğu bir Meclisin hükümete rahat vermeyeceğinin farkındaydı. Bu sebeple Meclisin dağıtılması için elinden geleni yaptı. Kanun-ı Esasi'nin 35 ve 43. maddelerinde yapılan değişiklikler Ayan Meclisi'nde onaylanınca, Meclisin yenilenmesinin altyapısı hazırlanmış oldu. Nitekim Padişah da bir hatt-ı hümayun ile Meclisi dağıttı ve yeni seçimlere gidilmesini istedi.¹³¹

Bu arada süregelen Balkan bunalımı silahlı çatışmaya dönüşmüş, Birinci Balkan Savaşı patlak vermişti. Osmanlı ordusu bu savaşta Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a karşı büyük bir hezimet yaşadı.¹³² Balkan bunalımına çözüm bulmak amacıyla 17 Aralık 1912'de "Büyükelçiler Konferansı" toplandı ve Balkan devletlerine arabuluculuk talep edip etmedikleri soruldu. Müttefikler barış şartlarını sıraladı.¹³³ Müttefik Balkan devletlerinin ağır talepleri arasında Edirne'nin müttefiklere kalacağı yönünde bir madde vardı¹³⁴ ve büyük devletler Osmanlı Devleti'nden Edirne, Adalar ve Girit üzerindeki haklarından vazgeçmesini istediler; ancak Osmanlı bunu reddetti.¹³⁵ Hükümetin büyük devletlerin istekleri doğrultusunda, Avrupa sınırı olarak Midye-Enez Hattını kabul edip Edirne'yi dışarıda bırakacak bir barışa olumlu yaklaşması ihtimali muhalif cepheyi hareketlendirdi. İTC'nin hükümetin Edirne'yi düşmana teslim edeceği yönündeki propagandası hükümet karşıtı grupları mobilize etti. İttihatçılar arasında yapılan bir gizli toplantıda, Sait Halim Paşa ve Ali Fethi Bey'in¹³⁶ muhalefetine rağmen, Babıali'ye bir baskın yapıp, hükümeti istifaya zorlamak yönünde karar alındı. Baskın tarihi olarak da 23 Ocak günü seçildi. Enver Bey, beraberindeki grup ile Sadaret binasına girdi ve Kamil Paşa'dan istifa etmesini istedi. Kamil Paşa, bu isteğe direnmesine karşın, fazla

¹³¹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.139.

¹³² Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.364-365.

¹³³ Necdet Hayta, **Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s.25,55; Hüner Tuncer, **Osmanlı'nın Rumeli'yi Kaybı (1878-1914)**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, 2011, s.156.

¹³⁴ Diğer talepler; Trakya sınırının Midye-Enez çizgisinden geçmesi, Türkiye'nin Ege Adalarını terk etmesi, Türkiye'nin Girit'ten vazgeçmesi, tazminat ödemeyi kabul etmesi ve savaş harekâtının devam etmesi. Necdet Hayta, **Balkan Savaşları'nın...**, s.55-56.

¹³⁵ Hüner Tuncer, **Osmanlı'nın Rumeli'yi...**, s.156-157.

¹³⁶ Ali Fethi Bey'in siyasi hayatı incelendiğinde çok net görülen gerçek, onun askerinin siyaseti biçimlendirmesine karşı bir tutum takındığıdır. Yalnızca Ali Fethi Bey değil, Mustafa Kemal ve Ali Fuat Beyler de ordu-siyaset ilişkileri açısından Ali Fethi Bey ile aynı görüşte idiler. Babıali Baskınından önce yapılan bir cemiyet toplantısında Ali Fethi Bey böyle bir girişime karşı olduğunu açıklamış ve devam etmiştir; "*Artık ihtilalciliği bırakalım, meşrutiyete layık meşru fırkalar gibi hükümet veya muhalefet vaziyetinde bulunmanın zaruretlerini kabul edelim.*" Görüldüğü gibi Fethi Bey, demokrat ve liberal düşünce yapısını ortaya koymuş ve silahlı mücadelenin yerini demokratik mücadeleye bırakması gerektiğinin altını çizmiştir. İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 40-41, 52. Fethi Bey'in bu çıkışından sonra baskın kararı alınmamış, ancak on gün sonra tekrar aynı gündem ile yapılan ve Fethi Bey'in katılmadığı toplantıda Kamil Paşa'nın devrilerek yerine Mahmut Şevket Paşa'nın getirilmesi kararı çıkmıştır. Sina Akşin, **Jön Türkler...**, s.226.

dayanamadı ve istifa etti.¹³⁷ Mahmut Şevket Paşa, nihayetinde Sadrazam olarak atandı. İTC, Mahmut Şevket Paşa Kabinesi ile yeniden iktidara taşınmış oldu. Edirne'yi düşmana teslim ettiği gerekçesi ile Kamil Paşa'yı Sadrazamlıktan istifa etmeye icbar eden İTC için Edirne meselesinin çözümü zaruriydi. Balkan Devletleri arasında baş gösteren anlaşmazlık İttihatçıların yardımına yetiştirdi. Toprak paylaşımı konusunda, Balkan Devletleri arasında yaşanan anlaşmazlık, kendi aralarında sıcak çatışmaya yani İkinci Balkan Savaşı'na yol açtı.¹³⁸ Bulgaristan'ın Yunanistan ve Sırbistan'a karşı taarruzu üzerine, Sait Halim Paşa hükümeti¹³⁹, ordunun Edirne'ye doğru yürümesine karar verdi ve ordu 21 Temmuz 1913'te Edirne'ye girdi.¹⁴⁰ Edirne meselesini hal yoluna koyan İTC, 1912'de feshedilmiş olan Meclisi yeni bir seçim yaparak topladı. Yeni Meclis, İTC açısından dikensiz gül bahçesi gibidir. Meclis, İTC iktidarı döneminde işlevsiz kılınmış ve denetim yetkisini kullanamaz olmuştur. Meclis toplantılarında yalnızca azınlık mensubu milletvekillerinin görüş ve eleştirileri duyulabilmiştir.¹⁴¹

Bu arada Avrupa'da savaş çanları tekrar çalmaya başladı. Bu seferki, tarihin o döneme kadar gördüğü en büyük savaş olacaktı. Osmanlı Devleti de büyük devletlerin paylaşım sahası içerisinde yer almaktaydı. Büyük devletler açısından savaşın neticesi ne olursa olsun, bu savaş Osmanlı Devleti'nin ya tasfiyesi ya da sömürgeleşmesi ile sonuçlanacaktı. Yine de Osmanlı hükümeti temsilcileri devleti ayakta tutabilmek için İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ittifak önerileri sundular. Ancak bu çabalar karşılıksız kaldı ve Osmanlı Devleti son çare olarak Almanya ile ittifak imzaladı.¹⁴² Bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecini daha da hızlandırmış, ordu Çanakkale ve Kuttülamare cepheleri dışında başarısızlığa uğramış, nihayetinde 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros

¹³⁷ Yaşanan silahlı çatışmada Harbiye Nazırı Nazım Paşa silahla vurularak öldürülmüştür. Sina Akşin, **Jön Türkler...**, s.226-227; Ahmet Turan Alkan, **Ordu ve Siyaset**, s.207-212.

¹³⁸ Hüner Tuncer, **Osmanlı'nın Rumeli'yi...**, s.162-163.

¹³⁹ Mahmut Şevket Paşa'nın 15 Haziran 1913 günü düzenlenen bir suikast ile öldürülmesi sonrasında kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'ya karşı düzenlenen suikast tertibi için bkz. Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa**, s. 25-34.

¹⁴⁰ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı...**, Cilt V, s.342.

¹⁴¹ T. Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s. 134; Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde...**, s.325-329.

¹⁴² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Basımevi, 1970, s.81-108; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.380-384. Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesinin bir zorunluluk olduğu hakkında bkz: Doğu Perinçek, **Birinci Dünya Savaşı ve Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 2015, s.72-79. Aksi görüş için bkz: Erdoğan Aydın, **Osmanlı'nın Son Savaşı (Turan Hayalinden Sevr'e)**, Kırmızı yayınları, 1. Baskı, 2012, s.477-486. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesi yalnızca İttihatçıların "Alman hayranlığı" ve Osmanlı Devleti'nin ittifak tekliflerinin İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından reddedilmesi ile açıklanamaz. 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan Osmanlı-Alman askeri ve iktisadi ilişkileri neticesinde Osmanlı Devleti silah ve teçhizat bakımından Almanya'ya büyük oranda bağımlı hale gelmiştir. Alman subaylarının Osmanlı ordusu üzerinde önemli etkileri vardı. Osmanlı askeri silah ve teçhizatları büyük bölümü Alman menşeli idi. Rifat Önsoy, **Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Kitabevi, 1982, s.93-107.

Mütarekesi ile ülke işgale açık hale gelmiştir. Mağlubiyetin sorumlusu olarak görülen İTC, son toplantısını Merkezi Umumi binasında yapmıştır.¹⁴³ Kongrede alınan karar uyarınca 2 Kasım'da cemiyetin önde gelenleri İstanbul'dan uzaklaşmış ve yurtdışına çıkmışlardır. Enver, Talat, Cemal Paşa ve diğerleri, bir daha hiç dönemeyecekleri ülkelerini bir Alman gemisi ile terk ettiler.¹⁴⁴ Onların yurdu terk edişlerinin ardından; 13 Kasım 1918'de İstanbul, İtilaf devletleri tarafından askeri kontrol altına alındı. 15 Kasım tarihine kadar toplam 167 harp gemisi İstanbul Limanı'na demir attı.¹⁴⁵ Ayrıca Mondros Mütarekesi'nin hükümleri bahane edilerek ülkenin değişik yerleri işgal altına alınmaya başlandı.¹⁴⁶ Bu süreç devam ederken Sultan Vahdettin, “zaruri siyasi sebepler” dolayısıyla 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ı feshetti¹⁴⁷ ve böylece kendisinin ve kurduracağı hükümetlerin kararları üzerinde denetim işlevini yerine getirecek bir “engeli” ortadan kaldırmış oldu.

1.6. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı (veya III. Meşrutiyet)

Mütareke imzalandığında Sadrazamlık koltuğunda oturmakta olan İzzet Paşa'nın bu görevi uzun sürmedi. İzzet Paşa'nın, İttihatçı önderlerin yurtdışına kaçmalarına engel

¹⁴³ Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık: İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması (1918-1920)**, Temel Yayınları, 2006, s.61-70.

¹⁴⁴ Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, 1979, s.121-126; Ziya Şakir, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Cemâl, Talât, Enver Paşalar**, Ahmet Sait Matbaası, 1944, s.71-75, 140-142, 184-185. Talat Paşa yurtdışına çıkmadan önce Sadrazam İzzet Paşa'ya yazdığı mektupta gerçekte memlekette kalıp millet huzurunda yargılanmayı ve sonraki siyasi hayatında millet ve memleketin menfaati için çalışmak istediğini, ancak memleketin yabancı işgali altına gireceğini anladığı için yurtdışına çıktığını, işgal son bulduğu zaman yurda döneceğini ve mahkemece kendisine verilecek cezayı çekmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Hasan Babacan, **Mehmed Talât Paşa (1874-1921)**, Altınpost Yayıncılık, 1.Baskı, 2012, s.225; Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 2013, s.223.

¹⁴⁵ **Türk İstiklal Harbi**, I. Cilt, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, 1962, s.116-123.

¹⁴⁶ **Türk İstiklal Harbi**, I. Cilt, s.57-174. Musul'un işgaline değinmekte fayda var. Zira Birinci Mecliste en çok tartışılacak konulardan biri Musul Sorunu olacaktır. 30 Ekim 1918'de Mütarekenin imzalanmasına rağmen İngiliz askeri birlikleri Musul'a doğru hareketlerine devam etmişlerdir. O bölgede görevli olan 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa 1 Kasım tarihinde İngiliz Ordu Komutanı General Marshall'a yazdığı mektupta, İngilizlerin bu hareketinin Mütareke hükümlerine aykırı olduğunu, her iki tarafında barış sağlanana kadar oldukları yerde durmaları gerektiğini belirtmiş ayrıca birliklerine askeri harekâtın bittiği ve oldukları yer durmaları talimatını vermiştir. Ancak İngilizler, Osmanlı askerlerinin bölge insanlarına zulmettiği bahanesiyle ileri müdahaleye başladılar ve ileri harekâtlarını sürdürdüler. Ali İhsan Paşa'ya gönderdikleri telgrafta da Musul'un işgali için emir aldıklarını, Osmanlı askeri birliklerinin Musul'un 5 mil gerisine çekmesini istediler ve nihayet 3 Kasım 1918'de Musul'a girdiler. Bu tarihten sonra Osmanlı askeri birlikleri için Musul'un tahliyesi işlemi başladı. **Türk İstiklal Harbi**, I. Cilt, s.78-95. 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın kendi anlatımıyla Musul'dan çekilme süreci için ayrıca bkz: Ali İhsan Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, 4.Cilt, Nehir Yayınları, 1991, s.284-325.

¹⁴⁷ Sina Akşin, “Siyasi Tarih (1908-1923)”, **Türkiye Tarihi-1 Çağdaş Türkiye 1908-1980** (Haz. Sina Akşin), Milliyet Kitaplığı, s.70-71; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.14-17.

olamaması¹⁴⁸, Padişahın ısrarına rağmen, savaş suçlularının Divan-ı Harplerde yargılanmasına karşı çıkması ve böyle özel mahkemeleri anayasaya aykırı bulması, kabinede yer alan Cavit, Rauf ve Fethi Beyleri görevden almaması nedeniyle Padişah ile arasında yaşanan anlaşmazlık sonucu istifa etmek durumunda kalacaktı.¹⁴⁹

İzzet Paşa ve hükümeti, Meclis-i Mebusan'da azınlıklar, Heyet-i Ayan'da ise Damat Ferit Paşa'nın sert muhalefeti ile karşılaşmıştı. İTC önderlerinin kaçmaları konusunda hükümet Mecliste eleştirilmiş, İTC döneminde yaşanan "yolsuzluk, haksızlık ve cinayetlerin" sorumlularının yakalanıp cezalandırılmaları istenmişti. Meclis müzakerelerinde Ermeni Tehciri de gündeme getirilmiş, Aydın mebusu Emanoilidi Efendi'nin verdiği bir soru önergesinde 1 milyon Ermeni'nin ve 550 bin Rumun öldürüldüğü, binlercesinin mallarına el konulduğu iddia edilmiş, bunlara sebep olanlar hakkında işlem yapılması istenmişti.¹⁵⁰ Ayrıca Ayan Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey de Meclisteki gizli görüşmelerde hükümet aleyhine ağır eleştirilerde bulunmaktaydı. Hatta İzzet Paşa hükümetinde İttihatçıların yer aldığını, İzzet Paşa'nın da ittihatçılar ile gizli bir uzlaşmasının olduğunu ifade ediyordu.¹⁵¹ Görüldüğü gibi Meclis, İzzet Paşa için dikensiz gül bahçesi değildi. Özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yeniden faaliyete geçtiği bu dönemde, İTC'nin "artçı hükümeti"¹⁵² olarak nitelendirilen İzzet Paşa hükümeti Mecliste istediği desteği bulamadı.

İzzet Paşa'dan sonra Sadrazam olarak görevlendirilen Ahmet Tevfik Paşa'ya karşı muhalefet cephesi, İTC'nin halefleri olan Teceddüt Fırkası ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (OHAF)¹⁵³ ile azınlıklardan oluşmaktaydı.¹⁵⁴ Her ne kadar parti isimleri

¹⁴⁸ İzzet Paşa anılarında İttihatçıların kaçmaları konusunda hükümetin bir kusuru olmadığını, kendisinin de onların kaçmasına göz yummadığını belirtmekte, İttihatçıların kaçtığı haberinin alınır alınmaz Alman makamlarından bu kişilerin iadelerinin istendiğini vurgulamıştır. İade talep yazılarını da anıların ekinde sunmuştur. Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II. Cilt, Nehir Yayınları, 1993, s.30-31.

¹⁴⁹ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, 3. Baskı, 1994, s.113; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 1.Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1991, s.80-81; Osman Özsoy, **Sultanattan Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı (1918-1923) Olaylar-Belgeler-Gerçekler**, Timaş Yayınları, 1.Baskı, 2007, s.58-59. İlhan Akın, **Türk Devrimi...**, s.92-93. Padişahın İzzet Paşa'ya kırgınlığının bir başka nedeni de İzzet Paşa'nın Damat Ferit'i Mondros müzakerelerine baş delege olarak göndermek istememesi idi. Metin Ayışığı, **Ahmet İzzet Paşa**, s.222. İlginç olan husus hükümetin istifasını isteyen Padişaha aracılık eden kişinin ömrünün önemli bir bölümünü mutlakiyete karşı mücadele ile geçirmiş, meşrutiyet uğrunda sürgünde yaşamış Ahmet Rıza Bey olmasıdır. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, AKDHYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5.Baskı, 2010, s.158-159; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II. Cilt, s.32.

¹⁵⁰ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, 1976, s.49-50.

¹⁵¹ Metin Ayışığı, **Ahmet İzzet Paşa**, s.192-199.

¹⁵² Hacer Göl, **Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.156.

¹⁵³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1-4 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirdiği son kongrede Teceddüt adıyla yeni bir parti kurma kararı alındı. Ayrıca daha önce İTC'nin İstanbul mebusu Ali Fethi Bey'in önderliğinde Osmanlı Hürriyetperver Avâm Fırkası (OHAF) kurulacaktı. Liberal bir iktisadi ve mali politikayı

değişmiş ise de ittihatçı geleneği temsil eden mebusların Mecliste çoğunluğu oluşturuyor olması Meclisin feshedilmesini gündeme getirdi. Polis Kanunu ve Affı Umumi Kanunu'nun Mecliste bekletilmesi meselesi ve Teceddüt Fırkası'nın hükümeti düşürmek üzere gensoru teklifi vermesi, Meclisin feshi için bahane yarattı.

Damat Ferit Paşa, 2 Aralık 1918'de Ayan Meclisi'nde yaptığı konuşmada Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi gerektiğini belirtti.¹⁵⁵ Tevfik Paşa da 21 Aralık gecesini Padişah'ı ziyaret ederek, Meclisin Kanun-i Esasi'nin 7. maddesine dayanarak feshedilmesine müsaade edilmesini istedi. Meclisin yapısından kendisi de memnun olmayan Sultan Vahdettin, bu isteğe onay verdi.¹⁵⁶ Ardından Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'den Meclis-i Mebusan'ın feshi hakkında bir İrade-i Seniyye müsveddesi hazırlaması istendi.¹⁵⁷ Hazırlanan padişah yazısı 21 Aralık tarihinde Mecliste okunmuş ve Meclis feshedilmişti.¹⁵⁸ Sonunda Tevfik Paşa'nın istediği olmuş, muhalefetin tek dayanağı olan Meclis dağıtılmıştı. Sıra kabinede yapılacak olan değişikliğe geldi. Tevfik Paşa bunu sağlamak için Padişaha istifasını ve yeni kabine listesini sundu.¹⁵⁹ Tevfik Paşa'nın ikinci dönemi İTC mensuplarına karşı girişilen baskı ve polisiye tedbirlerin yoğun olduğu bir süreç olacaktı.¹⁶⁰ Özellikle işgal kuvvetlerinin telkini ile başlatılan tehcir yargılamaları, onlarca İttihatçının tutuklanıp Malta'ya sürülmesi¹⁶¹ ile sonuçlanacaktı.¹⁶² Tevfik Paşa'nın

benimseyen OHAF, Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından 6 Mayıs 1919'da kapatıldı. Doğrudan İTC mirası üzerine inşa edilen Teceddüt Fırkası ise Meclis-i Mebusan'da etkili bir faaliyet yürütmüştür. Tevfik Paşa hükümetine güvenoyu vermiş, hükümetin aleyhine tutum takınan OHAF'ın aksine temkinli bir politikayı tercih etmiştir. Ancak Tevfik Paşa hükümetinde bazı değişikliklere gidilmesi Teceddüt Fırkası'nı OHAF'a yaklaştırmış ve kurulan hükümeti düşürmek üzere elbirliği yapmıştır. Tevfik Paşa hükümetini düşürmeye yönelik bu teşebbüs Meclisin feshi ile neticelenmiştir. Tevfik Paşa hükümeti döneminde başlatılan soruşturma neticesinde İTC'nin mallarına el konulmuştur. Teceddüt Fırkası'nın akıbeti de OHAF'tan farklı olmamış Heyet-i Vükela kararı ile kapatılmıştır. Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık...**, s.95-186.

¹⁵⁴M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2011, s.7-8.

¹⁵⁵ Adnan Sofuoğlu, "Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuvay-ı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 18, S. 52, Ankara, Mart 2002, s.41.

¹⁵⁶ Necati Çavdar, Necati Çavdar, **Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.160-166, 191-197.

¹⁵⁷ 21 Kânun-ı evvel tarihini taşıyan irade şu şekildedir: "*Esbab-ı zarûriyye-i siyasiyyeden nâşi Meclis-i meb'usanın feshi iktiza etmiş ve Kanun-ı esasîmizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsûsası mucibince lede'l-iktiza Hey'et-i meb'usanın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binâen Meclis-i mezkûrun bu günden itibaren bermûcib-i kanun feshini irade eyledim.*" Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.167-169.

¹⁵⁸ M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele...**, s.20-24. Kanun-i Esasi'nin Meclisin kapatılmasından sonraki dört ay içerisinde seçimlere gidilmesi yönündeki hükmüne rağmen seçimler Meclis-i Vükela'nın aldığı karar uyarınca ertelenecek ve gerekçe olarak da Osmanlı topraklarının işgal altında olması ve seferberlik halinin devam etmesi gösterilecekti. Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.23.

¹⁵⁹ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.179-180.

¹⁶⁰ Necati Çavdar, **Ahmet Tevfik Paşa**, s.202-216.

¹⁶¹ Malta sürgünleri İngilizler tarafından üç sınıfa ayrıldı: 1- Siyasi suçlular, 2- Sürgün, yağma ve kırim suçları, 3-İngiliz savaş tutsaklarına kötü muamele ile suçlananlar. Başsavcılık 3. kategorideki suçlular dışındakileri siyasi suçlu sayıyor ve bunların akıbetlerinin bir hukuk sorunu olmadığını bir yüksek politika

ikinci dönemi, Fransız Yüksek Komiseri d'Esperey'in hükümete verdiği listede yer alan kişilerin tutuklanması konusunda Padişah ile yaşanan görüş ayrılığı neticesinde son bulacaktı.¹⁶³ Sultan Vahdettin'in, İzzet Paşa ile arasının açılmasına sebep olan Damat Ferit Paşa, yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.¹⁶⁴ Damat Ferit Paşa, Oxford mezunuydu ve İngilizlere yakınlığı ile biliniyordu. Sultan Vahdettin'in de güven duyduğu isimlerdendi.¹⁶⁵

Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesi ile HİF'in de talihi dönmüş oldu. Zira Ferit Paşa'nın ilk kabinesinde HİF üyeleri yer almıştı. Ayrıca bu partinin mensuplarından Heyet-i Ayan'a üye seçilmiş, bürokraside yaşanan tasfiyeden sonra münhal kadrolara HİF üyeleri atanmışlardır.¹⁶⁶ Hükümet programı, uygulanan politikalar ve kabine üyelerinin siyasi kimlikleri dikkate alındığında, bu hükümetin bir HİF hükümeti olduğu söylenebilir.¹⁶⁷ Bu süreçte üç hükümet kurmuş olan Damat Ferit Paşa 30 Eylül 1919'da Sadrazamlık görevinden istifa edecektir. Bu üç hükümet döneminin de parlamentosuz, muhalefetsiz ve murakabesiz olması cihetiyle Osmanlı Devleti'nde mutlak monarşik yönetimin tekrardan tezahür ettiği ifade edilebilir.

Ferit Paşa'nın 4 Mart – 16 Mayıs 1919 tarihleri arasındaki ilk hükümeti İttihatçıların yargılandığı ve çeşitli cezalara çarptırıldıkları, bu yolla İTC'nin ve İttihatçılığın ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir dönemdi. Eski nazırlar, subaylar, mebuslar ve İTC üyeleri tutuklanmış, bir kısmı sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde İTC'nin halefi olan Teceddüt ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkaları kapatılmıştır.¹⁶⁸ İtilaf devletleri tarafından gerçekleştirilen işgaller bu dönemde de devam etmiş ve 15 Mayıs'ta Milli Mücadele açısından çok önemli bir dönüm noktası olan İzmir'in işgali hadisesi

sorunu olduğunu savunuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın hiç değilse 42 kişinin Ermeni kırımını nedeniyle cezalandırılması telkinine karşın Başsavcılık yukarıdaki mütalaasını tekrarlıyor ve eldeki belgeler ile kimsenin mahkûm edilemeyeceğini ifade edip önemli bir de itirafta bulunuyordu. Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, 1.Baskı, 1976, s.280-282.

¹⁶² Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları**, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, 2011, s.115-119; M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele...**, s.58-62.

¹⁶³ Necati Çavdar, **Ahmet Tevfik Paşa**, s.227-230.

¹⁶⁴ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s.195; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.195; Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s.114; Şerafettin Turan, **Türk Devrim...**, 1.Kitap, s.89; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.328-331.

¹⁶⁵ Adnan Sofuoğlu, "Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuvay-ı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası", s.41.

¹⁶⁶ Hacer Göl, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, s. 156-169; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.51-55.

¹⁶⁷ Bu konuda farklı görüşler vardır. Sina Akşin Damat Ferit Paşa'nın kurduğu ilk hükümetin Bir HİF hükümeti olarak değerlendirilemeyeceğini, bu hükümetin tam bir Saray hükümeti olduğunu, Damat Ferit Paşa'nın HİF'ten hoşnut olmadığını belirtmekte iken, Taha Niyazi Karaca ise Damat Ferit Paşa'nın ilk hükümetinin bir HİF hükümeti olduğunu kesin bir dille ifade etmektedir. Zira hükümetin icraatları fırkayı ön plana çıkaran, fırkanın gücünü geliştirecek doğrultuda olmuştur. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s.205-208; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.51.

¹⁶⁸ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s.195-203; M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele...**, s.62.

yaşanmıştır.¹⁶⁹ Bu tarih, Anadolu'da gerçekleşen işgallere karşı fiili direnişin başladığı tarihtir.

İzmir'in işgali Damat Ferit Paşa hükümetinin de sonu oldu. Damat Ferit Paşa 16 Mayıs 1919'da istifasını verdi. Ancak kabineyi kurma görevi yine kendisine tevdi edildi.¹⁷⁰ HİF üyesi nazırların kabine dışı bırakıldığı ikinci Damat Ferit Paşa hükümeti, 19 Mayıs 1919'da kuruldu. İzmir'in işgali hadisesi Damat Ferit Paşa'nın İTC üzerindeki baskısını biraz yumuşatmasına vesile oldu. Bir süre İttihatçıların yargılanmalarına ara verildi, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan bir kısım mahkûm serbest bırakıldı. Bu dönemde seçim kararı alınmış, keyfiyet hükümet tarafından Osmanlı Devleti'nin Paris Konferansı'na davet edilmesi öncesinde ilan edilmiştir. Ancak Paris Konferansı'nda, işgal edilen Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılmasına karar verilmesi, iyimser havayı dağıtmış, seçimlerin yapılmasından vazgeçilmiştir.¹⁷¹ Ferit Paşa'nın kurduğu üçüncü hükümet döneminde (21 Temmuz - 30 Eylül 1919) nihayet seçim kararı alınabildi. Seçim kararı alınmasının altında, bu hükümet döneminde toplanan Erzurum ve Sivas Kongreleri ile bu kongrelerde alınan kararları etkisiz bırakma düşüncesinin yattığını bir yorum olarak dile getirebiliriz.

Yukarıda bahsedildiği gibi İzmir'in işgali, Anadolu'da direniş hareketlerine önemli bir ivme kazandırmış; bu tarihten sonra yerel ve ulusal kurtuluş amaçlı 22 kongre toplanmıştır.¹⁷² Bunlardan Erzurum Kongresi (23 Temmuz – 7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi (4 Eylül – 11 Eylül 1919) ulusal çapta karar almaları bakımından diğerlerinden ayrışır. Öyle ki Bülent Tanör, bu iki kongreyi, diğer kongrelerden farklı bir şekilde “ulusal kongre” olarak nitelendirmektedir.¹⁷³ Konumuz açısından bu iki kongrenin önemi, sonuç bildirilerinde milli iradeyi temsil edecek ve milletin kaderini eline alacak bir Meclisin açılması gerektiği yönünde hükümler barındırmasıdır.¹⁷⁴ Özellikle Sivas Kongresi'nin adeta bir Meclis mahiyetinde olacağı korkusu, inisiyatifi Anadolu'ya bırakmak istemeyen İstanbul hükümetinin seçim kararı almasında etkili olmuştur. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey'in Amasya'ya gelip İstanbul hükümeti

¹⁶⁹ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I (Açıklamalı Kronoloji) Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)**, AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1993, s.241.

¹⁷⁰ Adnan Sofuoğlu, “Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuvay-ı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası”, s.43.

¹⁷¹ Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.64-65, 79-82; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s.330-331.

¹⁷² Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi Yayınları, 3.Baskı, 2009, s.97-98.

¹⁷³ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre...**, s.185.

¹⁷⁴ Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, 2011, s.227-229. Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2008, s.259-261.

temsilcisi Salih Paşa ile yaptıkları görüşmeler¹⁷⁵ neticesinde Meclis-i Mebusan'ın Anadolu'da İstanbul hükümetinin uygun göreceği güvenilir bir yerde toplanacağı, mebus seçimlerinin serbest ve müdahalesiz yapılacağı konusunda mutabık kalınmıştı.¹⁷⁶ Ancak İstanbul hükümetinin Meclisin İstanbul dışında bir yerde toplanmasına sıcak bakmaması karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'un işgal altında bulunduğu, Milli Meclis'in güvenli bir yerde toplanması gerektiği yönündeki uyarı ve telkinlerine rağmen¹⁷⁷, böyle bir girişimin İstanbul'un kaybına neden olabileceği endişesiyle¹⁷⁸ Son Osmanlı Meclis-i Mebusan başkent İstanbul'da toplanacaktır. Seçimler 15 vilayet, 35 mülhak liva, 16 müstakil livada gerçekleştirilmiş, işgal altındaki Musul, Suriye, Beyrut ile Kars, Ardahan, Batum ve Urfa'da seçim yapılamamıştır.¹⁷⁹ Heyet-i Temsiliye yayınladığı bir tamim ile seçimlere müdahale etmeyeceğini ifade etmiş olmasına rağmen isteyenlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına seçimlere katılabileceğini de eklemiştir.

İstanbul'da toplanan Milli Kongre'nin¹⁸⁰ Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği telgrafta, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin ve Heyet-i Temsiliye'nin seçimlerin özgür bir ortamda yapılmasına olanak sağlaması yönündeki talebine karşı Mustafa Kemal Paşa cevabi telgrafında, Cemiyetin ve Heyet-i Temsiliye'nin seçimlerde tarafsız kalacağını, eğer aksi bir duruma şahit olunursa bunun kendilerine bildirilmesini, böylece gerekli tedbirlerin

¹⁷⁵ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, 1992, s.114-115; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü II (Açıklamalı Kronoloji) Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919 – 22 Nisan 1920)**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.181-189.

¹⁷⁶ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt 2, Cem Yayınevi, 1.Baskı, 1992, s.49-53.

¹⁷⁷ M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele...**, s.340-350; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, Cilt 2, s.49-53. Bu endişe seçimler yapıldıktan sonra da dillendirilmiştir. Heyet-i Temsiliye'nin yeni seçilen mebuslara ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyetlerine gönderdiği talimatnamede, İstanbul'un İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin işgali altında olduğu belirtiliyor, muhtemel tehlikeler sıralandıktan sonra Meclisin her an dağıtılması olasılığının uzak olmadığı bildiriliyor ve alınması gereken tedbirler sayılıyordu. Bunlar arasında Meclis dâhilinde vatanın bütünlüğünü ve devletin ve milletin bağımsızlığı uğruna mücadele edecek bir grup oluşturulması da vardı. **Heyet-i Temsiliye Tutanakları** (Haz. Uluğ İğdemir), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 1989, s.160-163.

¹⁷⁸ Utkan Kocatürk, **Atatürk Günlüğü...**, s.116-117.

¹⁷⁹ Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.291-292.

¹⁸⁰ Milli Kongre gerçekte bir kongre değil, siyasi olsun veya olmasın çeşitli kuruluşların karışımından oluşan bir üst kuruluş, bir çeşit dernekler konfederasyonudur. Bir başkanı bulunmamakla birlikte Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Reisi Esat (Işık) Paşa'nın ön planda olduğu ve bu kuruluşa yön verdiği söylenebilir. Milli Kongre, ulusal mücadeleyi destekleyecek kültürel ve siyasi yayım faaliyetlerinde bulunmuştur. İstanbul'da her tür baskı ve sindirme girişimlerine karşı mücadelesini sürdürmüştür. Mebus seçimlerinde İstanbul adaylarını belirlemek konusunda faaliyet yürütmüş, ortak toplantılar tertip etmiştir. Heyet-i Temsiliye'ye gönderilen telgraf, İttihatçıların Mecliste hâkim olmaması gerektiği yönündeki duyarlılığı yansıtıyor olsa da Ali Fuat Paşa gerçekte Milli Kongre'nin İttihatçıları desteklediğini belirtmiştir. Seçimler için aday listeleri yayınlamış olan Milli Kongre, İstanbul'da bile İttihatçı ve Müdafaa-i Hukukçuların kazanması üzerine hezimetsizdir. Meclisin feshinden sonra çalışmalarına son vermiştir. Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt 2, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1.Baskı, 1986, s.150-154. Milli Kongre'nin İttihatçı bileşenlerin bir çatı örgütü olduğuna ilişkin bkz. Erik Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, 2003, s.120-123.

kendilerince alınacağını bildirmiştir. Buna rağmen şu da bir gerçektir ki Heyet-i Temsiliye seçimlerde bütünüyle izleyici pozisyonunda kalmamıştır. Özellikle mebus adaylarının belirlenmesi konusunda faaliyet yürütmüş ve seçilmesini istediği mebusların listelerini ilgili yerlere iletmiştir.¹⁸¹ Nitekim yapılan seçimler neticesinde, seçilen mebusların büyük bir çoğunluğu ya İttihatçı ya da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı kimselerdi. Mustafa Kemal Paşa da bu potansiyeli Meclis içerisinde bir grup kurdurup ulusal amaçlar uğruna kullanmak istedi ve kendisi ile görüşen mebuslara Mecliste bir Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulmasını ve kendisinin de başkan olarak seçilmesini salık verdi. Ancak bu isteği yerine getirilmedi. Milliyetçi mebuslar “Felah-ı Vatan Grubu” nu kurdular ve başkan olarak da Reşad Hikmet Bey'i seçtiler.¹⁸² Bu dönemde, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin tarihte önemli bir yer edinmesini sağlayan “Ahd-ı Milli” Beyannamesi kabul edilmiştir.

Bu beyannamede, Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin bir bütün olduğu ve ayrılamayacağı (Madde 1), Kars, Ardahan ve Batum'un anavatana katılması için tekrardan halkoylaması yapılacağı (Madde 2), Batı Trakya'da plebisit yapılacağı (Madde 3), Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının uluslararası ticaret ve ulaşım için açık tutulması hakkında ilgili devletlerin oybirliği ile karar verilmesi gerektiği (Madde 4), mütakabiliyet ilkesi esas alınarak azınlıkların haklarının sağlanacağı (Madde 5), genel olarak kapitülasyonlara karşı olduğu (Madde 6) deklare edilmiştir.¹⁸³

Meclis çalışmaları, İtilaf devletlerince kendi çıkarlarına aykırı bulundu ve 16 Mart 1920 günü İstanbul işgal edildi ve bir bildiri yayınlandı. İşgal bildirisinde, hükümetin iyi niyet göstermesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışına kaçmış olan ileri gelenlerinin fikir ve düşüncelerini benimseyen “Milli Hareket” in asker toplamak üzere çalıştığı, barış sürecinin engellemeye çabaladığı, savaş kışkırtıcılığından vazgeçemedikleri için tedbiren ve geçici olarak İstanbul'un işgal edildiği bildirilmiştir. İstanbul hükümeti, işgali ve Şehzadebaşı Karakolu'nda uyumakta olan Türk askerlerinin İngiliz askerleri tarafından öldürülmelerini kınadı. Ertesi gün de bir nota yayınlarak işgal bildirisini

¹⁸¹ Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2010, s.49-51; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı...**, s.222-227.

¹⁸² Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s.191; Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.Baskı, 2002, s.209-210 [Tarık Zafer Tunaya, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi** (Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Beta Basım Yayım Dağıtım, 1.Baskı, 1986, s.297-311] Mustafa Kemal Paşa, kendi talep ve isteği hilafına mebusların Felah-ı Vatan Grubu kurmalarını Nutuk'ta sert şekilde eleştirmiştir. Bu grubun kurulmasını sağlayanların korkak ve imansız olduğunu ifade etmiştir: *“Bunlar vatanın kurtuluşunun millete bağlı olduğuna inanmıyorlar, padişaha dalkavukluk ederek, yabancılara hoş görünerek, mülayim ve nazik bir politika ile hedeflere varılacağını umuyorlardı.”* **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 19, Nutuk I, s.269.

¹⁸³ Cengiz Sunay, **Son Karar Misak-ı Milli**, Doğan Kitap, 1.Baskı, 2007, s.84-86.

protesto etti. İçlerinde Rauf Bey'in de bulunduğu bir Meclis-i Mebusan heyeti, işgal meselesini görüşmek üzere, işgalin gerçekleştiği 16 Mart günü Padişahın huzuruna çıktı. Heyetin Padişah ile yapılan görüşme¹⁸⁴ hakkında Meclis'e izahatta bulunduğu sırada bir İngiliz Müfrezesi Meclis'i basarak Rauf Bey ve Kara Vasıf Beyleri tutukladı.¹⁸⁵ Meclis-i Mebusan'ın 18 Mart 1920'deki toplantısında konuşan Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey bir önerge¹⁸⁶ sundu. Önergede, İstanbul'un işgali durumunun, mebus dokunulmazlığını ortadan kaldıran sonuçlarının olduğu, bu koşullarda mebusluk görevinin gerekliliklerinin yerine getirilemeyeceği, bu kutsal görevin güven içinde yerine getirilmesini sağlayacak koşulların oluşumuna kadar Meclis genel kurul toplantılarının ertelenmesi teklif edilmiştir. Önerge Başkanın ifadesi ile oybirliği ile kabul edildi. Böylece son Osmanlı Mebusan Meclisi tarihteki yerini aldı. Milletvekillerinin bazıları milli harekete katılmak üzere Anadolu'ya geçmeye başladılar.¹⁸⁷

İstanbul'un işgali ile Osmanlı Devleti olağanüstü bir döneme girmişti ve olağanüstü dönemler, olağanüstü kurumlara ihtiyaç gösteriyordu. Meclis-i Mebusan'ın aldığı toplantıların ertelenmesi kararından sonra, Mustafa Kemal Paşa o ana değin kafasında kurguladığı "Milli Meclis" açma girişimini hayata geçirmek için ilk adımını attı ve 17 Mart 1920'de ordu komutanlarına gönderdiği bir genelgede, "*Meclisi Müessisan Ankara' da içtima edecektir.*" şeklinde başlayan yedi maddelik bir yol haritası sundu.¹⁸⁸

Mustafa Kemal Paşa 17 Mart tarihindeki genelgeden sonra 19 Mart 1920 tarihinde Vilayetlere, Bağımsız Livalara, Kolordu Kumandanlarına göndermiş olduğu genelgede İslam Hilafetinin merkezi ve payitahtın İtilaf Devletlerince resmen işgal edildiği ve

¹⁸⁴ Rauf Orbay'ın hatıralarında belirttiğine göre, Sultan Vahdettin heyete Meclis'te yapılacak konuşmaların tonu hakkında uyarıda bulunmuş; işgalcilerin daha da ileri gidebileceği hakkındaki kuşkusunu dile getirmiştir. Sultanın tutumu Heyetteki mebusların işgale karşı mücadele için onu ikna etme çabalarını boşa çıkardı. Son olarak Rauf Bey'in, Meclis'in kararı olmadan herhangi bir anlaşmanın imzalanmaması uyarısına karşı Sultan Vahdettin, "*Rauf Bey, bir millet var, koyun sürüsü,.. Buna bir çoban lazım... O da benim*" şeklinde yanıt verdi. Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, s.443-444.

¹⁸⁵ Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2014, s.358-363; Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, s.448-450; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2.Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1992, s.107-108.

¹⁸⁶ Önergede imzası bulunanlar: Dr. Rıza Nur (Sinop), Zeki (Sinop), Tunalı Hilmi (Bolu), Tahsin (Maraş), Celal (Genç), Osman Nuri (Lazistan), Ali (İçel), Halil (Erzincan), Hüsrev (Trabzon), Zeki (Gümüşhane), Ali (İzmit), Kamil (İstanbul), Hüseyin Avni (İstanbul), İlyas (Bursa), Ahmet (Tokat), Şevki (Tokat), Fazıl (Karahisar) Şarki)

¹⁸⁷ Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s. 178-182.

¹⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Meclis-i Müessisan tabirini kullanma gerekçesini, "*Maksadım da toplanacak meclisin "rejim"i değiştirmek salâhiyetiyle ilk anda donanmış bulunmasını temin etmek*" şeklinde açıklamıştır. Devamında bu ifadeyi kullanma sebebini gerektiği gibi izah edemediğini belirtmiş, ayrıca halkın da anlamadığı bir tabir olduğu gerekçesiyle "selâhiyeti fevkaladeyi haiz" tabirini kullanmak ile yetindiğini söylemiştir. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 19, Nutuk 1, s.314. Karabekir Paşa ise Meclis'in Ankara'da toplanmasını olumlu bulmuş ancak "Meclisi Müessisan" tabirinin millet için çok yabancı bir kavram olduğunu, yanlış anlamalara mahal verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, 2.Baskı, 1969, s.513-515.

Meclisin tatil edildiğini, bu nedenle hilafet ve saltanat makamının bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını temin etmek üzere olağanüstü yetkileri haiz bir Meclisin Ankara’da toplanacağı, Ankara’ya gelebilecek durumda olan mebusların Meclise katılması gereğini bildirdi.¹⁸⁹ Seçim ile gelecek olan milletvekillerinin belirlenmesi 19 Mart 1920 tarihli *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Namına İntihab Hakkındaki Tebliğ* uyarınca yapıldı. Ülke 66 seçim bölgesine ayrıldı ve her seçim çevresinden 5 mebus olmak üzere cemiyet yetkilileri ve ikinci seçmenlerce seçilecek toplam 330 milletvekili Meclise katılacaktı. Yani Meclis Anadolu’da yapılan seçimlerde mebus olmaya hak kazananlar ile İstanbul’dan kaçmayı başaranlardan oluşacaktı.¹⁹⁰

Bu sırada Ankara’ya gelmiş bulunan mebuslar ile 11 Nisan’da yapılan görüşmeler sonunda Meclis’in 22 Nisan Perşembe günü açılması kararlaştırılmış, ancak gazeteci Yunus Nadi’nin anılarında belirttiği üzere; düşmanların Ankara’da toplanan mebusları şeriata ve dine karşı gibi göstermelerine engel olmak ve bir nevi karşı propaganda yöntemi olarak Meclisin açılışı Cuma gününe ertelenmiş ve Meclisin açılmasından evvel Hacı Bayram Camii’nde Cuma namazının eda edilmesinden sonra Meclise gidilerek ruhani bir hava içerisinde Meclis açılış merasiminin başlamasında karar verilmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Atatürk’ ün Bütün Eserleri, Cilt 7, Kaynak Yayınları, 2002, s.153; Mizyal Karaçam Şengil, **Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınevi, 1.Baskı, 1997, s. 62-63; Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri...**, s.232-233.

¹⁹⁰ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.64; Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877’den Günümüze...**, s. 40; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s.168.

¹⁹¹ Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, 1978, s.309-310.

İKİNCİ BÖLÜM

I. TBMM' NİN AÇILIŞI VE YAPISI (1920-1923)

2.1. TBMM'nin Yapısı ve İşleyişi

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da bulunan 115 mebus ile ilk toplantısını yaptı.¹⁹² Böylece Meclis yasama ile ilgili görevlerine derhal başlamış oldu. Hatta 24 Nisan 1920 günü bir kanun bile çıkardı.¹⁹³ Ancak önemli olan husus, Meclisin alacağı kararları yerine getirecek olan hükümet organının kurulması idi.¹⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa bu önemli meseleyi Meclisin açıldığı ilk gün gündeme getirdi ve Meclise bir önerge sundu. Bu önergede hükümet kurmanın zorunluluğu, geçici bile olsa bir hükümet reisi tanımak ya da padişah kaymakamı seçmenin doğru olmayacağı, TBMM'nin üstünde bir gücün varlığının kabul edilemeyeceği, yasama ve yürütme yetkilerinin Meclisin uhdesinde bulunduğu; ancak hükümeti, seçilecek bir heyetin idare edeceği ve bu heyetin başında da Meclis Reisi'nin olacağını belirtti.¹⁹⁵ Ayrıca önergeye ek hatıra(not) da yer alan “*padişah ve halife cebir ve ikrahtan azade olduğu zaman meclisin tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde vaziyeti ahzeder*” hükmü hem padişahın kaderinin Meclisçe belirleneceği hem de aslında Mustafa Kemal Paşa'nın halife-padişahın statüsü hakkında devrimci fikirlere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹⁹⁶

25 Nisan 1920 tarihli ve 5 no'lu karar ile “*kuvve-i icraiye teşkiline karar verildi*” ve 2 Mayıs 1920'de alınan karar ile bu yürütme organının seçimi hakkında esaslar belirlendi. Buna göre hükümet on bir vekâletten¹⁹⁷ oluşacak, bu heyete İcra Vekilleri

¹⁹² İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.70-71; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2.Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1992, s.132-133. Mahmut Goloğlu, Meclis'in açılış toplantısında kaç kişinin olduğu hususunun bilinemeyeceğini, zira bu toplantıda yoklama yapılmadığını belirtmekte olup kimsenin bu ayrıntıyı düşünüp de toplantı yetersayısını aramak konusunda girişimde bulunmadığını belirtmektedir. Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s.167-168.

¹⁹³ **TBMM CZ**, Cilt 1, s.38-40. TBMM'nin ilk çıkardığı kanun Ağnam Resmi ile ilgili Kanun idi. Ağnam Arapça 'koyun' demek olan 'ganem' sözcüğünün çoğuludur. Genel olarak Hayvan vergisini ifade ediyor.

¹⁹⁴ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti**, Yeni Türkiye Yayınları, 1.Baskı, 2001, s. 25.

¹⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu önergenin Cumhuriyetin habercisi olduğunu belirtmektedir: “*Efendiler, bu esaslara dayalı olan bir hükümetin mahiyeti kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükümet (...)* Cumhuriyettir.” **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II, s.26.

¹⁹⁶ Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 68-70; “Padişah ve halife cebir ve ikrahtan azade olduğu zaman meclisin tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde vaziyeti ahzeder” şeklindeki hüküm ile meclis padişahın geleceğini belirleme yetkisini kendinde bulmuştur. Tanör'e göre meclis böylelikle “Kurucu İktidar” kimliğini de kuşanmış oluyordu. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 235.

¹⁹⁷ Hükümet üyelerine “Nazır” değil de “Vekil” denmesinin Meclis hâkimiyeti kavramı ile ilintili olduğu mebusların konuşmalarından anlaşılmaktadır. Mebuslar asli unsurun Meclis olduğunu ifade etmekte; vekillerin ise Meclisin bir görevin yapılması için vekâlet verdiği kişiler olduğunu altını çizmektedirler.

TBMM tarafından tek tek seçilecekti. İleride ayrıntılı olarak değinileceği üzere bu usul birtakım değişikliklere uğrayacak ve bu mesele iktidar ve muhalefet arasında yaşanacak olan tartışmaların temel kaynaklarından biri olacaktı.

İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşturulmasından sonra, sıra TBMM'nin niteliği ve çalışma şeklini belirlemeye geldi. Bu amaç ile *Hukuk-i Esasiye Encümeni* adı verilen bir komisyon kuruldu. Komisyon yaklaşık dört aylık bir çalışma devresinden sonra "BMM'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye" başlığı altında 9 maddelik bir tasarı hazırladı. Tasarının, "*Büyük Millet Meclisi, teşri ve icra kuvvetlerini haiz ve idare-i Devlete bizzat ve müstakilen vazülyettir.*" şeklindeki birinci maddesi, Meclisin açılmasından beri zaten uygulanan bir durumun yazılı hale getirilmesi mahiyetindeydi. Tasarının üzerinde durmaya değer maddesi "*Büyük Millet Meclisi, gayenin husulüne değin müstemirren hal-i inikaddadır. Yeni intihabat icrası Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesinin ekseriyet-i ara ve tayini esami suretiyle vereceği karara mütevakkıftır. Eski Meclis yeni Meclisin yevm-i içtimaina kadar vazifesine devam eder*" şeklindeki ikinci maddesidir. Zira görüşmeler sırasında bu maddenin ilk cümlesinde muhafazakâr milletvekillerinin çabası ile önemli bir değişiklik yapılmıştır. Değişikliğe göre, Meclis "amacın gerçekleşmesine kadar" değil, "hilafet ve saltanatın ve vatan ve milletin kurtarılmasından ibaret olan amacın gerçekleşmesine kadar" çalışacaktı.¹⁹⁸ Görüldüğü gibi tasarı, Meclisi ve Hükümeti yalnızca halife-padişahın kurtulacağı güne kadar meşru olarak kabul ediyordu ve bu anlayış da Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda bahsedilen önergesi ile çelişiyordu. Tasarının bu maddesi, Meclisi ve Hükümeti geçici addetme ve kurtarıldıklarında padişahın ve Osmanlı Hükümetinin tasarının yukarıda bahsi geçen "*Büyük Millet Meclisi, teşri ve icra kuvvetlerini haiz ve idare-i Devlete bizzat ve müstakilen vazülyettir.*" şeklindeki birinci maddesinin lafzına ve ruhuna aykırı olarak yönetimi devralması sonucunu doğuracaktı. Ancak tasarının ilk dört maddesi yapılan değişiklikler ile birlikte kabul edilmiş olmasına rağmen 22 Ağustos tarihli birleşimde tasarının tümü reddedildi.¹⁹⁹ Tasarının reddedilmesi nedeni ile TBMM'nin çalışma şekli ve niteliği ile ilgili sorunlar askıda kalmıştı. Çözüm artık geçmişi temsil eden Kanun-ı Esasi yerine yeni bir Anayasa yapmakta bulundu. İcra Vekilleri Heyetince hazırlanıp Meclise sunulan ve içeriği bakımından Mecliste bazı mebuslarca hükümet programına benzetilen

Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti**, s.30-31; Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri...**, s.269; Osman Özsoy, **Saltanattan Cumhuriyete...**, s.252.

¹⁹⁸ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s. 13-14.

¹⁹⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 239; Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 14.

“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası”, yeni anayasa çalışmalarının başlangıç noktası oldu.²⁰⁰

1921 Anayasasının görüşülmesi ve kabulünde, yürürlükte olan Kanun-ı Esasi’de yer bulan (Anayasa değişikliğine ilişkin) özel nisap ve kurallar uygulanmamış, olağan yasalar için öngörülen kurallar işletilmiş²⁰¹ ve iki ay süren hararetli tartışmalar neticesinde uzlaşma sağlanıp Anayasa kabul edilmiştir.²⁰² 1921 Teşkilat-ı Esasiye Yasası 24 maddeden oluşuyordu.²⁰³ 1921 Anayasasının temel ilkelerine kısaca değinmek gerekirse ilk dikkati çekecek husus bu Anayasa’nın saltanat ve hilafet meselesine hiç değinmemiş olmasıdır.²⁰⁴ Bu Anayasa, saltanatı açıkça bertaraf etmemekteyse de “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir.*” şeklinde başlayan bir metnin kabul edilmesi, saltanatın geleceği hakkında önemli ipuçları vermiştir. Anayasanın 2. maddesi, egemenliğin, yasama ve yürütme gücünün, milletin yegâne temsilcisi TBMM’de toplandığını belirtmektedir. Sonraki

²⁰⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.247-248. Bu belge genelde halkçılık programı olarak anılmaktadır. Toplam 31 maddeden oluşan bu program, Maksat ve Meslek, Mevadd-ı Esasiye, İdare, Vilayet, Kaza, Nahiye şeklinde bölümlere ayrılmıştı. Programın 2. ve 3. Maddelerinde “halkın emperyalizm ve kapitalizmin zulüm ve baskısından kurtarılacağı”, “TBMM Hükümetinin, emperyalist ve kapitalist düşmanların saldırılarına karşı müdafaa görevini haiz olduğu” gibi sol içerikli bir söyleme sahipti. Programda sosyalizan sayılabilecek içeriğe sahip bu maddeler yanında, yukarıda “BMM’ nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye” bahsinde değinilen saltanat-hilafet meselesine de yer verilmiştir. Programın birinci maddesi “Türkiye Büyük Millet Meclisi, hududu millisi dâhilinde temini hayat ve istiklal ve tahlisi makamı hilafet ve saltanat ahdiyle teşekkül etmiştir.” şeklinde olup, amacı padişahın kurtarılması olarak belirlemese de bu maddenin yer alması, dengeli bir yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Programın tam metni için, Emel Akal, **İstirakiyuncular Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2013, s. 228-231. Ömür Sezgin, bu programın daha önce yayınlanmış olan Halk Zümresi Programı ile benzer nitelikte olduğunu belirtmektedir. Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Birey ve Toplum Yayıncılık, 1.Baskı, 1984, s.58.

²⁰¹ Burada 5 Eylül 1920’de kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu’nda Anayasa değişiklikleri için özel bir çoğunluk aranmadığına değinmek gerekir. 1921 Anayasası’nın kabul edilmesinde uygulanan hüküm Nisab-ı Müzakere Kanunu’nun 5. maddesidir. Bu maddede karar yeter sayısı, üye tamsayısının yarısından bir fazlası olarak belirlenmiştir. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 98.

²⁰² Kanun-ı Esasi’nin Padişah’ın atadığı bir komisyonca hazırlanmış olması ve padişahın tek taraflı bir iradesi ile yürürlüğe girmesi, 1924 Anayasasının Mustafa Kemal Paşa’nın belirlediği adayların kazandığı bir seçim ile oluşmuş olan 2. Türkiye Büyük Millet Meclisinde hazırlanması ve kabul edilmesi, 1961 ve 1982 Anayasalarının olağanüstü koşullarda hazırlanmış olması dikkate alındığında 1921 Anayasasının hazırlanış ve kabul özellikleri bakımından Osmanlı-Türk Anayasaları arasında en demokratik olanı olduğu tartışma götürmez bir gerçekliktir. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 250. Benzer görüş için ayrıca Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 2.

²⁰³ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 81-84.

²⁰⁴ Aslında İcra Vekilleri Heyeti tasarısının beşinci maddesi “*Hilâfet ve saltanat makamının tahlisine muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra Padişah ve Halife-i müslimin kavanini esasiye dairesinde mevki muhterem ve mübeccelini ahzeder*” hükmünü getirmişti. Ancak tasarısının görüşüldüğü Encümen-i Mahsus’ta bu hükümler metinden çıkarılmıştır. Gruplar teşkil ettikten sonra bağımsız mebuslar arasında yer alacak olan Hasan Basri (Çantay) Bey, Encümen-i Mahsus’un bu tasarrufu hakkında söz almış, hükümet tasarısında yer alan beşinci maddenin, Encümen-i Mahsus tasarısına da eklenmesini istemiştir. Hasan Basri Bey’den sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa, tek kelime ile “siyaset” yapmış ve hilafet ve saltanatın korunmasının zaten bizim öncelik olduğunu ancak şu an için bu sorun üzerinde fazla durulmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuşmalardan sonra, Teşkilat-ı Esasiye metnine TBMM’nin amacını açıklayacak bir maddenin eklenmesinden vazgeçilmiştir. Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 24-26. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, saltanat ve hilafet meselesini yazılı bir metine bağlamak istememiştir. Ancak gelecek muhtemel tepkilerin önüne set çekebilmek için de mebusları ikna edecek ifadeler kullanmıştır.

maddelerde, Türkiye Devleti'nin TBMM tarafından idare olunacağı ve hükümetin "TBMM hükümeti" olarak adlandırılacağı (Madde 3), TBMM'nin vilayetler halkınca seçilen üyelerden oluştuğu (Madde 4), TBMM seçimlerinin iki yılda bir yapılacağı, ancak seçimlerin yapılması mümkün değilse TBMM'nin görev süresinin bir yıl daha uzatılacağı (Madde 5) ifade edilmiş, 7. maddede TBMM'nin görevleri sayılırken, İcra Vekilleri Heyeti'nin görev ve sorumluluklarına ilişkin düzenlemenin kanun ile yapılacağı hüküm altına alınmıştır. Ancak ileriki bölümlerde ortaya konulacağı gibi bu kanun çıkmayacaktır. 1921 Anayasası'nın "idare" başlığını taşıyan 10. maddesinden 23. maddesine kadar devletin merkez ve taşra teşkilatlarını düzenlemektedir. Son madde ise "madde-i münferide" olarak isimlendirilmiş, bu maddede kanunun yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüğe gireceği ancak Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesinde yazılı olan amacın gerçekleşmesine değin Anayasa'nın seçimlere ilişkin 4, 5 ve 6. maddelerinin uygulanmayacağı hükmüne bağlanmıştır.²⁰⁵

Bu kısa metnin bir anayasa olarak nitelendirilip, nitelendirilmeyeceği hususu tartışmalı olsa da²⁰⁶, 20 Nisan 1924'te kabul edilen Anayasa'ya kadar yalnızca 1921 Anayasası'nın uygulanmadığı buna ek olarak, Mecliste kabul edilen anayasal nitelikte yirminin üzerinde kanun, kararname ve kararın uygulamaya konduğu; ayrıca Kanun-i Esasi'nin, Teşkilat-ı Esasiye Yasası ile çelişmeyen hükümlerinin uygulandığı düşünüldüğünde bu dönemin yalnızca Teşkilat-ı Esasiye Yasası ile yürütülmediği ortaya çıkmaktadır.²⁰⁷

TBMM'nin kurumsal nitelikleri ve işleyişinin yanında, beşeri özelliklerine de kısaca değinmek gerekir. Geniş bir halk tabanına dayanan TBMM'ye katılan üye sayısı hakkında literatürde farklı bilgiler verildiği görülmektedir.²⁰⁸ Bu farklılık milletvekillerinin zamanında gelememelerinden ve yapılan seçimlerin özgün koşullarından ileri geliyordu. Burada dikkat edilmesi gereken husus, seçimlerin aynı tarihte başlayıp aynı tarihte tamamlanamamasıdır. Bir livada seçim tamamlandığında başka bir livada henüz seçim

²⁰⁵Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 81-84; Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 101-102.

²⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya'ya göre bir Anayasa, devletin kuruluşu ve yapısını, devletin biçimini, devletin siyasal rejimini, yüksek devlet organlarının kuruluşu, işleyişi, yetkileri ve ilişkilerini, son olarak da kamu hürriyetlerini içermesi gerektiğini belirtmektedir. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar...**, s.110. Bu durumda son iki şartı yani yüksek devlet organlarının kuruluşu, işleyişi, yetkileri ve ilişkilerini ve kamu hürriyetlerini ihtiva etmeyen 1921 Anayasası'nın klasik bir Anayasa olmadığı söylenebilir.

²⁰⁷ Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa...**, s. 92-93.

²⁰⁸ Meclise katılan mebus sayıları hakkında Hakkâri mebusu Mazhar Müfit Kansu 399, Ali Fuat Cebesoy 337, Damar Arıkoğlu 381, Yenibahçeli Şükrü Bey 338 sayılarını vermektedir. Mebus olarak seçilip de çeşitli sebepler ile Meclis'e katılmayanlar ile birlikte toplam üye sayısının 437 olduğu ifade edilmektedir. Zeki Çevik, **Millî Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, s. 290-293; İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.75.

başlamamış olabiliyordu. Hatta Meclis açıldıktan sonra bile seçimlerin devam ettiği görülmektedir.²⁰⁹

Çiftçi, tüccar, avukat, gazeteci, bankacı, memur, asker, tarikat şeyhi, belediye başkanı, aşiret lideri, mühendis, doktor, işçi vb. gibi çeşitli toplumsal tabakaları temsil eden mebusların bir arada bulunduğu TBMM’de, ilk eğitimini tamamlamamış mebuslar olduğu gibi birden fazla yüksekokul bitiren, yurtdışında eğitimini tamamlayan, gerek batı gerekse doğu dillerinin birkaçını birden bilen mebuslara da rastlanmaktadır ki çoğunluk önemli oranda eğitilmişlerdir. Meclisin eğitim düzeyinin yüksekliği dikkate değerdir. Zira üyelerin 228’i yükseköğretim, 94’ü ortaöğretim, 21’i meslek ve özel öğretim kurumlarından yetişmişlerdir. Meclisin eğitim seviyesi, ülkenin eğitim düzeyinin oldukça üzerindedir. Ayrıca yabancı dil bilen milletvekili sayısının yüksekliği de Meclis üyelerinin kişisel donanımları hakkında önemli bir ipucu vermektedir.²¹⁰

Seçim sürecinde, ülkenin içinde bulunduğu kargaşa ortamı ve Müdafaa-i Hukuk Teşkilatlarının kopukluğu nedeniyle adayların seçimini merkezi bir otorite değil, daha çok mahalli çıkar çevreleri yapmış, bu nedenle de kendi içerisinde çatışan ve heterojen bir üye yapısı oluşmuştur.²¹¹ Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta bu durumun müşterek çalışmaya engel olduğunu ve karar almada sıkıntılar yarattığını belirtmektedir.²¹² Gerçekten bu Meclis aritmetiğinde mebusların tek başlarına hareket ederek, istedikleri kararın alınmasını sağlamaları mümkün değildi. Bu sebeple olsa gerek Meclis içerisinde birtakım hizipler meydana geldi. Halk Zümresi²¹³, Tesanüt Grubu²¹⁴, İstiklal Grubu²¹⁵, Islahat Grubu²¹⁶,

²⁰⁹ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 75-77, Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi...**, s. 184-185.

²¹⁰ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 79-91; Mizyal Karaçam Şengil, **Birinci Dönem...**, s. 85-91.

²¹¹ Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi...**, s. 92-93.

²¹² **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II, s.131-132.

²¹³ Meclis içerisinde Sovyet Devrimini kendilerine örnek alan mebuslar, Anadolu’da da böyle bir yönetim sisteminin kurulmasından yana olmuşlardır. Batı uygarlığının çökmekte olduğu ve doğuda daha iyi bir toplum modelinin doğacağı inancı içerisinde olan Hakkı Behiç Bey gibi kimseler, Yeşilordu Cemiyeti’nin Meclis kanadı olarak çalışacak olan Halk Zümresini 1920 Eylül’ünde örgütlemişlerdir. Bu Grup daha sonra Tokat Mebusu Nazım Bey’ in Dâhiliye Vekili seçilmesine önayak olmuş ve Meclisteki gücünü kanıtlamıştır. Halk Zümresinin siyasi programı Yunus Nadi Bey’ in Anadolu’ da Yenigün Gazetesinde yayınlanmıştır. Türkiye’deki sorunların temelinde programsızlığın yattığını belirten bu gazeteye göre “*İlim, kuvvet ve salahiyet ile tahlil ve terkîp usulleri ile hayat ve ihtiyaçtan, hadiselerden doğan sağlam bir program*” büyük bir eksiklikti. İşte bu ihtiyacı karşılamak üzere çoktan beri düşünülen, istenilen şey gerçekleştirilmiş ve BMM’ de bir Halk Zümresi oluşturulmuştur. Halk Zümresinin açıklanan siyasi görüşleri, Yeşilordu Cemiyeti gibi İttihatçı Panislamizm ile toplumsal içerikli bir ekonomi politikası tasarımının bileşimine dayanmaktadır. Grup demokrasinin gerçek anlamda işleyebilmesini Meclis seçiminin mesleki temsil esaslarına dayanmasına bağlı olduğunu savunuyordu. Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS Yayınları, 2.Baskı, 2000, s.90; İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 153-157.

²¹⁴ 13 Kasım 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde “grubun yeniden kurulduğu” yazıldığına göre grubun daha erken bir tarihte kurulduğu, akabinde kapatılıp yeniden kurulduğu düşünülebilir. Grup Meclis içerisindeki ılımlı milliyetçilerce kurulmuştur. Programı bulunmamaktadır. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 157-158.

İttihatçı Grup²¹⁷ ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti²¹⁸ adlarıyla anılan bu hiziplerin²¹⁹ Meclis çalışmalarını düzenli bir hale getirmeye katkı sağlamamaları, aksine Meclis içindeki bölünmeyi pekiştirmeleri, özelde de İstiklal Grubunun Mecliste yeterince etkili olamaması üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni bir oluşum için düğmeye basılacak ve “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu” adı altında Meclis içerisinde büyük bir grup kurulacaktı.²²⁰

²¹⁵ 9 Nisan 1921’de Meclis konuşmasında Besim Atalay; İstiklal Grubu adına konuştuğunu beyan etmiş ve bu grubun bir üyesi olduğunu ortaya koymuştur. Onun dışında gruba üye isimlerin kimler olduğu bilinmemektedir. Günümüze ulaşan bir programından bahsedilmemektedir. Grup, Mecliste faaliyetlerini yürütürken bir programa bağlı kalmamış, Mecliste beyan edilecek konular öncelikle idare heyeti, akabinde umumi heyetçe kararlaştırılmış ve Mecliste bu kararlar doğrultusunda strateji izlenmiştir. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 158-160. Damar Arıkoğlu’na göre, Meclisteki bu hiziplerden ciddiye alınacak tek grup, İstiklal Grubu idi. Zira bu grup devrimcilerindi. Diğerleri ise Mecliste hiçbir yenilikçi ve ciddi fikir öne sürmeyen muhafazakâr ruhta insanlardan müteşekkildi. İstiklal Grubu Mustafa Kemal Paşa’nın gayri resmi grubu sayılıyordu. Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961, s. 222-223. Kazım Özalp anılarında İstiklal Grubunu 30-40 arkadaşı ile birlikte kurduklarını anlatmaktadır. Kazım Özalp’in Mustafa Kemal Paşa’ya yakın mebuslardan biri olduğu düşünüldüğünde, İstiklal Grubunun Mustafa Kemal Paşa’nın gayri resmi grubu olduğu çıkarsaması yapılabilir. Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt 1, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, 1998, s.174. Mustafa Kemal Paşa da Nutuk’ta “*Mevcut hizipleri birleştirmek veyahut mevcut hiziplerden birini takviye ederek iş görmek için, dolaylı olarak çok çalıştım*” demektedir. Takviye etmek istediği bu hizibin İstiklal Grubu olduğu açıktır. **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II, s.132.

²¹⁶ Bir programa sahip ancak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmeyen bir gruptur. Programında, ülkede refah düzeyinin yeterli seviyede olmaması, çağdaş bir düzeye gelememesini; yönetim biçiminin çağdışılığına, halkın denetiminden arı devlet yönetimine bağlamaktadır. Halkın yönetime ortak olmasının gerektiği yönünde bir amaç güttüğünü programında belirtmiştir. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.160.

²¹⁷ 1889’da kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyetinde fiilen faaliyetlerine başlayan grubun etkinliği 23 Temmuz 1908 ihtilali ile had safhaya varmıştır. İktidar yıllarındaki faaliyet ve icraatları halkın önemli bir bölümünün nefretini kazanmasına neden olmuş ve İmparatorluğun nihayetlendirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda önderlerinin yurtdışına kaçtığı örgüt, yasal olarak faaliyetlerine son vermiştir. Ülkede işgal döneminin başlaması ile ittihatçılar Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde çalışmışlar, kuruluşlarında rol oynamışlar hatta 23 Nisan 1920’de açılan Meclise de mebus olarak dâhil olmuşlardır. Enver Paşa’ya bağlılık Meclis içerisindeki ittihatçıların önemli özelliği idi ancak bunu açıkça dile getirmemekteydiler. Meclisteki Enver Paşa temayülü nedeniyle tedbir olarak, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir’den Enver Paşa’nın yurda girmesini engellemesini, Halil Paşa’nın sınır dışı edilmesini istemiştir. Ayrıca Fevzi Paşa da Enver Paşa’nın yurda dönmesi halinde tutuklanmasını emretmiş hatta tüm liman komutanlarına emir vererek, yurtdışında bulunan Enver Paşa yanlılarının dahi ülkeye girişlerine, ülke içerisinde propaganda yapmalarına izin verilmemesini belirtmiştir. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.161-166.

²¹⁸ Cemiyetin kurulma nedeni, tüzüğünün 2. maddesinde belirtildiği üzere, dini değerlere karşı girişilen her türlü sol, sosyalist faaliyete engel olmak idi. Cemiyetin Bolşevizm karşısındaki tutumu, 18 Ağustos 1921’de yayınlanan bildiri ile ortaya konmuştur. Bildiride Bolşevizmin ve Bolşeviklerin özellikle din ve aile hakkındaki fikir ve uygulamaları yerilmiş ve kamuoyu bu konuda uyarılmıştır. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.167-171.

²¹⁹ Samet Ağaoğlu farklı bir sınıflandırmaya yer veriyor. Mecliste üç farklı fikir akımının yer aldığını; bunların Tenasütçüler, Milliyetçiler ve Komünistler olduğunu belirtiyor. Milliyetçilerin de kendi içinde ıslahatçılar, muhafazakârlar, liberaller olarak üçe bölündüğünden bahsediyor. Samet Ağaoğlu, **Kuvayı Milliye Ruhu**, Baha Matbaası, 4.Baskı, 1973, s.58; Atatürk döneminde liselerde okutulan tarih kitabında da yukarıda sayılan hiziplerin yalnızca şekilden ibaret oldukları gerçekte Meclis üyelerinin üç, dört düşünsel akıma ayrıldıkları, bunların, İslamcı, muhafazakârlar, ılımlı muhafazakârlar, demokratlar yani Mustafa Kemal Paşa’ya yakın olanlar ile demokratların daha solunda yer alanlar oldukları belirtilmektedir. **Tarih IV**, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), Kaynak Yayınları, 4.Baskı, 2004, s.88.

²²⁰ Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, Filiz Kitabevi, 1989, s. 217.

2.2. Birinci TBMM’de Gruplar

2.2.1. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup)

Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığı ile ilişkilerini düzenli hale getirmelerini sağlamak amacıyla Müdafaa-i Hukuk örgütlerine bir genelge göndermiş, mebuslar ile çeşitli görüşmeler yapmış, bu girişimler sonucunda kendi fikirlerine yakın mebuslar²²¹ ile birlikte Mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu kurmuştur. (10 Mayıs 1921) Grup tutanaklarının (Faik Reşit Unat tarafından) yayınlandığı bir kaynaktan alıntı yapan Mete Tunçay, “Grubun kuruluş sebepleri” bölümünü sadeleştirerek vermiştir:

“Bugünkü vaziyetimizin doğurucusu olan A-RMH derneklerinin düzeltimiyle örgütün pekiştirilmesi ve şimdiki duruma göre çalışma biçimlerinin saptanması ve düzenlenmesi ve sonuç olarak BMM’nde A-RMHG adı altında bir grup oluşturulmasının ilkeleri hakkında BMM başkanı ile grup defterinde adları kayıtlı kişiler arasında çeşitli zamanlarda fikir alışverişi yapılmıştı. Bu konuda çeşitli kişiler tarafından ileri sürülen fikir ve görüşler üstünde ayrıntılı tartışmalardan sonra grubun oluşturulması ve kurulması kararlaştırıldı.”²²²:

133 mebusun katılımı ile yapılan ilk grup toplantısında Grup İç Tüzüğü kabul edilmiş ve Grup Başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir.²²³ Grubun İçtüzüğünde kuruluş nedenleri olarak, parçalanma tehdidi altında olan ülkede Meclisin tam olarak işlevini yerine getiremediği, gereksiz tartışmalar ile vakit geçirildiği, buna engel olmak

²²¹ Enver Benhan Şapolyo, gruba dâhil olan mebusları radikaller olarak tanımlamış, Birinci Grup’a karşı kurulacak olan İkinci Grup’un da muhafazakâr bir çizgide olduğunu ifade etmiştir. Enver Benhan Şapolyo, **Kemâl Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Öğrenci Derneği Yayını, s.416. Bu klasik görüş başkaca kaynaklarda da dile getirilmiş, İkinci Grup’un muhafazakâr ve mukaddesatçı mebuslardan teşekkül ettiği ifade edilmiştir. Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, 1982, s.283. Şevket Süreyya Aydemir de “Tek Adam” isimli Atatürk biyografisinde, TBMM’de yer alan Birinci ve İkinci Grup’tan bahsederken, bunları radikaller ve muhafazakarlar olarak nitelendirmiştir. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, 2.Cilt, Remzi Kitabevi, 11. Baskı, 1990, s.341. Yılmaz Altuğ’un Birinci Meclis’te muhalefeti anlattığı bölüme verdiği başlık “Meclis İçinde Saltanatçı ve Hilafetçiler” dir. Ayrıca o da iktidar ile muhalefet arasındaki mücadeleyi “devrimciler ile muhafazakârlar arasındaki çekişme” olarak nitelendirmiştir. Yılmaz Altuğ, **Türk İnkılap Tarihi (1919-1938)**, Çağlayan Kitabevi, 1992, s. 145-147. Esat Öz, Birinci Grup’un genelde iktidarı ve reformculuğu, İkinci Grup’un ise muhafazakârlığı ve muhalefeti temsil ettiğini belirtmiştir. Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, 1.Baskı, 1992, s. 85.

²²² “TBMM’nin I. Devresinde A-RMH Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait bazı vesikalar,” **Tarih Vesikaları**, Cilt III, Sayı 13 (Ağustos 1944), s.1-15’den akt. Mete Tunçay, **T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, 3.Baskı, 1992, s.42.

²²³ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.172; **Tarih IV**, s. 87.

isteyen mebusların, Meclisin kurulma amacına, düzenli bir grup kurularak ulaşılabileceğini, bu gruba dâhil mebusların ne aşırı muhafazakâr, ne de taklitçi olduğu, ulusal değerlerin dışında bir gereksinimin olmadığı bildirilmiştir.²²⁴ İçtüzükte saltanat ve hilafetten hiç bahsedilmemiş, memleketin birliği ve milletin bağımsızlığını sağlayacak bir barışın yapılması hedeflenmiştir.²²⁵

Birinci Grup'un kurulup, bazı mebusların bu grubun dışında bırakılması tepkilere neden olmuştur. Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, 12 Mayıs 1921'de Meclise sunduğu önergede, Mecliste yer alan bütün mebusların, bu grubun programında yazan ilke ve hedefler doğrultusunda mücadele ettiklerini, bu grubun kurulmasının Mecliste bu ilke ve hedeflere muhalif kimseler olduğu izlenimi yarattığını belirtmiş, buna engel olmak için Birinci Grup programının "madde esasiye" içeriğinin Meclisçe bir daha kabul olunarak, zaptın gazetelerde neşredilmesi gerektiğini belirtmiştir.²²⁶ Mecliste Hüseyin Avni Bey'in bu tepkisini teskin edecek bir takım sözler söylenmiş, gruba herkesin üye olabileceği, bazı mebusların gruba çağrılmamalarının yanlışlıktan ileri geldiği dile getirilmiş olsa da, Mahmut Goloğlu'nun belirttiği gibi bu grup tüm mebusları kapsamak için değil, istenmeyen mebusları dışarıda bırakmak için kurulmuştur.²²⁷

Birinci Grup'a üye mebusların listeleri Veysel Genya tarafından yayınlanan 15 Mayıs 1921 tarihli grup esas defteri ve 14 Nisan 1923 tarihli yoklama defterinde verilmektedir.²²⁸ Ahmet Demirel, Veysel Genya'nın yayınladığı bu listeleri Damar Arıkoğlu ve Hüseyin Avni Ulaş'ın beyan ettikleri İkinci Grup listeleri ile karşılaştırarak Birinci Grup üyelerini tespit etmiştir. Buna göre Birinci Grup üye sayısı Birinci TBMM Dönemi boyunca 202'ye kadar ulaşmıştır.²²⁹

²²⁴ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s. 171 vd.

²²⁵ Mete Tunçay, **Tek Parti Yönetimi'nin...**, s.43.

²²⁶ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, I. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, s.200-201, 293-294.

²²⁷ Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, s.178. Damar Arıkoğlu da anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın bu grubu, kendi "arzu ettiği" mebuslar ile istişarede bulunarak kurduğunu belirtir. Yani arzu edilmeyen mebuslar dışlanmıştır. Dışlananlar arasında Yunus Nadi Bey de vardır. İlginç olan Yunus Nadi Bey'in İstiklal Grubuna mensup olmasına rağmen Birinci Gruba çağrılmamış olmasıdır. Arıkoğlu, Yunus Nadi Bey'in dışarıda bırakılmasını üzüntü ile karşıladıklarını belirtir ve devam eder: "*Bilahare anlaşıldı ki Yunus Nadi beyin koyu bir İttihat ve Terakki fırkası taraftarı tanınması sebebiyle şimdilik Müdafaa-i Hukuk Gurubuna girmesi muvafık görülmemiştir. Bir müddet sonra Yunus Nadi Gurupta lâyük olduğu yerini alarak kıymetli yazılarıyla hizmete bulunmaya başladı.*" Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s.225-226.

²²⁸ Veysel Genya (Yay.), **Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25 nci Yıl Dönümünü Anış**, 1945, s. 245-248.

²²⁹ Birinci Grup listesi için bkz. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 119-125. İşbu çalışmamızda Ahmet Demirel'in yayınladığı grup listeleri esas alınacaktır.

2.2.2. İkinci Grup

Birinci Grup'un kurulmasından sonra Mecliste çalışmalar (Mustafa Kemal Paşa'ya yakın olan mebuslar açısından) daha düzenli ve disiplinli şekilde yürütülmüştür. Yasaların çıkarılması ve karar alınması daha kolaylaşmıştır. Ancak yukarıda bahsedildiği gibi, Meclis oldukça farklı kültürel ve sosyal grupların temsil edildiği, çok sesli bir Meclisti. Bu sebeple, grup kurulduktan sonra sağlanan disiplin, bir yıl sonra bozulmaya başladı. Disiplini tekrar tesis etmek üzere Birinci Grup'un kendi içerisinde bir çekirdek yapı oluşturuldu. Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınındaki 35 mebusun yer aldığı bu komiteye, muhaliflerce "Selamet-i Umumiye Komitesi" adı verildi.²³⁰ Mecliste ve Birinci Grup'ta çoğunluğu denetlemek ve kanun tasarılarının öncelikle görüşülüp Mecliste istenilen yönde karar alınmasını sağlamak işlevini yürüten²³¹ komiteye, Mustafa Kemal Paşa da bir konuşmasında değinmektedir²³²:

"(...) bir süre sonra Mecliste sonunda ortaya çıkan durum yani ufak parçalar grubun içerisinde de ortaya çıktı. Hatta o zaman grubun içinde bazı arkadaşlar daha sıkı, daha kaynaşmış bir hizip olmak için özel girişimlere başladılar. (...) Ancak bu oluşum bile birtakım yanlış anlamalara yol açtı ve bir özel önlem olmak üzere vazgeçildi."

Birinci Grup içerisinde böyle bir komitenin oluşturulmasına, muhalefetin karşı hamlesi İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurmak olmuştur.²³³ Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte İhsan Güneş, bu grubun 1921 sonları 1922

²³⁰ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.178-180; Kazım Özalp, **Milli Mücadele...**, s. 226.227; Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi...**, s.216-217. Muhaliflerce bu ismin verilmesi tesadüf değildir. Muhalifler bu ismi verirken İhtilal Fransa'sında, 5-6 Nisan 1792'te kurulan Kamu Selameti Komitesi'nden esinlendiler. Kısaca değinmek gerekir ise Fransa'da kurulan bu komitenin görevi, Yürütme Kurulu'nun idari işlemlerini gözlemlemek ve bu işlemleri hızlandırmak idi. Komite ayrıca genel savunma konularında acil karar alınmasını sağlayacaktı. Yürütme Kurulu, komitenin verdiği kararları ivedilikle yerine getirmek zorundaydı. Muhalifler bunu diktatörlük olarak nitelendirmişti. Marat, bu eleştirilere "kralın istibdadını yıkmak için hürriyetin istibdadını uygulamak gerek" şeklinde yanıt vermişti. Albert Soboul, **1789 Fransız İnkılabı Tarihi**, Çev: Şerif Hulusi, Cem Yayınevi, 1969, s. 327; Emrah Gülsunar, Fransa'daki Kamu Selameti Komitesi ile Selamet-i Umumiye Komitesi'nin kuruluş amaçları itibariyle farklı nitelikte olduklarını, Kamu Selameti-i Komitesi'nin legal bir meclis alt komisyonu olarak doğduğunu belirtmekte ancak iktidarı ele geçiren Jakobenlerin bu komitenin yetkilerini genişleterek onu fiili bir yürütme organı haline getirdiklerine işaret etmektedir. Yani kuruluş amaçları açısından farklı, sonuçları açısından benzer nitelikte iki organ söz konusudur. Gülsunar'a göre Jakobenlerin, muhalefete söz hakkı tanımamak, devrimci süreçlerdeki problemleri kolayca aşmak üzere kullandığı Kamu Selameti Komitesi'nin bu işlevi Selamet-i Umumiye Komitesi tarafından da sahiplenilmiştir. Emrah Gülsunar, **Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma**, Yordam Kitap, 1.Baskı, 2015, s.206-210.

²³¹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 385-386.

²³² Mustafa Kemal Atatürk, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 1993, s.121-123.

²³³ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 388-389.

başlarında kurulduğunu ifade ederken²³⁴, Ahmet Demirel de Temmuz 1922 tarihini vermektedir.²³⁵

Bu grubun Ali Şükrü Bey tarafından yayınlanan bir gazetesi vardı: “Tan Gazetesi”. Kuruluş tarihi 10 Ocak 1923 olan gazetenin imzasız başyazıları İkinci Grup’un keskin dilli üyelerinden Ali Şükrü Bey tarafından yazılıyordu. Ayrıca İkinci Grup’un önde gelen üyeleri de bu gazeteye yazdıkları yazılar ile katkıda bulunuyorlardı. Gazetede Meclis zabıtları çok önemli bir yer tutmakta ayrıca fikir özgürlüğü, Lozan görüşmeleri, iktisat kongresi, kürt ve ermeni meselesi konuları işlenmekteydi. Gazete Ali Şükrü Bey’in öldürülmesinden sonra 68. sayıda yayın hayatına son vermiştir.²³⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın belirttiği üzere Misak-ı Milli’nin savunulması ve tesis edilmesi konusunda Birinci Grup ile her hangi bir görüş ayrılığı yaşamayan²³⁷ İkinci Grup, Misak-ı Milli dışındaki konularda (ve hatta Lozan’da tavizler verildiği iddiası ile bu konuda dahi) hükümeti sert şekilde tenkit edecekti. İkinci Grup, yayınlanan ilk programında “Misak-ı Milli”, “Milli Hâkimiyet” ve “Temel Hak ve Hürriyetler” konularını öne çıkarmıştır. Daha sonra yayınlanan yedi maddelik programda da, Birinci Grup ile Mecliste karşı karşıya gelinmesine sebep olacak olan temel ayrışma konularına değinilmiştir. Bu konular, İstiklal Mahkemeleri, Başkumandanlık Kanunu ve İcra Vekillerin seçimi meselesi idi. 9 Kasım 1922’de kabul edilen 27 maddelik programında ise, “Hukuk-u Umumiye”, “Devlet Teşkilatı”, “Millet Meclisi”, “Maarif”, “Adliye”, “Maliye”, “İktisat”, “Sıhhiye” başlıkları altında, temel görüşler ayrıntılı şekilde beyan edilmiştir.²³⁸ Programın ilk üç maddesinde millet egemenliğine atıfta bulunulmakta, milli sınırlar içerisinde hür ve bağımsız bir devlet esası ortaya konmaktadır.²³⁹ Temel haklar ve hürriyetler bahsinin, programın en geniş bölümünü oluşturması, İkinci Grup’un bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Bu programda olduğu gibi daha önce yayınlanan programlarda da saltanat-hilafet mevzuuna hiç değinilmemiştir. Bu husus, İkinci Grup’un saltanatçı-gerici ithamlarına haksız şekilde maruz bırakıldığını göstermektedir.

Meclis görüşmelerinde Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Mersin mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey, Karahisarısahip mebusu Mehmet Şükrü (Koç) ile Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey’in ön plana çıktığı bu grubun bir lideri bulunmamakla birlikte

²³⁴ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.182.

²³⁵ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te...**, s. 379.

²³⁶ Ahmet Demirel, **Ali Şükrü Bey’in Tan Gazetesi**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 1996, s.11-13, 33 vd.

²³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, s.121.

²³⁸ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye...**, s.190-192.

²³⁹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te...**, s. 401.

Hüseyin Avni Bey'in eşitler arasında birinci olduğu düşünülmektedir. Bağımsız mebuslardan Abdülkadir Kemali Bey de Meclisteki grupları sayarken İkinci Grup için "Hüseyin Avni Bey vesairenin İkinci Grup'u" demekte ve Hüseyin Avni Bey ismini ön plana çıkarmaktadır.²⁴⁰ İkinci Grup, en güçlü döneminde 118 kişiye ulaşmış, bu gücünü Hüseyin Avni Bey'in TBMM Birinci Reis Vekili seçilmesini sağlayarak göstermiştir.²⁴¹ Özellikle Lozan Anlaşmasının görüşüldüğü celselerde hükümeti ve Lozan heyetini "Misak-ı Milli" ekseninde topa tutan İkinci Grup, Ali Şükrü Bey'in suikasta uğraması²⁴² ile etkinliğini yitirmiş, dönem sonunda da tarihe karışmıştır.

"Temel Ayırışma Konuları ve Bağımsız Mebuslar" bölümünde İkinci Grup muhalefetine de kısmen değinilecektir.

2.3. Bağımsız Mebuslar

"İki grup arasında kalmış birtakım göçmenler, birtakım çıkarıcılar vardı. Bunlar kendi çıkarılarını hangi taraf alırsa, o tarafı seçerlerdi ve bu dışta kalan insanlar, hiçbir çıkarı sağlayacak insanlar değillerdi ve onun için dürüst hareket etmek isteyen birinci gruptan bunlar çoğunlukla uzak durdular."

Yukarıdaki sözler İstanbul'dan gelen gazeteciler ile İzmit Kasrı'nda yaptığı görüşmede Mustafa Kemal Paşa tarafından sarf edilmiştir.²⁴³ Bu sözler Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsız mebuslar hakkındaki en net düşünceleridir. Mustafa Kemal Paşa, ne Nutuk'ta ne de diğer söylev ve demeçlerinde, kendisine ve hükümete en ağır şekilde muhalefet eden İkinci Grup mebusları hakkında bile bu kadar sert ifadeler kullanmamıştır. Peki, bu bağımsız mebuslar kimlerden oluşmaktadır? Aşağıda öncelikle bu soruya cevap verilecek ve bağımsız mebusların kimler oldukları, sosyo-ekonomik kökenleri, eğitim

²⁴⁰ Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif: Abdülkadir Kemali Bey**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.60

²⁴¹ Kurtuluş Kayalı, "I. TBMM'de Muhalefet", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, 5.Cilt, 1985, s.1162.

²⁴² Ali Şükrü Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızı Giresunlu Osman Ağa tarafından öldürüldüğü iddiası yaygın bir kanaat halini almıştır. Ancak gerçekte olayın içyüzü tam olarak aydınlatılamamıştır. Zira "zanlı" Osman Ağa'yı yakalamak üzere görevlendirilen İsmail Hakkı Tekçe komutasındaki muhafız taburu, Osman Ağa'yı ve 12 adamını öldürmüş diğer iki zanlı beraat etmiş ve böylece dosya kapatılmıştır. Murat Yılmaz, "Ali Şükrü Bey'in Hayatı", **Ali Şükrü Bey: Mücadeleyle Geçen Bir Ömür** (Haz. Necmettin Alkan, Uğur Üçüncü), Kronik Kitap, 2.Baskı, 2017, s. 43-48; Necmettin Alkan, "Ali Şükrü Bey'in Öldürülmesi ve İlgili Tartışmalar", **Ali Şükrü Bey: Mücadeleyle Geçen Bir Ömür** (Haz. Necmettin Alkan, Uğur Üçüncü), Kronik Kitap, 2.Baskı, 2017, s. 53-101.

²⁴³ Mustafa Kemal Atatürk, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, s.122-123.

durumları, yaşları ve meslekleri ele alınacaktır. Ardından Meclis tutanakları esas alınarak, bağımsız mebusların “İstiklal Mahkemeleri”, “İcra Vekilleri Heyeti ve Seçilmesi Usulü”, “Başkumandanlık Kanunu”, “Hürriyet-i Şahsiye Kanunu”, “Diplomatik Gelişmeler ve Lozan Görüşmeleri” konularındaki görüş ve tutumları incelenecektir.

“Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup” isimli eserinde Ahmet Demirel, Veysel Genya’nın 1945’te yayınlanan “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 25’inci Yıl Dönümünü Anış” isimli albümünü, Tarık Zafer Tunaya’nın “Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)” ve Damar Arıkoğlu’nun “Hatıralarım” isimli eserlerini karşılaştırmış; bu eserlerde verilen listeler hakkında, eser sahiplerinin de tam olarak emin olmadıklarını belirtmiştir. Demirel, Hüseyin Avni (Ulaş) Bey’in 30 Nisan 1923 tarihli Tevhid-i Efkâr Gazetesi’ne verdiği beyanatta zikrettiği İkinci Grup listesinin Birinci Meclis üyelerinin gruplara dağılımındaki belirsizliği giderdiğini ifade etmiştir. Hüseyin Avni Bey’in işaret ettiği listede toplam 66 mebus vardır. Hüseyin Avni Bey, beyanatında gruptan daha sonra 4 kişinin istifa ettiğini ve grubun üye sayısının 63 (?) olarak kaldığını belirtmiştir. Ahmet Demirel, söz konusu listeleri karşılaştırarak bir sonuç listesine ulaşmış ve Birinci Grup kurulmadan önce Meclisten ayrılan mebusları değerlendirme dışı tutarak geriye kalan 355 mebusun 202’sinin Birinci Grup, 63’ünün İkinci Grup, 90’ının da bağımsız olduklarını ifade etmiştir.²⁴⁴ Bu çalışmada Ahmet Demirel’in grup tasnifleri esas alınacaktır. Bu tasnife göre Bağımsız mebuslar şu kişilerden oluşmaktadır:

a) Hiçbir listede isimleri bulunmayan gerçek anlamda bağımsız sayılan mebuslar ki bunların hepsi de İstanbul Meclis-i Mebusân kökenli 21 kişidir²⁴⁵:

ADANA (1)	1	Abdullah Faik (Çopuroğlu) Efendi ²⁴⁶
ADANA (2)	2	Mehmet Hamdi (İzgi) Efendi ²⁴⁷

²⁴⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te...**, s. 109-117. Ali İhsan Sabis liste vermemekle birlikte bağımsız mebusların sayısının 78 olduğunu belirtmektedir. Ali İhsan Sabis, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Güneş Matbaası, 1951, s. 361. Bir İngiliz istihbarat raporunda, bağımsızların sayısı 40’a yakındı. Bu rapora göre bu bağımsızlar, rüzgârın esintisine göre yön değiştirmekte, diğer gruplar ise bağımsız mebusların desteğini sağlamaya çalışmaktaydı. Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, AKDİTK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 317.

²⁴⁵ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te...**, s. 129-130.

²⁴⁶ Abdullah Faik Efendi, 1857’de Adana’da doğdu. Kayseri’de Medrese eğitim ve öğrenimi görerek, Müderrislik icazeti aldı. Karaisalı’da Mahkeme üyeliği ve Naib vekilliğinden sonra 1908’de Karaisalı Müftüsü olarak atandı. 16 Kasım 1910’da yapılan seçim sonucunda Adana mebusu oldu. 1912’de yapılan seçimlerde yine aynı yerden mebus seçildi. Dönem sonuna kadar görev yapan Abdullah Faik Efendi, Mondros Mütarekesi’nden sonra başlayan düşman işgaline karşı direnişe katıldı ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı yaptı. Birinci TBMM seçimlerinde Adana mebusu olarak seçildi. Yalnızca bir dönem mebusluk yaptı. 17 Temmuz 1939’da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1995, s. 43; **İlk Meclis Anketi-Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri** (Yay. Haz. Cihangir Gündoğdu), TBMM Kültür Sanat Yayın Kurulu, 2014, s.28.

ANTALYA	3	Hasan Tahsin (Sürenk�k) Bey ²⁴⁸
ARDAHAN	4	Osman Server Ahıska (Atabekoğulları) Bey ²⁴⁹
BOLU	5	Yusuf İzzet (Met) Paşa ²⁵⁰
BURDUR	6	Ali Ulvi Bey ²⁵¹
DENİZLİ	7	Hakkı Behiç (Bayiç) Bey ²⁵²

²⁴⁷ Mehmet Hamdi Efendi, 1878’de Adana’da doğdu. Konya Karatay Medresesinde öğrenimini tamamladı. Ticaret ve tarım ile uğraşırken aynı zamanda imam-hatiplik ve Müftü yardımcılığı yaptı. Adana İl Genel Meclisi üyesi iken Milli Mücadeleye katıldı. 1920’de TBMM’ye katılmadan istifa eden İbrahim Bey’in yerine Adana mebusu seçildi. Bu görevini bir dönem sürdürdü. Siyasi hayatı son bulduktan sonra memleketine dönerek yeniden ticaret ve tarım ile meşgul oldu. 5 Ocak 1959’da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 46; **İlk Meclis Anketi**, s.30.

²⁴⁸ Hasan Tahsin Bey, 1869’da Antalya’da doğdu. Eğitimini tamamladıktan sonra Pozantı Telgrafhanesinde aday memur olarak göreve başladı. Ardından ülkenin çeşitli yerlerinde muhabere memurluğu, Müdür vekilliği, PTT Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Son görevi Başmüdür Vekilliği idi. 1918’de memuriyetten emekli oldu. Antalya’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde çalıştı. Birinci TBMM seçimleri sonucunda Antalya mebusu oldu. Dönem bittikten sonra tekrar mebus olmayacak, politik hayattan uzak yaşayacaktı. 23 Eylül 1930’da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 113-114; **İlk Meclis Anketi**, s.46.

²⁴⁹ Osman Server Bey, 1886’da Ahıska’da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini tamamladıktan sonra Freiburg Maden Mühendis Mektebi, Breslau Yüksek Ziraat Mektebi, Petersburg Hukuk Fakültesini bitirdi. Birinci Dünya Harbinde düşman işgaline uğrayan memleketinde, Gürcüler ve Ermeniler ile mücadele etti. “Milli İslam Şurası” ve Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti” nin kurulmasında rol oynadı. Birinci TBMM’ye Ardahan mebusu olarak katıldı. Meclis dağıldıktan sonra bir daha mebus seçilmedi. Çeşitli yerlerde mühendis olarak çalıştı, madenlerde görev aldı. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü’nden emekli oldu. 13 Aralık 1962’de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 123-124; **İlk Meclis Anketi**, s.50.

²⁵⁰ Yusuf İzzet Paşa, 1875 yılında Yozgat’ta doğmuştur. Kuleli Askeri Lisesi ve Erkan-ı Harbiye Mektebini bitirdikten sonra Kurmay subay olarak orduya katılmıştır. Çeşitli kademelerde kurmay başkanlığı görevlerinde bulundu. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise, III. Ordu, 13.Kolordu, 2.Nizamîye Süvari Tümen komutanlığı, 10.Kolordu Komutanlığı, 1. Kafkas Kolordusu komutanlığı yaptı. Ardından Çanakkale Grubu ve 14. Kolordu komutanlığı yaptıktan sonra 8 Ağustos 1918 tarihinde hem Şimali Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Hükümetinin siyasi ve askeri mümessili hem de Şimali Kafkas Kumandanı olarak atandı. Ancak Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra İstanbul’a döndü ve 2 Mart 1919’da 14.Kolordu Komutanlığına atandı. Tekirdağ’da bulunan 14. Kolordu karargâhı 6 Haziran 1919’da Balıkesir’e alınca Yusuf İzzet Paşa da bu zorunluluk nedeniyle Anadolu’ya geçmiş oldu. Birinci TBMM seçimlerinde Bolu’dan mebus seçildi ve 2 Temmuz 1920’de Meclis’e katıldı. Mebus olarak görev yapmaktayken Sakarya Meydan Muharebesinden bir ay önce Temmuz 1921’de Sincanköy’de kurulan İhtiyat Grubu’nun komutanlığını üstlendi. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği için aday oldu ancak seçilemedi. Sakarya Meydan Muharebesi’nde Yunan taarruzunu karşılamak üzere ileri hattaki 3. Grubun Komutanı olarak görevlendirildi. Kazanılan zaferden sonra Meclis’teki görevine geri döndü. 14/15 Nisan 1922’de vefat etti. Mesut Erşan, “I. Dönem Bolu Milletvekili Mirliva Yusuf İzzet Paşa”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:2009/1, Sayı:18; Erol Evcin, **Birinci Dünya Savaşı’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2013, s. 728-730.

²⁵¹ Ali Ulvi Bey, 1866’da İstanbul’da doğdu. Mülkiye Mektebinden mezun olduktan sonra devlet hizmetine girdi ve çeşitli kademelerde memur olarak görev yaptı. Kaymakamlık stajını tamamladıktan sonra sırasıyla Aziziye, Sandıklı, Tavas, Avlonya ve Leros Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. Burdur mutasarrıflığı sırasında Salih Paşa hükümetince görevden alındı. (13 Mart 1920) Burdur mebusu olarak seçilip Birinci TBMM’ye katıldı. Dönem bitmeden 16 Ekim 1922’de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 213-214.

²⁵² Hakkı Behiç Bey, 1882’de İstanbul’da doğdu. Mülkiye Mektebinde okudu. Çeşitli kademelerde memurluk ve müfettişlik görevlerinde bulundu. 1914’de mutasarrıflığa yükseltildi ve Isparta’ya tayin edildi. Sırasıyla Ertuğrul, Nablus ve Akka mutasarrıflığı yaptı. Milli Mücadeleye katılmak üzere Anadolu’ya geçti ve Sivas Kongresi’ne katılıp, Heyet- Temsiliye üyeliğine seçildi ve Heyet-i Temsiliye ile birlikte Ankara’ya geldi. Mebus olarak seçilmesine rağmen İstanbul’a gitmedi. Birinci TBMM’nin açılmasından sonra mebusluk görevini burada yürüttü. Maliye Vekilliği, Dâhiliye Vekilliği yaptı. Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulan (Resmi) Türkiye Komünist Fırkası’nın Genel Sekreterliğine getirildi. Yenigün Gazetesi’nin

DİYARBAKIR	8	Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey ²⁵³
EDİRNE	9	Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa ²⁵⁴
ERZİNCAN	10	Şeyh Hacı Fevzi Efendi ²⁵⁵
ESKİŞEHİR	11	Eyüp Sabri (Akgöl) Bey ²⁵⁶
GÜMÜŞHANE	12	Mustafa (Darman) Bey ²⁵⁷

başyazarlığını üstlendi. Dönem sonunda bir daha mebus seçilmedi. 12 Mart 1943'de (Albümde 12 Ekim) vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 271-272.

²⁵³ Hacı Şükrü Bey, 1883'te İstanbul'da doğdu. Harp Okulunu bitirerek Piyade Teğmen rütbesi ile mezun oldu. Balkanlarda Bulgar çetelerine karşı mücadele etti. Balkan Savaşlarında ve Birinci Dünya harbinde sayısız cephe ve muharebede savaştı. Diyarbakır mebusu seçildiğinde binbaşı olarak görev yapmaktaydı. Mebusluk görevi esnasında yarbaylığa terfi ettirildi. 1923'te Meclis dışında kaldı. Bir daha mebus seçilmedi. Askerlik mesleğine devam etti ve 1933'te tuğbay (Bu rütbe Tuğgeneral komutasında olması gereken tugaya atanan albaylara veriliyordu.) rütbesinde iken 20 Temmuz 1935'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 305-307; **İlk Meclis Anketi**, s. 123.

²⁵⁴ Cafer Tayyar Paşa, 1877'de Kosova Vilayeti'ne bağlı Priştine Sancağı'nda doğdu. Manastır Askeri idadisini bitirip Harp Okulu'na girdi. Süvari Teğmeni olarak kurmay sınıfına seçildi. Harp Okulu'ndan Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun olduktan sonra Selanik'te bulunan III. Ordu emrinde staj yaptı. Askeri hizmet yıllarının başında Balkanlarda eşkiya takibi yaptı, Bulgar çeteleri ile çarpıştı. Çeşitli askeri ve idari görevlerde bulunduktan sonra Birinci Dünya Harbinde Çanakkale, Kafkas ve Irak cephelerinde görev aldı. Mondros Mütarekesi imzalandığında İstanbul'da bulunan Cafer Tayyar Paşa, Doğu Trakya'nın savunulması üzerine kafa yordu. Bölgede direnişi örgütleyenlerden biri idi. Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşuna önyak oldu. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali üzerine Doğu Trakya'da seferberlik ilan etti ve İstanbul ile olan telgraf hattını kesti. Birinci TBMM seçimlerinde Edirne mebusu olarak seçildi. İkinci Meclis'e de giren Cafer Tayyar Bey Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından idi. komutanlık veya mebusluk görevlerinden birini tercih etmek zorunda kalınca kolordu komutanlığı görevinden ayrıldı. 1926 İzmir Suikastı girişimi nedeniyle yargılandı ve beraat etti. 1958'de vefat etti. Zülal Keleş, "Cafer Tayyar Paşa", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı 44, Ankara, 1999.

²⁵⁵ Şeyh Hacı Fevzi Efendi, 1864 yılında Erzincan'da doğmuştur. Nakşibendi Dergâhına mensup ve Postnişini (Teleke Şeyhi)'dir. Siyasi görüşleri nedeniyle Sultan Abdulhamid tarafından 7 yıl süreyle Şam'a sürülmüş, 1894 yılında Erzincan'a geri dönmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar tarafından tutuklanarak Tiflis'e esir olarak götürülmüş, dokuz ay sonra bu esaretten kurtularak Erzincan'a dönmüştür. Milli Mücadele yıllarında Atatürk ile birlikte çalışmış 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'ne Erzincan delegesi olarak katılmıştır. Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir. Aynı zamanda Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin üyesi olmuştur. 4 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi'ne Heyet-i Temsiliye üyesi olarak katılmıştır. TBMM'ne 1. Dönem Erzincan Milletvekili olarak katılan Şeyh Ahmed Fevzi Efendi, Şer'îye, Evkaf, İrşad ve Tapu Kadastro Komisyonlarında da görev almıştır. 1924 yılında vefat etmiştir. Hüseyin Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 0 (2010): <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed/issue/2851/39433> (Son Erişim Tarihi: 10.11.2017)

²⁵⁶ Eyüp Sabri Bey, 1876 Ohri (Manastır) doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Ohri iptidai Mektebi ve Manastır Askeri Rüştîyesinde tamamlamış ve 1891'de Harbiye Mektebi'ne girmiştir. 1894 Piyade Teğmen rütbesi ile mezun olduktan sonra Balkanlarda çeteler ile mücadele etmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almış ve sonrasında merkez heyeti üyeliğine seçilmiştir. Resne Tabur Komutanı Niyazi Bey ile birlikte dağa çıkarak 1908 Devriminin gerçekleşmesinde aktif rol oynamıştır. Birinci Dünya Harbi sırasında Teşkilat-ı Mahsusa'ya alınmış ve Rumeli'de görevlendirilmiştir. Fransızlarca tutuklanarak Malta'ya sürülmüş, 1918'de serbest bırakılmıştır. 1920'de Eskişehir'den mebus seçilmiştir. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Birinci Meclis dağıldıktan sonra memleketinde ticaret ve tarım ile uğraştı. Bu arada İzmir Suikastı girişimi nedeniyle tutuklanmış; ancak yargılama sonucu beraat etmiştir. 1935'de Çorum'dan milletvekili seçilmiş ve dört dönem bu görevi yürütmüştür. 1950'de vefat etmiştir. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 411-412; **İlk Meclis Anketi**, s. 165.

²⁵⁷ Mustafa Bey, 1872'de Gümüşhane'de doğdu. Askeri Tıbbiye'nin eczacılık bölümünden mezun oldu. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda bulundu. Çeşitli askeri birliklerde görev aldıktan sonra binbaşı rütbesi ile emekli oldu. TBMM seçimlerinde Gümüşhane'den mebus seçildi. Meclis'te Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonunda çalıştı. Bir dönem mebusluk yapan Mustafa Bey 1936'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 455; **İlk Meclis Anketi**, s. 184.

İZMİR	13	Hacı Süleyman (Bilgen) Bey ²⁵⁸
İZMİT (1)	14	Fuad (Carım) Bey ²⁵⁹
İZMİT (2)	15	Hacı Abdullah (Tezemir) Efendi ²⁶⁰
KASTAMONU	16	Murad (Pala) Bey ²⁶¹
KIRŞEHİR	17	Cemalettin (Çobanoğlu) Efendi ²⁶²
MERSİN	18	Fahrettin (Altay) Paşa ²⁶³

²⁵⁸ Hacı Süleyman Bey, 1855 Aydın Nazilli doğumludur. Nur-u Osmani Medresesinden mezun oldu. 1908 yılında yapılan seçim sonucu Aydın mebusu seçildi. Padişahlığın veraset yerine hanedan arasından seçim ile belirlenmesi yönündeki fikri çok tepki gördü. 1909'de mebusluk görevinden istifa etti. Bunda Meclis'e sunduğu önergelerin reddedilmesinin rolü vardır. Mondros Mütarekesinden sonra başlayan işgale karşı direnişin ilk merhalesi olan Kuvayi Milliye hareketine, Demirci Mehmet Efe'yi bu harekete kazandırarak, önemli katkı sağladı. 1919'da Nazilli Kongresi'ni topladı ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurdu. TBMM seçimlerine katıldı ve İzmir'den mebus seçildi. Meclis'te eğitim ile ilgili çalışmalar yaptı. Kız çocuklarının okutulması gerektiği görüşünü savundu. Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine rağmen II. Dönem için aday olmadı. 1923'te bir kaza sonucu vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Milli Mücadelede Din Adamları II**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 63-69.

²⁵⁹ Fuad Bey, 1892 Halep doğumludur. 1910'da girdiği Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Cenevre Üniversitesi'nde öğrenim gördü 1915'te Bornova Nahiye Müdürü olarak devlet hizmetine girdi. Kaymakamlık yaptı. 27 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından görevden alınınca Milli Mücadeleye katıldı, Adapazarı-İzmit yöresinde Rum ve Ermeni çetelerine karşı mücadele verdi, Kuvayi Milliye birliklerinin kurulmasına önyak oldu. 1920'de İzmit'ten mebus seçildi. Moskova'daki Türk Büyükelçiliğinde görev aldı. 1921 Moskova Anlaşması'nın imzalanmasından sonra yurda döndü. Yalnızca bir dönem mebusluk yaptı. 1922'de istifa ettikten sonra Dışişleri Bakanlığı uhdesinde çeşitli kademelerde görev aldı. Son görevi Rio de Janerio Büyükelçiliği idi.. Bu görevdeyken emekli oldu. 1972'de İstanbul'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 541-543; **İlk Meclis Anketi**, s. 218.

²⁶⁰ Hacı Abdullah Efendi, 1871'de Adapazarı'nda doğdu. Fatih medresesi mezunudur. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra ticaret ile meşgul oldu. Adapazarı Emniyet Bankası Müdürü iken Milli Mücadeleye katıldı. TBMM seçimlerinde İzmit'ten mebus seçildi. Şer'iye-Evkaf, Mali Kanunlar, Tapu Kadastro ve İktisat Komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek ticaret hayatına devam etti. 1940 yılında vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 535; **İlk Meclis Anketi**, s. 219.

²⁶¹ Murad Bey, 1881'de Kastamonu-Taşköprü'de doğdu. Taşköprü Bidayet Mahkemesinde kâtip olarak çalışırken dava vekili ruhsatı aldı. Reji İdaresinde altı yıl dava vekilliği yaptı. Sonrasında serbest avukatlık yaptı. Müdafaa-i Hukuk teşkilatında görev aldı. Kastamonu'dan mebus seçildi. 1921'de Kastamonu'da öldü. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 624.

²⁶² Cemalettin Efendi, 1864'te Nevşehir-Hacıbektaş'ta doğdu. Hacıbektaş Medresesinde eğitim gördü. Yedi yıl müderrislik yaptı. Birinci Dünya Harbinde, kurduğu milis birlikleri ile Doğu Cephesinde Ruslara karşı çarpıştı. Kırşehir'den mebus seçildi. Ancak hastalığı nedeniyle Meclis çalışmalarına katılmadı. 1923'te öldü. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 647-648.

²⁶³ Fahrettin Paşa, 1880'de İşkodra'da doğdu. Sırasıyla Erzurum Askeri Rüştüyesi, Erzurum Askeri İdadisi, İstanbul Harp Okulu ve Harp Akademisini bitirdi. İlk görev yeri Erzincan'da 4. Ordu'dur. Erzincan ve Diyarbakır'da bölük komutanlığı yapmıştır. 2. Meşrutiyetin ilanından önce "hürriyetçilikten" yargılanmış ancak beraat etmiştir. 1909'da Dersim operasyonuna katılmıştır. Birinci Dünya Harbi başladığında 3. Kolordu Kurmay Başkanıydı. Harpte, Çanakkale ve Filistin cephelerinde görev almıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığında 12. Kolordu Komutanı idi. Mütarekeden sonra mahiyeti ile birlikte Konya'ya hareket etti. Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından 3. Kolordu Komutanlığı'na atandı. Ancak Damat Ferit Paşa'nın istifası sonrasında yeni kurulan hükümette Harbiye Nazırı olan Cemal Paşa'nın isteği ile tekrar 12. Kolordu komutanı olarak ataması yapılır. Fahrettin Paşa, Anadolu'dan ziyade İstanbul'u komuta merkezi olarak görmüş ve uzun süre Anadolu'ya mesafeli yaklaşmıştır. Sivas'ta yapılan komutanlar toplantısına birtakım mazeretler gerekçe göstererek katılmamıştır. Ancak sonrasında Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını bildirmiştir. TBMM seçimlerine girmiş ve Mersin'den mebus seçilmiştir. Fahrettin Paşa, İstanbul 1. Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından idam cezasına çarptırılanlardan biridir. Sakarya Meydan Muharebesi ve Başkumandanlık Meydan Muharebesinde görev almıştır. Zaferden sonra Korgeneralliğe yükseltildi. 1923'te yapılan seçimlerde İzmir milletvekili seçildi. Ancak askerliği tercih ederek 1924'te vekillikten seçildi.

TOKAT	19	İzzet (Genç) Bey ²⁶⁴
TRABZON	20	Celalettin Bey ²⁶⁵
URFA	21	Salih Hayali Efendi ²⁶⁶

b) Birinci Grup kurulduğunda bu grupta yer alan; ancak Birinci Grup'un son listesinde, Ulaş, Genya ve Arıkoğlu'nun verdikleri İkinci Grup listesinde isimleri bulunmayan yani Birinci Grup'tan ayrılıp bağımsız kalan 8 kişi şunlardır²⁶⁷:

ANKARA (1)	1	Hacı Mustafa Efendi ²⁶⁸
ANKARA (2)	2	Şemsettin (Bayramoğlu) Efendi ²⁶⁹
BURSA	3	Operatör Emin (Erkul) Bey ²⁷⁰

1926'da Orgeneral oldu. Mustafa Okuklu, **Fahrettin Altay**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, , 2009, s. 2-100.

²⁶⁴ İzzet Bey, 1863'te Tokat'ta doğmuştur. Mebus olmadan önce tarım ve ticaret ile meşgul olmuştur. Mondros Mütarekesinden sonra İzmir'in işgal edilmesine tepki gösteren kişiler arasında yer almıştır. Tokat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucuları arasındadır. 26 Haziran 1919'da Tokat'a gelen Mustafa Kemal Paşa ile görüşen heyet içerisindeydi. 27 Mart 1920'de Tokat'ta yapılan seçimlerde 156 oy olarak Meclis'e girmiş ancak sağlık problemleri nedeniyle verimli olamamıştır. Tedavi için gittiği İstanbul Gümüşsuyu Hastanesi'nde 31 Mart 1923'te hayatını kaybetmiştir. Salih Çenik, **Birinci Meclis'te Tokat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s.61-63.

²⁶⁵ Celalettin Bey, 1867 Trabzon doğumludur. Medrese eğitimi gördü. Samsun ve Amasya İdadilerinde Fransızca öğretmenliği yaptı, sonrasında istifa ederek memleketine döndü ve orada ticaret ile meşgul oldu. 1921'de ara seçim sonucu Trabzon mebusu oldu. Milli Eğitim, Dışişleri ve Dilekçe Komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda Trabzon'a döndü. Ticaret hayatına devam etti. Bu arada 1927'den ölünceye kadar Ticaret Mektebi'nde Fransızca öğretmenliği yaptı. 1929'da hayata veda etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 925-926; **İlk Meclis Anketi**, s. 365.

²⁶⁶ Salih Efendi, 1869 Urfa-Birecik doğumludur. Bir süre öğretmenlik yaptı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek siyasete adım attı. Bölge Müfettişliğine kadar çeşitli kademelerde görev aldı. Birecik'te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdu. Urfa'dan mebus oldu. Sağlık nedenleri ile uzun süre Meclis çalışmalarına katılamadı. 1922'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 949.

²⁶⁷ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 130.

²⁶⁸ Hacı Mustafa Efendi, 1866'da Ankara'nın Bala İlçesinde doğan Mustafa Efendi, ilk ve ortaöğreniminden sonra Konya Medreselerinde öğrenim görmüş ve müderrislik icazeti almıştır. Ankara Kocabey Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Bu görevdeyken 1908 seçimleri ile Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilmiştir. Bir dönem mebusluk yapan Mustafa Efendi Milli Mücadele yıllarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde çalıştı. TBMM seçimleri ile de yeniden Ankara mebusu oldu. Meclis'te İrşad, Şer'iye ve Evkaf komisyonlarında görev aldı. Meclis dağıtılınca tekrar müderrislik görevine geri döndü. Medreselerin kaldırılmasından sonra 1925'te Ankara Vaizliğine getirildi. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Müşavere Heyeti Azası oldu. 1931 yılında vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Din Adamları...**, s.115-116.

²⁶⁹ Şemsettin Efendi, 1883'te Ankara'da doğdu. Medrese eğitimi gördü. Mütareke döneminde İstanbul Hükümeti tarafından Ankara'ya atanan Vali Muhittin Paşa tarafından Anadolu hareketini desteklediği gerekçesiyle tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı. Ankara'ya döndükten sonra Milli Mücadeleye katıldı. Ankara'dan mebus seçildi. Bir daha mebus olmadı. 1945'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 101-102; **İlk Meclis Anketi**, s. 42.

²⁷⁰ Operatör Doktor Mehmet Emin Erkul, 1881 yılında Serfiçe Sancağı'nın Grebene ilçesinde doğdu. 1905 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun oldu. 1910'da askerlikten istifa ederek Afyonkarahisar ve Konya'da Osmanlı Devleti'nin ilk özel hastanelerini kurdu. 8 Ekim 1913'te Bursa Sağlık Müdürlüğüne, 30 Mart 1917'de ise Bursa Gureba Hastanesi Başhekimliği ve Cerrahi Şefliğine atandı. Bursa Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanlığı yaptı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Bursa milletvekiliydi. 5 Haziran 1924-19 Ocak 1926 tarihleri arasında İstanbul Şehreminiliğine atandı. Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklâl Madalyası sahibi olan Operatör Doktor Mehmet Emin Erkul, 3 Haziran 1964'te İstanbul'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 223-224.

ERZURUM	4	Mustafa Durak (Sakarya) Bey ²⁷¹
İZMİR	5	Refet (Bele) Paşa ²⁷²
BALIKESİR	6	İbrahim (Yörük) Bey ²⁷³
KÜTAHYA	7	Haydar Bey ²⁷⁴
SİVAS	8	Mustafa Taki (Doğruyol) Efendi ²⁷⁵

²⁷¹ Mustafa Durak Bey, 1876 yılında Erzurum'da doğmuştur. İlk ve ortaöğrenimini Erzurum'da yapmıştır. 1908 Yılında Erzurum Polis Müdürlüğü Vekâletine getirilmiş ancak ortaöğretim mezunu olması ve polislik ile ilgili herhangi bir eğitimi olmaması sebebiyle Polis mektebine gönderilmiş burada hukuk öğrenimi de yapmıştır. Ardından Erzurum Polis Müdürlüğü'ne asaleten ataması yapılmıştır. Sonrasında Bitlis, Ankara, Adana Polis Müdürlüğü de yapan Durak Bey'in bürokrasideki son görevi Emniyet-i Umum Müdürlüğü'dür. TBMM seçimlerinde Erzurum mebusu olmaya hak kazanmıştır. Bir dönem mebusluk yapan Durak Bey bir daha seçimlere katılmayacaktır. Meclis dağıldığında memleketinde bir süre ticaret ile ilgilenmiş sonrasında Erzurum Belediye Başkanı olmuştur. 1942 yılında kalp krizi geçirmiş ve hayatını kaybetmiştir. Emrullah Yalçın, **Millî Mücadele'ye Sadakat ve Mustafa Durak Sakarya**, Kozan Ofset, 2008, s. 7-44

²⁷² Refet Paşa, 1881 yılında İstanbul Beşiktaş'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Selanik ve İstanbul'da tamamladı. 1898 yılında Harp Okulu'nu bitirdi. 1912'de Harp Akademisini birincilikle bitirdi. Balkan Harbi, Birinci Dünya Harbi ve İstiklal Harbine katıldı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne İzmir mebusu olarak girmeye hak kazandı. Fakat Meclis çalışmalarına rahatsızlığını mazeret göstererek katılmadı. Birinci TBMM'de İzmir mebusu olarak yer aldı. İçişleri Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı görevlerinde bulundu. 9 Ekim 1922'de Başkumandanlık ve TBMM hükümeti adına Trakya'yı teslim almak üzere görevlendirildi. 16 Aralık'ta getirildiği Trakya Komutanlığı görevi 8 Ekim 1923'te sona erdi. İkinci Meclis'te İstanbul mebusu idi. Bu dönemde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları arasında yer aldı. Partinin kapatılmasından yaklaşık bir yıl sonra ortaya çıkarılan İzmir Suikasti girişimi nedeniyle yargılandı. Yargılama sonucunda beraat etti. Bir süre siyasetten uzak kalan Refet Paşa 1935'de tekrar Meclis'e girdi ve 1950 yılına kadar aralıksız milletvekili oldu. 1963'te vefat etti. Halit Kaya, **Refet Bele: Askeri ve Siyasi Hayatı 1881-1963**, Bengi Yayınları, 2010, s.171-216.

²⁷³ İbrahim Bey, 1877'de Balıkesir'de doğdu. İlk ve ortaöğreniminin Balıkesir İptidai Mektebi ve Rüştüyesinde yaptıktan sonra idadiyi bitirdi. Tarım ve ticaret ile ilgilendi. İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesi üzerine direnişe katıldı. İkinci Balıkesir Kongresi'nde bulundu. Karesi'den mebus seçilen Kazım Karabekir'in Edirne'yi tercih etmesi nedeniyle boşalan mebusluğa 30 Mayıs 1920'de seçildi. 7 Nisan 1921'de Meclis'e katıldı. Meclis'te Tapu-Kadastro, İktisat ve Bayındırlık komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine dönüp tarım ile uğraştı. 1930 yılında tekrar siyasete girdi. Ve 1931 seçimlerinde Balıkesir milletvekili oldu. Sonraki dönem seçimlerine katılmadı. 1960'ta vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 597-598; **İlk Meclis Anketi**, s. 238.

²⁷⁴ Haydar Bey, 1878 Serez doğumludur. Hukuk tahsilinden sonra bir süre hâkimlik ve ceza mahkemesi başkanlığı yapmıştır. 2. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nda politikaya adım atarak, üç dönem mebus seçilmiştir. 1918 yılına kadar sürdürdüğü yasama görevine, iki yıllık bir aranın ardından Birinci TBMM'de Kutahya mebusu olarak devam etmiştir. Bu arada Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliği de yapmıştır. 1934'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 700-701; **İlk Meclis Anketi**, s. 281.

²⁷⁵ Mustafa Taki Efendi, 1873 yılında Sivas'ta dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaöğrenimini Sivas'ta tamamlamıştır. 1887'de Sorgu Hâkimi olarak memuriyet hayatına girmiştir. 1914 yılında Arapça Öğretmeni olarak atanana kadar Adliye teşkilatında çeşitli kademelerde çalışmıştır. Öğretmenlik görevini mebus olarak Ankara'ya gelene dek sürdürmüştür. Mebusluğu döneminde Şer'îye, Evkaf, Adalet, İrşad, Anayasa, Dilekçe, Milli Eğitim komisyonlarında ve Memurîn Muhâkemâtı Tetkik kurulunda görev üstlenmiştir. III. Toplantı yılında bir süre Dilekçe Komisyon Başkanlığı'nı devam ettirmiştir. Dönem sonunda tekrar görev isteminde bulunmuş ve Sivas İmam Hatip Okulu Hadis ve Arapça öğretmenliğine atanmıştır. Bu görevini sürdürürken 1925'te vefat etmiştir. Fatih Çınar, "Millî Mücadelenin ve İlk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivaslı Bir Âlim: Mustafa Taki Efendi (D.1873/V.1925)", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:IX/2, Aralık 2005, Sivas.

c) Birinci Grup'un ilk listesinde yer alan; ancak ikinci listede bulunmayan, Genya ve Arıkoğlu tarafından İkinci Grup'ta gösterilen 10 mebus, Ahmet Demirel'e göre Birinci Grup'tan ayrılıp bağımsız kalmakla beraber İkinci Grup'a yakınlık duyanlardır²⁷⁶:

AMASYA	1	Ali (Topçu) Bey ²⁷⁷
DERSİM	2	Ramis Bey ²⁷⁸
K.SAHİP (1)	3	İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi ²⁷⁹
K.SAHİP (2)	4	Nebil (Yurteri) Efendi ²⁸⁰
KARS	5	Ali Rıza (Ataman) Bey ²⁸¹
KIRŞEHİR	6	Müfit (Kurutluoğlu) Efendi ²⁸²

²⁷⁶ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 130-131.

²⁷⁷ Ali Bey, 1868 Amasya doğumludur. İlk ve ortaöğretimini Amasya Rüştüyesinde tamamladı. Bir süre devlet hizmetinde çalıştı. Sonrasında memuriyetten ayrılarak tarım ile ilgilendi. Bir süre Belediye Başkanlığı yapan Ali Rıza Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya gelmesinden sonra ulusal mücadeleye katılarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunda görev aldı. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katıldı. Seçimler de Amasya mebusu oldu. Ancak 28 Şubat 1923'e kadar Meclis çalışmalarına katılmadı. Yalnızca bir dönem mebusluk yaptı. Dönem sonunda Amasya'ya dönerek tarım ile uğraşmayı sürdürdü. 1935'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 57-58; **İlk Meclis Anketi**, s. 33.

²⁷⁸ Ramis Bey, 1880'de Dersim'in Hozat ilçesinde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Dersim'de tamamladı. 1896'da Harbiye Mektebi Aşiret Sınıfı'na alındı. Süvari teğmen rütbesi ile orduya katıldı. Çeşitli süvari bölüklerinde görev aldıktan sonra 1913'te Kıdemli Yüzbaşı rütbesi ile emekliliğe ayrıldı. Sonrasında tekrar orduya dönerek Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde savaştı. TBMM Birinci Dönem için yapılan seçimlerde Dersim mebusu oldu. Bir dönem mebusluk yaptı. 1928'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 283-284; **İlk Meclis Anketi**, s. 121.

²⁷⁹ İsmail Şükrü Efendi, 1876'da Afyonkarahisar'da doğdu. Medrese eğitiminden sonra müderrislik icazeti aldı. Bir süre ziraat ile ilgilendikten sonra Afyon Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik ve Okul Müdürlüğü yaptı. Darülhilafe Medresesinde öğretmenlik yaptı ve bu arada da İttihat ve Terakki Fırkası'ndan siyasete girdi. İzmir'in işgalinden sonra Milli Mücadeleye katıldı. Afyon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve çalışmalarına katıldı. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Karahisarısahip mebusu seçildi. Tapı-Kadastro, Adalet ve İrşad Komisyonlarında görev aldı. Savaşta Kütahya-Eskişehir Afyon cephesinde "Çelikalay" olarak anılan birliği ile savaştı. Bu alay düzenli ordunun kurulmasıyla 68. Alay içerisinde yer alacaktı. İkinci Meclis'e girmedi. Sonraki hayatında vaizlik yaptı. 1950'de Afyon'da vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Din Adamları...**, s.79-83.

²⁸⁰ Nebil Efendi, 1876'da Afyon'da doğdu. Medrese öğreniminden sonra müderrislik icazeti aldı. Şer'iyeh Mahkemesi üyeliği ve müderrislik yaptı. Milli Mücadelede Kuvayi Milliye'nin faaliyetlerine katıldı. Afyon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Karahisarısahip Mebusu seçildi. İktisat ve İçtüzük komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek müderrislik görevini sürdürdü. 1943'te vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Din Adamları...**, s.92-93.

²⁸¹ Ali Rıza Bey, 1884'te Kars'ın Kağızman ilçesinde doğdu. Tarım ve ticaret ile ilgilendi. Kafkasya'da Çar yönetimine karşı direniş hareketlerine katıldı. Ruslar ve Ermenilere karşı mücadele verdi. 1914'te siyasi suçlu olarak Sibiryaya sürüldü. Bolşevik İhtilali'nden sonra Kars'a döndü. Burada da İngiliz ve Ermeni işgaline karşı savaşıma verdi. 1918'de Kars'ın Türkiye'ye katılmasından sonra burada kurulan Güneybatı Kafkas Geçici Hükümeti'nde Dâhiliye Vekilliği yaptı. Bir süre Kağızman Kaymakamlığını üstlendi. Kars mebusu seçildi. 6 Ekim 1921'de Meclis çalışmalarına iştirak etti. Bir dönem mebusluk yaptı. Dönem sonunda memleketine dönerek ticaret ve tarım ile meşgul oldu. 1955'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 607-608; **İlk Meclis Anketi**, s. 241.

²⁸² Müfit Efendi, 1879'da Kırşehir'de doğdu. Yükseköğrenimini Fatih Medresesi'nde tamamladı. Ayrıca hukuk mektebinden de mezun oldu. Bir süre müderrislik ve avukatlık yaptı. Ardından Çanakkale-Eceabat Savcılığına atandı. Yozgat-Boğazlıyan Ceza Reisliği yapmaktayken babasının vefatı üzerine memleketine dönerek Kırşehir Müftülüğünü üstlendi. Ayrıca Ankara İl Genel Meclisi üyeliği ve İl Daimi Encümen üyeliği yaptı. Mondros Mütarekesinden sonra tutuklandı ve İstanbul'a getirilip Divan-ı Harp'te yargılandı. Buradan kaçtı, Kırşehir'e geçip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdu. (İstanbul yanlısı) Ankara Valisi Muhittin Paşa'yı Kırşehir'e sokmadı. TBMM Birinci Dönem için yapılan seçimlerde Kırşehir mebusu seçildi. Çok

KONYA	7	Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi ²⁸³
OLTU	8	Yasin Haşimoğlu (Akdağ) Efendi ²⁸⁴
SİVAS	9	Emir (Marşan) Paşa ²⁸⁵
TRABZON	10	Hafız Mehmet (Engin) Bey ²⁸⁶

d) Birinci Grup ile hiçbir zaman ilişkileri olmamış; ancak Genya ve Arkoğlu'nun İkinci Grup listelerinde yer alan 16 mebus Ahmet Demirel tarafından Birinci Grup ile ilişkisi olmayan ve İkinci Grup'a yakınlık duyanlar olarak nitelendirilmiştir²⁸⁷:

AMASYA	1	Mehmet Ragıp (Topala) Bey ²⁸⁸
--------	---	--

etkin bir mebusluk dönemi geçirdi. Birçok komisyonda görev aldı. Bir süre Meclis 2. Başkanvekilliği görevini vekâleten yürüttü. 20 Kasım 1922'de Halife Abdülmecit Efendi'ye kutsal emanetleri teslim ve Meclis adına kutlama kurulunda bulundu. Dönem sonunda memleketine dönerek avukatlık yaptı. 1958'de vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Din Adamları...**, s.96-97.

²⁸³ Mehmet Vehbi Efendi, 1862'de Konya'nın Hadim ilçesinde doğdu. Hadim ve Konya Medreselerinde öğrenim gördü. Din dersleri okuttu. 1908 Seçimleri ile Meclis-i Mebusan'a Konya mebusu olarak girdi ve bir dönem bu görevi yürüttü. Milli Mücadelede Kuvayi Milliye hareketini destekledi. Son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda Konya mebusu olarak bulundu. İstanbul'un işgali ve Meclis'in feshi ile Ankara'ya gelenler arasında yer aldı. Şer'îye ve Evkaf Vekilliği ile TBMM Birinci Reis Vekilliği yaptı. Dönem sonunda Meclis dışında kaldı. Konya'ya döndü ve din üzerine araştırmalarını sürdürdü. 1945'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 675-676; **İlk Meclis Anketi**, s. 269.

²⁸⁴ Yasin Haşimoğlu Efendi, 1895'te Oltu'da doğdu. Rus İlk ve Ortaokulu'nda eğitimini tamamladı. Pedagoji eğitimi yapmak istedi. Ancak Rus idaresi tarafından casusluk ile suçlanarak tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra yerel yönetimde memurluk yaptı. Bolşevik İhtilalinden sonra Tiflis hükümetince yapılan öğretmenlik sınavını kazandı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimlerinde Oltu mebusu oldu. Doğrudan Ankara'ya gelerek TBMM'ye katıldı. Meclis'te İktisat, Milli Eğitim ve İrşad Komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda Oltu'ya dönerek tarım ve ticaret ile meşgul oldu. 1935 ve 1941'de Kars ve Erzurum'da Rusça tercümanlığı yaptı. 1986'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 820-821; **İlk Meclis Anketi**, s. 325.

²⁸⁵ Emir Paşa, 1860' Sivas doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Sivas'ta yaptıktan sonra bir süre hukuk eğitimi aldı. Nüfus Nazırlığı yaptı. Aralık 1907'de kendisine mirimiranlık rütbesi verilmiş ve paşa olarak anılmaya başlanmıştır. Hürriyet Ve İtilaf Fırkası'nın Sivas teşkilatını kuranlar arasındadır. TBMM'nin Birinci Dönem için yapılan seçimlerde Sivas mebusu seçildi. 2. Meclis açılana kadar mebusluğa devam etti. Anayasa, Tasarı, Milli Savunma ve Sağlık Komisyonlarında görev almıştır. Ayrıca I. Meclis'te Memurin Muhakematı Tetkik Kurulu'nda da çalışmıştır. Dönem sonunda Sivas'a dönerek tarım ve hayvancılık ile uğraşmıştır. Şapka Devrimi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine ifadeleri nedeniyle Sivas İstiklal Mahkemesince sürgün cezası ile cezalandırıldı. Sürgünden sonra memleketine döndü. Burada tarım ve hayvancılık ile uğraştı. 1940'te vefat etti. İlhan Haçın, "Sivas Milletvekili Emir (Marşan) Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri", **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2016, Yıl 9, Sayı XXVIII, s.745-763.

²⁸⁶ Hafız Mehmet Bey, 1874'te Trabzon-Sürmene'de doğdu. İlk ve ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra İstanbul'a gidip hukuk eğitimi aldı. Bir süre Hâkimlik yaptı. 1912'de Trabzon mebusu seçildi. Bu görevini 1918'de Meclis feshedilinceye kadar sürdürdü. Sonrasında Trabzon'a dönerek avukatlık yaptı. 1-8 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na Anadolu'yu temsilen katıldı. Trabzon mebusu Hamit Bey'in valilik görevini tercih etmesi üzerine boşalan mebusluğa seçilerek 21 Ocak 1921'de Meclis'e katıldı. Adalet, Anayasa ve Mali Kanunlar Komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda İstanbul'a yerleşerek burada avukatlık yaptı. İzmir Suikasti girişimi nedeniyle yargılandı. İdam edildi. (1926) Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 939-940; **İlk Meclis Anketi**, s. 366.

²⁸⁷ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 131.

²⁸⁸ Mehmet Ragıp Bey, 1876'da Amasya'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Amasya Rüştüyesinde tamamladı. Noter vekilliği, zabıt kâtipliği, 2.kâtiplik gibi memuriyetlerde bulundu. 15 Mart 1920'de Mahkeme üyesi oldu. TBMM'nin Birinci Dönemi için yapılan seçimler de Amasya mebusu seçildi. Adalet, Tapu-Kadastro ve Tasarı Komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine dönerek avukatlık yapmaya başladı. 1958'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 64-65; **İlk Meclis Anketi**, s. 38.

ARDAHAN	2	Hilmi Bey ²⁸⁹
BİTLİS (1)	3	Arif (Özdemir) Bey ²⁹⁰
BİTLİS (2)	4	Derviş (Sefünç) Bey ²⁹¹
DERSİM (1)	5	Abdülhak Tevfik (Gençtürk) Bey ²⁹²
DERSİM (2)	6	Hasan Hayri (Konko) Bey ²⁹³
ERGANİ	7	Nüzhet (Saraçoğlu) Bey ²⁹⁴
ERZURUM	8	Celalettin Arif Bey ²⁹⁵

²⁸⁹ Hilmi Bey, 1885'te Artvin-Şavşat'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra Harbiye Mektebi'ne girerek piyade teğmen rütbesi ile mezun oldu. Yüzbaşı rütbesindeyken ordudan ayrılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. TBMM'nin Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Ardahan mebusu seçildi. İçişleri ve İrşad komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine dönerek ticaret hayatını sürdürdü. İzmir Suikasti girişimi nedeniyle yargılandı ve idam cezasına çarptırıldı. 1926'da idam edildi. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 121-122; **İlk Meclis Anketi**, s. 49.

²⁹⁰ Arif Bey, 1885'te Bitlis'te doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Bitlis Askeri Rüştiyesinde tamamladı. 1905'te Bitlis Polis Merkezi polis memurluğuna atandı. Komiserlik ve Polis Müdürlüğü yaptı. 1920'de Bitlis'ten mebus seçildi. Dönem sonunda memleketine döndü. 1926-1933 yılları arasında Bitlis Belediye Başkanlığı yaptı. 1946'da yeniden milletvekili oldu. Bu görevi yürütürken 1958'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 171; **İlk Meclis Anketi**, s. 69.

²⁹¹ Derviş Bey, 1880'de Bitlis'te doğdu. İlkokulu bitirdikten sonra hayvancılık ve ticaret ile ilgilendi. Birinci Dünya Savaşında, milis grubu ile Van cephesinde düşman ile çarpıştı. 1920'de Bitlis mebusu seçildi. Meclis'te Tasarı komisyonunda çalıştı. Dönem sonunda Sason Kaymakamlığına atandı. Diyarbakır'da Umumi Müfettişlik emrinde çalıştı. Hastalanınca görevden ayrıldı. 1934'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 172; **İlk Meclis Anketi**, s. 70.

²⁹² Abdülhak Tevfik Bey, 1885 yılında Dersim-Hozat'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Hozat'ta tamamladı. 1904'te Ovacık Tahrirat Kalemine kâtip olarak atandı. Zabıt kâtipliği ve başkâtiplik görevlerine getirildi. Bir süre daha adliye teşkilatında çalıştıktan sonra Dersim Sorgu Hâkimliğine getirildi. 1920'de Dersim'den mebus seçildi. Bir dönem mebusluk yaptı. Sonrasında Savcı olarak atandı. Mazgirt Savcılığı yapmaktayken Kürtçülük hareketinin içinde yer aldığı gerekçesiyle işten el çektirilirdi. 8 ay hapis cezası ile cezalandırıldı. İki yıl da Mersin'de gözetim altında bulunmasına karar verildi. Cezasını çektikten sonra memleketine döndü. 1966'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 292-293; **İlk Meclis Anketi**, s. 116.

²⁹³ Hasan Hayri Bey, 1881'de Dersim-Hozat'ta doğdu. İlk ve ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra Harbiye Mektebi Aşiret Sınıfı'na alındı. Binbaşılığa kadar yükseldi. 1919 seçimlerinde Dersim mebusu seçildi. Ancak İstanbul'a gitmedi. Doğrudan Birinci TBMM'ye katıldı. Meclis'te Dilekçe, İktisat, Sağlık ve Sosyal Yardım ve Milli Savunma komisyonlarında çalıştı. 2.Meclis'e girmedi. 1925'te askerlikten emekliliğe ayrıldı. Şeyh Sait Ayaklanması'nda isyancılara yardım ettiği gerekçesi ile yargılandı. İdam cezasına çarptırıldı. 1925'te idam edildi. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 286-287; **İlk Meclis Anketi**, s. 118.

²⁹⁴ Nüzhet Bey, 1861'de Tunceli-Çemişgezek'te doğdu. Medresede eğitim gördü. Noterlik görevi ile memuriyete girdi. Sırasıyla Kızılkilise, Çemişgezek ve Mazgirt Nüfus memurluklarında görevlendirildi. Kaymakam vekilliği ve Nahiye Müdürlüğü görevlerine atandı. 1920'de yapılan seçimlerde Ergani mebusu oldu. Meclis'te İrşad ve Tasarı Komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine döndü. 1928'de memuriyetten emekliliğe ayrıldı. 1842'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 351-352; **İlk Meclis Anketi**, s. 140.

²⁹⁵ Celalettin Arif Bey, 1875'te Erzurum'da doğdu. Babası "Başımıza Gelenler" isimli kitabın müellifi Mehmet Arif Bey'dir. İlköğrenimini mahalle mektebinde tamamladı. Askeri Rüştiyeyi bitirdikten sonra Mekteb-i Sultani'ye kaydoldu. Paris'te Hukuk ve Siyasal Bilimler üzerine eğitim aldı. 1901'de Mısır'a geçerek Kahire'de avukatlık yaptı. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a geldi ve Darülfünun Hukuk Mektebi'nde müderrislik yapmaya başladı. Bu görevi 1920'de mebus seçilinceye kadar sürdürdü. Bu arada (bir süre başkanlığını da üstleneceği) İstanbul Barosu'na kayıt oldu ve avukatlık da yaptı. İkinci Meşrutiyetten sonra kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası'na üye oldu. Bu fırka 1910 yılında kapatıldıktan bir süre sonra İttihat ve Terakki saflarına katıldı. Balkan Savaşları sırasında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne İTC'yi temsilen katıldı. Mütarekeden sonra kurulan Vilayet-i Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde yer aldı. İstanbul Barosu'nu temsilen Milli Kongre toplantısına katıldı. İstanbul Meclis-i Mebusanı'nın son dönemi için yapılan seçimde Erzurum mebusu oldu. Meclis Başkanlığını üstlendi. Misak-ı Milli'nin kabul

GENÇ	9	Fikri Faik (Güngören) Bey ²⁹⁶
HAKKÂRÎ	10	Tufan (Ülker) Bey ²⁹⁷
K.SAHİP	11	Halil Hilmi (Bozca) Efendi ²⁹⁸
KARESİ	12	Hasan Basri (Çantay) Bey ²⁹⁹
KASTAMONU	13	Sabri (Dura) Bey ³⁰⁰
KONYA	14	Ömer Vehbi Bey ³⁰¹

edilmesinde etkili oldu. İstanbul'un işgali ve Meclis'in dağıtılması ile Ankara'ya geldi ve TBMM'ye katıldı. Adliye Vekilliği yaptı. İstanbul Divan-ı Harbi'nin idam cezası verdiği 16 kişi arasındadır. Fransa ve İtalya ile ilişkileri yumuşatmak üzere TBMM tarafından Avrupa'ya gönderildi. Türkiye'yi temsilen Roma'da bulundu. 1930'da ölümüne dek Avrupa'da kaldı. Haluk Selvi, **Büyük Millet Meclisi'nde Celâlettin Arif Bey (1875-1930)**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

²⁹⁶ Fikri Faik Bey, 1884'te Elazığ'da doğdu. Mülkiye İdadisini bitirdikten sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesinden mezun olup Davutpaşa İdadisi Edebiyat Öğretmenliğine atandı. Bir yıl kadar bu görevini yürüttükten sonra polislik mesleğinin seçti. Çeşitli vilayetlerde Başkomiserlik, Emniyet Amirliği ve Emniyet Müdürlüğü yaptı. İzmir'de Polis Müdürü olarak görev yapmaktayken bu görevinden azledildi. (1919) Kısa bir süre açıkta kaldıktan sonra sırasıyla Malatya Mutasarrıf Vekilliği ve Kemaliye Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. 1920 Yılında Genç mebusu seçildi ve 12 Kasım 1920'de Meclis çalışmalarına katıldı. Mecliste İçişleri, Mali Kanunlar ve PTT Komisyonlarında çalıştı. Meclis dağıldıktan sonra mülki ve idari memuriyetler aldı. Tekel İdaresinde üst düzey yönetici olarak çalıştı. İstanbul Başmüdürlüğü görevini yürütürken emekliliğe ayrıldı. 1956'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 443-444; **İlk Meclis Anketi**, s. 181.

²⁹⁷ Tufan Bey, 1870 Hakkâri-Başkale doğumludur. Medrese öğrenimi gördü. Liva İdare Meclis ve Tahrirat Kaleminde stajyer memur olarak çalıştıktan sonra 1888'de Evrak Memur Yardımcısı olarak devlet hizmetine girdi. Adliye teşkilatında kâtiplik, başkâtiplik ve mahkeme üyeliği yaptı. Van İstinaf Mahkemesi üyeliğini sürdürmekteyken TBMM seçimlerine girdi ve Hakkâri mebusu oldu. 21 Eylül 1920'de Meclise katıldı. Bir dönem mebusluk yaptıktan sonra bir daha mebus seçilmedi. Kısa bir süre ticaret ile meşgul olduktan sonra hâkimlik ve savcılık yaptı. 1927'de tasfiyeye tabi tutularak emekliliğe ayrıldı. 1928'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 463-464; **İlk Meclis Anketi**, s. 187.

²⁹⁸ Halil Hilmi Bey, 1886 Afyon-Bolvadin doğumludur. 1912'de Darülfünun Hukuk şubesinden mezun oldu. 1919 yılına kadar hâkimlik yaptı ve sonrasında avukatlık mesleğini tercih etti. Avukatlık yapmaktayken Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde görev aldı ve TBMM seçimlerinde de Karahisarısahip mebusu oldu. Mecliste Adalet ve Tapu-Kadastro Komisyonlarında çalıştı. 7 Aralık 1920'de aldığı 2 aylık izin bitiminde Meclis'e katılmadığı gerekçesiyle istifa etmiş sayılmasına karar verildi. Meclis'ten ayrıldıktan sonra avukatlık mesleğini sürdürdü. 1957'de Afyon'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 567.

²⁹⁹ Hasan Basri Bey, 1887'de Balıkesir'de doğan Hasan Basri Bey ilköğrenimini İbtidâ-i Kebir Mektebi'nde tamamladıktan sonra Balıkesir İdadisine girdi. Ancak babasının ölümü üzerine mektebi bırakmak zorunda kaldı ve Nafia Dairesinde bir memuriyete atandı. Bu arada Arapça ve Farsça da öğrenen Hasan Basri Bey, aynı zamanda hukuk, edebiyat ve felsefe ile de meşgul oldu. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Ses gazetesini de yayınlayan Hasan Basri Bey, bu gazetede Türk milli hak ve çıkarlarını savunan yazılar neşretti. Bu gazete mütareke yıllarında yasaklandı ve sahibi hakkında yakalama emri çıkarıldı. Bu haberi aldığımızda Hasan Basri Bey 1. İzmir Kongresi'ne iştirak etmek üzere yola koyulmuştu. Milli Mücadelede düşmana karşı silahlı direniş içerisinde yer alan Hasan Basri Bey, TBMM seçimlerinde Karesi'den mebus seçildi. Bir dönem mebusluk yaptıktan sonra Balıkesir' edebiyat öğretmeni olarak döndü. 1928 yılında emekliliğe ayrıldıktan sonra kendisi ilmi çalışmalara verdi. 1964'te vefat etti. Emin Işık, "Hasan Basri Çantay (1887-1964)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993, s.218-219.

³⁰⁰ Sabri Bey, 1880 Kastamonu-Taşköprü doğumlu olan Sabri Bey, Taşköprü Rüştüyesinin bitirdikten sonra Mal müdürlüğünde memur olarak devlet hizmetine girdi. Bir süre sonra Dava Vekilliği ruhsatı aldı ve Taşköprü'de dava vekilliği yaptı. Aynı zamanda ticaret ile de meşgul oldu. Milli Mücadele döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde görev aldı ve seçimlerde de Kastamonu mebusu seçildi. Mecliste Bütçe, Mali, Kanunlar, Orman-Madenler ve İrşad komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek ticaret ve tarım ile uğraştı. 1938'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 620; **İlk Meclis Anketi**, s. 250.

³⁰¹ Ömer Vehbi Bey, 1870'te Isparta-Yalvaç'ta doğdu. Konya'da medrese eğitimi görüp müderrislik icazeti aldı ve İrfaniye Medresesinde müderrislik yaptı. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan mebus seçildi. Meclisin 1912

LAZİSTAN	15	Osman (Özgen) Bey ³⁰²
MALATYA	16	Sıtkı (Gür) Bey ³⁰³

e) Geriye kalan 35 mebus için Ahmet Demirel, “Birinci Grup’a kayıtlı olmakla birlikte gruptan bağımsız hareket eden mebuslar” nitelemesini yapmıştır. Bu mebuslar Birinci Grup’un her iki listesinde de yer almakla birlikte aynı zamanda Genya ve Arıkoğlu tarafından İkinci Grup üyesi olarak gösterilmişlerdir³⁰⁴:

AMASYA	1	Ali Rıza (Özdarende) Efendi ³⁰⁵
BATUM (1)	2	Ahmet Nuri Efendi ³⁰⁶
BATUM (2)	3	Ali Rıza (Acara) Bey ³⁰⁷

yılında feshedilmesi üzerine Konya’da müderrislik yapmaya devam etti. Ayrıca Konya Hukuk Mektebinde de Hukuk Usulü, Fıkıh ve Mecelle dersleri verdi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı’na Konya mebusu seçildi. İstanbul’un işgali üzerine Ankara’ya gelerek TBMM’ye katıldı. Mecliste Şer’iye ve Evkaf Komisyonunda çalıştı. Konya Müftülüğünü üstlendiğinden 17 Haziran 1922’de mebusluktan istifa etti. 1927’de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 679-680; **İlk Meclis Anketi**, s. 271.

³⁰² Osman Özgen Bey, 1888’de Rizeli-Çayeli’nde doğdu. İlk ve ortaöğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul’da Yüksek Mühendis Mektebinde okuyarak mühendislik diploması aldı. Osmanlı Mebusan Meclisi’nin son dönemi için yapılan seçimlerde Rize mebusu oldu. Meclisin feshinden sonra Ankara’ya gelerek TBMM’ye katıldı. Anadolu’da Yenigün gazetesinde çeşitli konularda yazılar yazmıştır. Bolu-Düzce Ayaklanması nedeniyle ayaklanma bölgesine keşif için gittiğinde isyancılar tarafından ağır bir muameleye tabi tutuldu. Ayaklanmacılar ile yapılan Bulanık Sözleşmesi’nin imzalayanlardan biri idi. 16 Mart 1921’de imzalanan Türk-Sovyet anlaşmasından sonra silah ve teçhizat alınmasına ilişkin komisyonda yer alarak Tuapse’ye gitti. Burada görevini kötüye kullandığı iddiasıyla hakkında soruşturma başlatıldı; ancak sonuçsuz kaldı. Mecliste Bütçe, Dışişleri ve Bayındırlık Komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda siyaseti bıraktı ve mühendislik mesleğini sürdürdü. 1943’te vefat etti. Makbule Sarıkaya, **Milli Mücadele Döneminde Rize**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s.166-168.

³⁰³Sıtkı Bey, 1874-1875 Ermenek doğumludur. İstanbul’da medrese eğitimi gördü. Devlet hizmetine İcra memurluğu ile başlayıp çeşitli kademelerde hâkimlik ve savcılık yaptı. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Malatya mebusu oldu. Mecliste Adalet, Mali Kanunlar, Bütçe ve Anayasa komisyonlarında çalıştı. 25 Kasım 1920-6 Ocak 1921 tarihleri arasında Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyesi olarak görev yaptı. Dönem sonunda tekrar görev isteyip hâkimlik mesleğine geri döndü. Son görevi Kozan Ağır Ceza Mahkemesi üyeliği idi. 1929 yılında sağlık sorunları nedeniyle emekli oldu. 1951’de (Albümde 1952) vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 679-680; **İlk Meclis Anketi**, s. 271.

³⁰⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te...**, s. 131-132.

³⁰⁵ Ali Rıza Efendi, 1876 Amasya-Gümüşhacıköy doğumludur. İlköğrenimini Sıbyan Mektebinde, ortaöğrenimini Rüştiye Mektebinde tamamladı. Medrese eğitimi görüp müderrislik icazeti aldı. Öğrenimi sonrasında Gümüşhacıköy’e dönerek orada müderrislik yaptı. 1912 yılında Gümüşhacıköy Müftülüğüne getirildi. Mütareke döneminde memleketinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde görev aldı. TBMM’nin Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Amasya mebusu seçildi. Mecliste Anayasa Şer’iye ve Evkaf komisyonlarında çalıştı, ikincisinde başkanlık da üstlendi. 2.TBMM’ye de girdi. 1927 yılında siyaseti bırakarak İstanbul’a yerleşti. 1952’de vefat etti. Ali Sarıkoyuncu, **Din Adamları...**, s.56-57.

³⁰⁶ Ahmet Nuri Efendi, 1887 Çürüksu doğumludur. İlimiyedir. TBMM’nin Birinci Dönemi için yapılan seçimlere katıldı ve Batum mebusu seçildi. Bir dönem mebusluk yaptı. PTT, Tasarı ve Şer’iye ve Evkaf komisyonlarında görev aldı. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 146; **İlk Meclis Anketi**, s. 58.

³⁰⁷ Ali Rıza Bey, Kendi ifadesi ile 1892 veya 1894 yılında merkezi Hula kazası olan Yukarı Acara’nın Nikazavul köyünde dünyaya gelmiştir. Müderris İskender Efendi’nin yanında bir süre eğitim aldıktan sonra babası Ali Rıza Bey’i, İstanbul’a gönderdi. Öğrenimi bitip Acara’ya geri dönen Ali Rıza Bey’in İstanbul’a tekrar geldiği 1912 yılında Balkan Harbi patlak verdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında da İstanbul’daydı. Burada hukuk eğitiminin tamamladıktan sonra 1918’de memleketine geri döndü. TBMM seçimlerinde Batum mebusu oldu. Kocaeli ve Gemlik cephesinde Halit Bey komutasında muharebelere de bilfiil katılmış ve yaralanmıştır. Memleketi Batum’un Gürcistan’a bırakılması nedeniyle başka bir ilden seçimlere girmesi

BAYEZİD (1)	4	Atıf (Bayazıt) Bey ³⁰⁸
BAYEZİD (2)	5	Şevket (Bayazıt) Bey ³⁰⁹
BİGA (1)	6	Hamit (Karaosmanoğlu) Bey ³¹⁰
BİGA (2)	7	Memed (Dinç) Bey ³¹¹
BİTLİS	8	Sadullah (Eren) Bey ³¹²
BURDUR	9	İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey ³¹³
ÇANKIRI (1)	10	Behçet Kutlu (Bey) ³¹⁴

istenmiş ancak bunu kabul etmemiş, siyaseti bırakmıştır. Sonrasına hâkimlik, kamu avukatlığı ve serbest avukatlık yapmış, 1964 yılında emekli olmuştur. Birkaç sene emeklilik hayatı yaşadıkdan sonra 1969'da vefat etmiştir. Yunus Zeyrek, "Batım Mebusu Ali Rıza Acara", **Bizim Ahıska (Üç Aylık Kültür Dergisi)**, Yıl:13, Sayı:47, Yaz 2017, s.3-10.

³⁰⁸ Atıf Bey, 1888'de Rodos'ta dünyaya geldi. İlk ve ortaöğrenimini Rodos'ta tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Mülkiye İdadisinden mezun oldu. Darülfünun Riyaziye şubesine girerek 1905'te diploma aldı. Darülfünundayken girdiği memuriyet hayatına, mezuniyetten sonra da devam ederek, çeşitli kademelerde mülki idare amirliği yaptı. Diyardın Kaymakamı iken TBMM seçimlerine katılmış ve Bayazıt mebusu seçilmiştir. Mecliste Bayındırlık, PTT, İçişleri ve İktisat komisyonlarında çalıştı. Pozantı İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi ve görevi sona erdiğinde Meclise döndü. 1923'ten sonra bir daha mebus seçilmedi. Sonraki hayatında öğretmenlik yaptı. 1960 yılında İstanbul'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 157-158; **İlk Meclis Anketi**, s. 61.

³⁰⁹ Şevket Bey, 1884 Doğubayazıt doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Doğubayazıt İptidai Mektebi ve Rüştiyesinde tamamlayıp Bayazıt Livası Yazı İşlerinde kâtip olarak devlet hizmetine girdi. Bayazıt Sancağı Tahrirat Müdürü iken Mütareke ile birlikte görevinden ayrıldı ve TBMM seçimlerine girdi. Bayazıt'tan mebus seçildi. Mecliste PTT, Maarif, Sayıştay ve İçtüzük komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda siyasi yaşamı son buldu. Geri kalan hayatında nakliyat komisyonculuğu ile meşgul oldu. 1943'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 161-162; **İlk Meclis Anketi**, s. 65.

³¹⁰ Hamit Bey, 1886'da Isparta'da doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Hâkimlik ve Savcılık görevlerinde bulundu Çanakkale Savcısı olarak görev yapmaktayken TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Biga mebusu oldu. Mecliste Anayasa, Adalet, İçtüzük ve Mali Kanunlar komisyonlarında çalıştı. 22 Eylül 1020-22 Şubat 1921 tarihleri arasında Isparta İstiklal Mahkemesi üyesi olarak görev yaptı. Dönem sonunda memleketine dönüp avukatlık yapmaya başladı. 1961'de vefat etti.. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 166; **İlk Meclis Anketi**, s. 67.

³¹¹ Memed Bey, 1873'te Çanakkale-Ezine'de doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Rüştiyede tamamladıktan sonra devlet hizmetine girdi. Çeşitli memurluklarda çalıştıktan sonra Noterlik ve Dava Vekilliği yaptı. 1913'te İl Genel Meclis ve Daimi Encümen Üyeliğine seçildi. Mütareke döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesini kurdu ve yöneticisi oldu. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Biga mebusu oldu. Mecliste İktisat, Mali Kanunlar ve Tapu-Kadastro komisyonlarında çalıştı. 2. Ve 3. Dönemlerde de milletvekili seçildi. Siyaseti bıraktıktan sonra ticaret ile meşgul oldu. 1952'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 167; **İlk Meclis Anketi**, s. 68.

³¹² Sadullah Bey, 1865'te Bitlis'te doğdu. İlköğrenimini Sıbyan Mektebinde tamamladıktan sonra Arapça ve Farsça eğitimi aldı. Eğitimi sonrasında Bitlis Bidayet Mahkemesi İkinci Kâtipliğine atandı. Çeşitli kurumlarda memuriyetten sonra 1912 seçimlerine katıldı. Bitlis mebusu oldu. Milli Mücadele sürecinde Sivas Kongresi'ne katıldı ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı için yapılan seçimlerde Bitlis mebusu oldu ancak İstanbul'a gitmedi. Doğrudan Ankara'ya gelerek TBMM'ye katıldı. Dönem sonunda memleketine döndü. 1933'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 177-178; **İlk Meclis Anketi**, s. 73.

³¹³ İsmail Suphi Bey, 1885'te İstanbul'da doğdu. Vefa Lisesi'nden mezun olduktan sonra hukuk mektebine gitti. Öğrenciliği sırasında Adliye Nezareti Ceza İşleri Kaleminde devlet hizmetine girdi. Servet-i Fünun ve İkdâm Gazetelerinde yazarlık ve yazı işleri müdürlüğü görevlerini üstlendi. 31 Mart Ayaklanması sırasında Hareket Ordusu'nun bildirimlerini yayınladığı için matbaası isyancılar tarafından saldırıya uğradı. Celal Nuri Bey ile birlikte yayınladığı "Atı" gazetesinde millici fikirleri savundu. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Hâkimiyet-i Milliye'nin başyazarlığını üstlendi. Burdur mebusu oldu. Dış politika meselelerinde sıklıkla söz aldı. Faal bir mebusluk geçirdi. 1923 yılında mebusluğu sona erince memleketine döndü. Tarım ile uğraştıktan sonra gazeteciliğe geri döndü, ayrıca sigorta işine de girdi. 1967'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 206-208; **İlk Meclis Anketi**, s. 83.

ÇANKIRI (2)	11	Hacı Tevfik (Durlanık) Efendi ³¹⁵
ERGANİ	12	İbrahim Hakkı (Akgün) Bey ³¹⁶
ERTUĞRUL (1)	13	Mustafa Kemal (Güney) Bey ³¹⁷
ERTUĞRUL (2)	14	Necip (Soydan) Bey ³¹⁸
ERZİNCAN	15	Tevfik (Kütükbaşı) Bey ³¹⁹
GENÇ	16	Şeyh Fikri (Ergün) Efendi ³²⁰
İÇEL (1)	17	Ali Rıza (Ataışık) Efendi ³²¹

³¹⁴ Behçet Bey, 1864 Çankırı doğumludur. Çankaya Rüştüyesi ve Medresede öğrenim gördü. 1883'te Çankırı Bidayet Mahkemesi Zabıt Kâtipliği ile memuriyet hayatına başladı. Bidayet Mahkemesi üyeliğine kadar yükseldi. 1908'de yapılan seçimler ile Meclis'e girdi. 3. Ve Son Dönem Meclis-i Mebusan'a da seçildi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın dağılmasından sonra Ankara'ya geldi. Mecliste Anayasa, İçişleri, Mali Kanunlar ve Dilekçe komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine döndü. 1948'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 549-550; **İlk Meclis Anketi**, s. 102.

³¹⁵ Hacı Tevfik Efendi, 1871 Çankırı doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Rüştüyede tamamladı. Fatih Medresesinde eğitim gördü ve icazet aldı. Sinop Müftülüğüne seçildi. Bir yandan da müderrislik yaptı. 1906'da yasak bir toplantı düzenlediği gerekçesiyle Çankırı'da zorunlu ikamete tabi tutuldu ardından 1907'de Fizan'a sürüldü. Oradan kaçarak Meşrutiyetin ilanına kadar Paris'te yaşadı. Meşrutiyet ile birlikte yurda dönen Hacı Tevfik Efendi, 1908 ve 1912'de mebus seçildi. Meclisin feshi üzerine müderrislik görevine döndü. Çankırı Müftüsü iken Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçildi. İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya gelerek TBMM'ye katıldı. Mecliste İrsad, Şer'iyeye ve Evkaf, İktisat, Anayasa ve Tapu-Kadastro komisyonlarında görev aldı. 21 Eylül 1920-18 Şubat 1921 tarihleri arasında Konya İstiklal Mahkemesi üyeliği yaptı. Dönem sonunda Çankırı Vaizliğine atandı. 1944'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 551-552; **İlk Meclis Anketi**, s. 107.

³¹⁶ İbrahim Hakkı Bey, 1894'te Elazığ-Palu'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Palu'da yaptı. Diyarbakır Sultanisinden mezun olduktan sonra devlet hizmetine girdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde Yedek Nakil Subayı olarak görev yaptı. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Ergani mebusu oldu. Mecliste Milli Savunma ve Dilekçe komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memuriyete geri döndü ve çeşitli yerlerde Nahiye Müdürlüğü yaptı. 1944'te emekli oldu. 1956'da Elazığ'da öldü. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 355-356; **İlk Meclis Anketi**, s. 137.

³¹⁷ Mustafa Kemal Bey, 1880 Bilecik doğumludur. İlk ve ortaöğrenimden sonra aylıksız olarak Liva Bidayet Mahkemesi İcra Dairesi'ne girdi. Sonrasında Adliye teşkilatında kâtiplik görevlerinde bulundu. 1903'te Yenişehir İlçesi Sorgu Hâkim Yardımcılığına getirildi. Sorgu Hâkimliği görevini yürütmekteyken 1919'da Bilecik Belediye Başkanı oldu. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Ertuğrul mebusu seçildi. Mecliste Adalet, Bütçe, İçişleri, Milli Eğitim ve İçtüzük komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda memleketine dönerek avukatlık yapmaya başladı. 1943'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 371-372; **İlk Meclis Anketi**, s. 145.

³¹⁸ Necip Bey, 1890'da Bursa-Yenişehir'de doğdu. 1912'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi ve devlet hizmetine girdi. Çemişkezek, Haran ve Raka Kaymakamlıklarında bulundu. TBMM seçimlerinde Ertuğrul mebusu seçildi. Mecliste İçişleri, PTT, Tasarı, Bayındırlık, Maarif ve İçtüzük komisyonlarında görev aldı. 1923'te Meclis dışında kaldı. Aynı yıl Söğüt Kaymakamlığına getirildi. Sonrasında çeşitli yerlerde Kaymakamlık, Vali yardımcılığı yaptı. Bir ara İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Şube Müdürlüğü görevinde de bulundu. Sivas Vali Yardımcısı iken emekli oldu. 1959'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 373-374; **İlk Meclis Anketi**, s. 146;.

³¹⁹ Tevfik Bey, 1880'de Erzincan'da doğdu. Refahiye Medresesinde Arapça, Farsça ve dini bilgiler eğitimi aldı. 1899'de memuriyete girdi. Bucak Müdürlüğü ve Kaymakam vekilliği yaptı. TBMM seçimlerinde Erzincan mebusu oldu. Koçgiri Ayaklanmasının bastırılmasında topladığı gönüllü birliğin başında savaştı. Bir dönem mebusluktan sonra çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptı. 1934'te emekli oldu. 1942'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 381-382.

³²⁰ Şeyh Fikri Efendi, 1869'da Bitlis'te doğdu. Öğrenim hayatından sonra Bitlis Muhabere Memuru oldu. Çeşitli yerlerde Merkez Müdürlüğü yaptıktan sonra TBMM seçimlerinde Genç mebusu oldu. PTT Komisyonunda çalıştı. Mebusluğu son erinde yeniden hizmet isteminde bulunması üzerine Ayaş PTT Müdürlüğüne getirildi. Bu görevdeyken emekli oldu. 1950'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 446.

İÇEL (2)	18	Naim (Ulusal) Efendi ³²²
İÇEL (3)	19	Şevki (Göklevet) Bey ³²³
İSTANBUL (1)	20	Hacı Arif (Marlalı) Bey ³²⁴
İSTANBUL (2)	21	Hüseyin Hüsnü (Işık) Efendi ³²⁵
İZMİT (1)	22	Halil İbrahim Efendi ³²⁶
İZMİT (2)	23	Hamdi Namık (Gör) Bey ³²⁷
KASTAMONU	24	Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey ³²⁸

³²¹ Ali Rıza Efendi, 1865'te Antalya-İbradı'da doğdu. Konya Medresesinde eğitim gördü. Mut Kadı Naipliğinde Mahkeme Başkâtipliği, Hassa Kadılığı ve Mut Belediye Başkanlığı yaptı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimlerinde İçel mebusu oldu. Meclisin dağılmasından sonra Ankara'ya geldi. İktisat komisyonunda çalıştı. 31 Ocak 1920-22 Temmuz 1922 tarihleri arasında Konya İstiklal Mahkemesi üyesi olarak görev aldı. 1923'te mebusluğu bıraktı. Mut'a döndü. Burada CHP Mutemet ve İlçe Başkanlığı görevlerinde bulundu. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 483; **İlk Meclis Anketi**, s. 146.

³²² Naim Efendi, 1874'te İçel -Anamur'da doğdu. Medrese eğitimi gördü. Silifke'de dava vekilliği yaparken İçel mebusu seçilip TBMM'ye girdi. Adalet, Dilekçe ve Mali Kanunlar komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek dava vekilliği yapmaya devam etti. 1938'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 487; **İlk Meclis Anketi**, s. 198.

³²³ Şevki Bey, 1886 İçel-Gülner'da doğdu. Rüştüye'de ve Medresede eğitim gördü. Gülner Tahrirat Kalemünde katip olarak devlet hizmetine girdi. 1914'te atandığı Bidayet Mahkemesi Zabıt Kâtipliğinden istifa ederek Milli Mücadeleye katıldı ve İçel mebusu seçildi. Mecliste Adalet, Milli Savunma, Tapu-Kadastro ve PTT komisyonlarında çalıştı. Pozantı İstiklal Mahkemesi üyesi olarak görevlendirildi. 23 Nisan gününün ulusal bayram olması için verilen önergeyi imzalayanlar arasındaydı. 1923'te siyaseti bıraktı. Ticaret ile ilgilendi. 1955'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 481-482; **İlk Meclis Anketi**, s. 199.

³²⁴ Hacı Arif Bey, 1858 Antalya-Akseki'de doğdu. Devlet memuru olarak çalıştı. 1908'de memuriyetten ayrılarak siyasete girdi. Üsküdar Livasında İdare Heyeti ve Belediye Meclisi üyeliklerine seçildi. Milli Mücadele döneminde Anadolu'ya silah ve teçhizat taşınmasında bilfiil çalıştı. 1921 yılında yapılan bir ara seçimde İstanbul mebusu oldu. Bayındırlık ve İçtüzük komisyonlarında çalıştı. Mebusluğu sona erince CHP Üsküdar-Çamlıca Ocağı'nı kurdu ve başkanlığını yürüttü. 1938'de vefa etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 507; **İlk Meclis Anketi**, s. 206.

³²⁵ Hüseyin Hüsnü Efendi, 1879 İzmit-Gebze'de doğdu. Medrese eğitimi gördü ve müderrislik icazeti aldı. 1913'te Gebze Müftülüğüne atandı. Milli Mücadele döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Gebze şubesini kurdu ve başkanlığını üstlendi. TBMM seçimlerinde İstanbul mebusu oldu. İrşad, Şer'iyeye ve Evkaf ve Tapu-Kadastro komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek ticaret ile ilgilendi. 1961'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 508; **İlk Meclis Anketi**, s. 207.

³²⁶ Halil İbrahim Efendi, 1859'da İznik'te doğdu. İznik Rüştüyesinde eğitimini tamamladı. Bir dönem Belediye Başkanlığı ve Encümen üyeliği yaptı. Encümen üyesi iken Milli Mücadeleye katıldı, seçimlerde İzmit mebusu oldu. İktisat, Bayındırlık ve Tapu-Kadastro komisyonlarında görev aldı. Bir daha mebus seçilmedi. 1926'da vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 536; **İlk Meclis Anketi**, s. 220.

³²⁷ Hamdi Namık Bey, 1881'de Manastır'da doğdu. Mülkiye Mektebi mezunudur. 1902'de Mürefte İlçesi Tahrirat Kâtipliği ile devlet hizmetine girdi. Çeşitli kademelerdeki memuriyetlerin ardından Münbiç Kaymakamı olarak atandı. Geyve Kaymakamı olarak görev yapmaktayken TBMM seçimlerine girdi. Ve İzmit mebusu seçildi. Mecliste Bayındırlık, Mali Kanunlar, İçişleri, PTT komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda tekrar memuriyete döndü. Mülkiye Müfettişi iken emekli oldu. 1957'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 537-538; **İlk Meclis Anketi**, s. 221.

³²⁸ Abdülkadir Kemali Bey, öykü ve roman yazarı Orhan Kemal'in babası olan Abdülkadir Kemali Bey 1889'da Cebelibereket'te (Osmaniye) doğmuştur. Adana İdadisini bitirdi. Daha sonra İstanbul'a gelerek Hamidiye Yüksek Ticaret Okulu'nda iki sene eğitim aldı. Ardından hukuk mektebine kayıt yaptırdı. Hukuk öğrenciliği döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Çeşitli dergilerde hukuk alanında yazılar yazdı. Hukuk mektebinden mezun olduktan sonra Savcı Yardımcısı olarak girdiği devlet hizmetine Kastamonu Savcısı olarak son verdi. Zira Birinci TBMM'ye Kastamonu'dan mebus seçilecekti. Pozantı İstiklal Mahkemesi Başkanı olarak da görevlendirilen Abdülkadir Kemali Bey, Mecliste bağımsız mebusların önde gelenlerinden biri oldu. Dönem sonunda memleketine döndü ve avukatlık yapmaya başladı ayrıca sırasıyla *Mücâhede* ve *Toksöz* gazetelerini çıkardı. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte

KIRŞEHİR	25	Sadık (Sevtekin) Bey ³²⁹
KONYA	26	Rifat (Saatçi) Efendi ³³⁰
LAZİSTAN	27	Necati (Memişoğlu) Bey ³³¹
MARAŞ (1)	28	Aslan (Toğuz) Bey ³³²
MARAŞ (2)	29	Rüştü (Bozkurt) Bey ³³³
MARDİN	30	Mithat (Ulusal) Bey ³³⁴
MENTEŞE	31	Ethem Fehmi (Aslanlı) Bey ³³⁵

siyasi yaşamın yumuşadığını düşünüp Ahali Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. SCF'nin kapatılmasından sonra da bir süre hayatını devam ettiren parti, Abdülkadir Kemali Bey ve arkadaşlarının, Suriye'ye kaçmalarıyla ortadan kalktı. 1939'da Türkiye'ye geri dönen Abdülkadir Kemali Bey 1949 yılında vefat etti. Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s. 4-6.

³²⁹Sadık Bey, 1875 Samsun-Çarşamba doğumludur. Hukuk Mektebi mezunudur. Ülkenin çeşitli yerlerinde savcılık-hâkimlik yapmış Kırşehir Bidayet Mahkemesi Başkanı iken Damat Ferit Paşa hükümetince görevden alınmıştır. 1920'de Kırşehir'den mebus seçildi. Dışişleri, Dilekçe, Bütçe ve Adalet komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda tekrar memuriyete döndü, savcı yardımcısı olarak atandı. Aksaray Mürettep Ceza Mahkemesi Başkanı iken 1931'de görevden alındı, sonrasında kendi isteği ile emekli oldu. 1950'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 656-657; **İlk Meclis Anketi**, s. 262.

³³⁰Rifat Efendi, 1869 Konya doğumludur. Medrese eğitimi aldı. Ticaret ve bankacılık ile uğraştı. İktisad-ı Milli ve Ticaret Bankalarının kurulmasında etkili olarak yönetim kurulu başkanlıkları yaptı. 1920'de Konya mebusu seçildi. Mecliste Mali Kanunlar ve Şer'iyeye ve Evkaf komisyonlarında görev aldı. Mebusluğu sona erince memleketine döndü. 1936 yılında vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 674; **İlk Meclis Anketi**, s. 274.

³³¹Necati Bey, 1879 Rize-Çamlıhemşin doğumludur. Medrese eğitimi gördü. Lise öğrenimini İstanbul Darülmualimin Okulunda yaptıktan sonra Darülfünun Hukuk Mektebine girdi. Mezuniyetten sonra Giresun Savcılığına atanmasına rağmen siyaseti ve İttihat ve Terakki Cemiyetinde çalışmayı tercih etti. Bu arada İstanbul'da öğretmenlik ve avukatlık yaptı. Birinci Dünya Savaşında alay müfütüsü olarak görev yaptı. Mütareke döneminde Rize'ye dönerek burada Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasına öncülük etti. TBMM seçimlerinde Lazistan mebusu oldu. Mecliste Milli Savunma, Adalet, İktisat, Milli Eğitim ve İrşad komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda Eskişehir'e giderek avukatlık yapmaya başladı. İzmir Suikasti girişimi nedeniyle Ankara İstiklal Mahkemesi kararı ile Sinop'a sürgün edildi. 1954'te Ankara'ya geldi. 1959 yılında vefat etti. Makbule Sarıkaya, **Milli Mücadele...**, s. 165-166.

³³²Aslan Bey, 1886 Kahramanmaraş-Göksun doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Elbistan'da tamamladı. Ayrıca Medrese eğitimi de aldı. Meşrutiyetin ilanından sonra polislik mesleğine girdi ve başkomiserliğe kadar yükseldi. Milli mücadele döneminde Maraş ve Antep savunmalarında yer aldı. TBMM seçimlerinde Maraş mebusu seçildi. PTT komisyonunda çalıştı. Dönem sonunda memleketine döndü ve çiftçilik yaptı. 1963'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 737-738.

³³³Rüştü Bey, 1872 Maraş-Göksun doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini Maraş'ta tamamladıktan sonra Reji idaresine memur olarak girdi. Sonra bu görevinden ayrılarak tarım ile ilgilendi. Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde çalıştı. TBMM'nin birinci dönemi için yapılan seçimlerde Maraş mebusu seçildi. Mecliste Milli Savunma ve Dilekçe komisyonlarında görev aldı. Bir dönem mebusluk yaptı. Sonrasında memleketine dönerek eski mesleği tarım ile ilgilendi. 1932'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 742; **İlk Meclis Anketi**, s. 299.

³³⁴Mithat Bey, 1874 Mardin doğumludur. İlk ve ortaöğrenimini tamamladıktan sonra Mardin Liva İdare Heyeti İkinci Kâtipliği ile devlet hizmetine girdi. Başkâtiplik ve Bucak Müdürlüğü yaptı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı için yapılan seçimlerde Mardin mebusu oldu. Meclis dağıldıktan sonra Ankara'ya geçerek TBMM'ye katıldı. Tasarı, Dilekçe ve İçişleri komisyonlarında çalıştı. Dönem sonunda Mardin'e geri döndü. 1923'te vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 757; **İlk Meclis Anketi**, s. 304.

³³⁵Ethem Fehmi Bey, 1867 Girit doğumludur. Mülkiye Mektebinden mezun oldu ve 1891 yılında Aydın İli Maiyet Memurluğu görevi ile devlet hizmetine girdi. Memuriyet hayatı boyunca kaymakamlık ve mutasarrıflık yaptı. Menteşe Mutasarrıfı iken TBMM'ye girdi. Anayasa ve İçişleri komisyonlarında görev aldı. Eylül 1921-20 Temmuz 1922 tarihleri arasında Yozgat İstiklal Mahkemesi üyeliği yaptı. Dönem sonunda tekrar memuriyet hayatına geri döndü. 1928'de emekli oldu. 1947'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 676-677.

MUŞ	32	Mahmud Said (Yetgin) Bey ³³⁶
SİİRT (1)	33	Hacı Mustafa Sabri (Baysan) Efendi ³³⁷
SİİRT (2)	34	Salih (Atalay) Efendi ³³⁸
URFA	35	Pozan Bey ³³⁹

2.3.1. Bağımsız Mebusların Sosyo-Ekonomik Kökenleri

2.3.1.1. Seçilme Şekilleri ve Seçim Bölgeleri

TBMM üyeleri seçilme şekilleri açısından iki gruba ayrılmaktadır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kapatılmasından sonra İstanbul'dan, Birinci TBMM'ye katılmak üzere Ankara'ya gelenler ilk grubu oluşturmaktadır. Bunların sayısı toplam 88'dir ve bağımsız mebusların 12'si bu gruba dâhildir. Diğer grup ise TBMM için yapılan seçimlerde mebus olanlardan oluşmaktadır. İkinci grubun sayısı 349'dur. 90 bağımsız mebusun 78'i de bu gruba dâhildir.³⁴⁰

Birinci TBMM'deki mebuslar toplam 66 livayı temsil ediyorlardı. Ahmet Demirel bu livaları 9 coğrafi bölgeye ayırmış ve şu şekilde sıralamıştır:

³³⁶ Mahmud Said Bey, 1885 İstanbul doğumludur. Rüştüye ve İdadıyi bitirdikten sonra Devlet Şurası Mazbata Kalemine kâtip olarak girdi. Ayrıca hukuk mektebinden mezun oldu. Savcı Yardımcılığı ve hâkimlik görevlerinde bulundu. Muş Bidayet Mahkemesi Başkanı iken mebus seçildi. Dönem sonunda memuriyet hayatına döndü ve 1929'da da emekli oldu. Emeklilikten sonra serbest avukatlık yapmaya başlayan Mahmut Sait Bey, 1951 yılında vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 800-801; **İlk Meclis Anketi**, s. 316.

³³⁷ Hacı Mustafa Sabri Efendi, 1887 Denizli-Çal doğumludur. Fatih Medresesinde eğitim gördü. Ayrıca Kadı Okulu'na da giderek buradan da mezun oldu. Adliye teşkilatında çalıştı. 1915'te Siverek Kadısı oldu. Ancak 1919'da İstanbul hükümetince görevden alındı. TBMM Birinci Dönemi için yapılan seçimlerde Siirt mebusu seçildi. Şer'îye-Evkaf, Adalet, İktisat ve Mali Kanunlar komisyonlarında çalıştı. Mebusluğu sonra yeniden hizmet isteğinde bulundu ve Eşme Hâkimliğine atandı. Bilecik, Kütahya ve Amasya'da Cezaevi Müdürlüğü yaptı ve bu görevdeyken emekli oldu. 1960'ta vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 852-853.

³³⁸ Salih Bey, 1873 Siirt doğumludur. Fatih Medresesinden öğrenim gördü ve müderrislik icazeti aldı. 1909'da Siirt Şer'îye Mahkemesinde Zabıt Kâtibi olarak devlet hizmetine girdi. Liva Daimi Encümen üyeliğine seçildi. İl Genel Meclisi üyesi iken Siirt mebusu seçildi. Mecliste Şer'îye ve Evkaf, İrşad ve Bütçe komisyonlarında görev aldı. Dönem sonunda memleketine dönerek imamlık ve müderrislik yaptı. Elazığ Müftülüğünden emekli oldu ve 1961'de vefat etti. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 857.

³³⁹ Pozan Bey, 1891 Şanlıurfa-Suruç doğumludur. Tarım ve hayvancılık ile uğraştı. Mütareke döneminde Urfa ve havalisinde Fransızlar ile çarpıştı. TBMM seçimlerinde de Urfa mebusu seçildi. Bir dönem mebusluk yaptı. Dönem sonunda memleketine dönerek tarım ile ilgilendi. Fahri Çoker, **Türk Parlamento...**, III. Cilt, s. 950-951; **İlk Meclis Anketi**, s. 374.

³⁴⁰ Zeki Çevik, **Milli Mücadele'de...**, s.336-337; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s.137-138.

- 1) Orta-Kuzey Anadolu: Ankara, Bolu, Çankırı, Çorum, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Kırşehir, Yozgat.
- 2) Ege Bölgesi: Aydın, Biga, Burdur, Denizli, Gelibolu, Isparta, İzmir, Karesi (Balıkesir), Menteşe (Muğla), Saruhan (Manisa).
- 3) Marmara Bölgesi: Bursa, Edirne, İstanbul, İzmit.
- 4) Akdeniz Bölgesi: Adana, Antalya, Cebelibereket (Osmaniye), Gaziantep, İçel, Kozan, Maraş, Mersin.
- 5) Kuzey-Doğu Anadolu: Ardahan, Batum, Bayazıt, Erzincan, Erzurum, Kars, Oltu.
- 6) Güney-Doğu Anadolu: Bitlis, Diyarbakır, Ergani, Genç (Bingöl), Hakkâri, Mardin, Muş, Siverek, Urfa, Siirt, Van.
- 7) Karadeniz Bölgesi: Canik (Samsun), Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Kastamonu, Lazistan, Sinop, Trabzon.
- 8) Orta-Doğu Anadolu: Amasya, Dersim, Elaziz, Malatya, Sivas, Tokat.
- 9) Orta-Güney Anadolu: Karahisar-ı Sahip (Afyon Karahisar), Kayseri, Konya, Niğde.

Bağımsız mebuslar içinde en ağırlıklı bölge, 15 mebus ile Güney-Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Orta-Kuzey Anadolu 12 mebus, Ege bölgesi 10 mebus, Marmara bölgesi 8 mebus, Akdeniz 9 mebus, Kuzey-Doğu Anadolu 12 mebus, Karadeniz 8 mebus, Orta-Doğu Anadolu 10 mebus, Orta-Güney Anadolu ise 6 bağımsız mebus ile temsil edilmektedir.³⁴¹

2.3.1.2. Yaş, Eğitim Seviyeleri ve Meslek Durumları

Yaş: Birinci TBMM, oldukça genç mebuslardan oluşmaktadır. 1921 İlkbaharına kadar TBMM'den ilişiği kesilen 82 mebus değerlendirme dışı bırakıldığında geriye kalan 355 mebusun yaş ortalaması 42,8'dir. Birinci Grup üyesi mebusların yaş ortalaması 43,3 iken bu sayı İkinci Grup'ta 40,2'dir. Bağımsızların yaş ortalaması ise 43,7'dir. Bu durumda TBMM'de yer alan gruplar içinde bağımsızlar, yaş ortalaması en yüksek gruptur. 90 bağımsız mebusun 35'i 40 yaş ve altı bireylerden oluşmaktadır. 40-49 yaş aralığında 32, 50-59 yaş aralığında 17, 60 yaş ve üstünde 5 bağımsız mebus bulunmaktadır.³⁴²

³⁴¹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s.138-140.

³⁴² Geriye kalan 1 mebusun hangi yaş aralığında yer aldığı bilinmemektedir. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s.142

Eğitim Seviyeleri: Yukarıda Birinci TBMM üyelerinin eğitim seviyelerinin yüksek olduğundan bahsedilmiştir. Bu bölümde mebusların eğitim durumlarını sayısal veriler ile birlikte inceleyelim. Kaynaklara göre TBMM üyelerinin % 25,4'ü en az bir yükseköğretim kurumunu bitirmiştir. Ülkenin o günlerdeki şartları göz önüne alındığında bunun yüksek bir oran olduğu söylenebilir. Mebusların % 4,8'i Harp Akademisi mezunudur. Rüştüye mezunları % 20,8 iken, medresede eğitimini tamamlamış mebusların oranı % 18,8'dir. TBMM üyelerinin % 8,7'si idadi, % 2,3'ü sultani, % 1,6'sı meslek okulu, % 6,9'u Harbiye mezunudur. Mebusların % 7,3'ü ise özel eğitim görmüşlerdir. Herhangi bir okul bitirmemiş veya hangi okulda okuduğu tespit edilememiş mebusların oranı ise % 14,6'dır. Konumuz açısından önemli olan bağımsız mebusların eğitim durumlarıdır. Bağımsız mebusların mezun olduğu okullar içinde en yüksek oran % 34,4 (31 mebus) ile medresedir. Bu oran Birinci Grup için % 17,3 iken, İkinci Grup üyesi mebusların arasında medrese mezunu olanların oranı ise % 14,3'tür. Bağımsız mebusların 2'si iptidai okul, 19'u rüştüye, 6'sı idadi, 2'si sultani, 2'si meslek okulu, 22'si yükseköğretim mezunudur. Bağımsız mebuslar arasında Harp Akademisi mezunu olanların sayısı 4 iken, Harbiye mezunlarının sayısı ise 3'tür. Özel okul mezunu olan bağımsız mebuslar 4 kişidir. Son olarak herhangi bir okul mezunu olmayan veya okuduğu okul tespit edilemeyen bağımsız mebuslar ise 8 kişidir.³⁴³ Görüldüğü gibi bu veriler içerisinde en dikkat çekici olanı bağımsız mebusların arasında medrese mezunlarının oranıdır (% 34,4). Yalnızca bu oran dikkate alındığında diğer gruplara kıyasla bağımsız mebusların daha muhafazakâr bir kökene sahip oldukları ifade edilebilir.

Mesleki Durumları: Son olarak da Birinci TBMM üyelerinin mesleki durumlarına değinip bu bölümü tamamlayalım. Bağımsız mebuslar için devlet memurlarının sayısı 40'tır (% 44,4). Memur kategorisine asker (11), yüksek memur (5), mülki yönetici (10), öğretim üyesi (1), öğretmen (2), hâkim-savcı (6) ve diğer memurlar (5) dâhildir. Profesyonellerin sayısı 14'tür (% 15,6). Bu kategoriye avukat (8), gazeteci (2), bankacı (1), doktor (1) ve mühendisler (2) dâhildir. Eşraf olarak nitelendirilebilecek bağımsız mebusların sayısı 15'tir (% 16,7). Eşraf kategorisi içerisinde çiftçiler (9), tüccar (5) ve aşiret reisleri (1) girmektedir. Yukarıda eğitim durumlarına ilişkin rakamlar verilirken bağımsız mebusların önemli bir kısmının medrese mezunu olduğu belirtilmişti. Buna bağlı olarak mesleği din adamlığı olan bağımsız mebusların oranı da yüksektir. Bu oran Birinci

³⁴³ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s.143-147.

Grup için % 9,9 olup İkinci Grup için % 3,2 iken bağımsız mebuslar arasında din adamlarının oranı % 21,1'dir. Yani 90 bağımsız mebusan 19'u din adamıdır.³⁴⁴

Aşağıda, temel ayrışma konularında bağımsız mebusların düşünce ve görüşleri incelenmiştir.

³⁴⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s.147-150.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL AYRIŞMA KONULARI VE BAĞIMSIZ MEBUSLAR

3.1. İcra Vekilleri Heyeti ve Seçilmesi Usulü

23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasından sonra sıra yürütme organının ve üyelerinin belirlenmesine gelmiş, bunun kanuni altyapısını oluşturmak üzere 25 Nisan 1920 tarihinde 15 kişilik bir Layiha Encümeni kurulmuştu.³⁴⁵ Söz konusu encümen bir haftalık çalışma sonucunda hazırladığı “İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun” tasarisını 1 Mayıs 1920’de Büyük Millet Meclisi’ne sundu³⁴⁶:

“Madde 1. Şer’iye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Ziraat, Orman ve Maadin) Maarif, Adliye ve Mezahib, Maliye ve Rüşumat, Nafia, Dâhiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf), Müdafaa-i Millîye, Hariciye, Erkânı Harbiye-i Umumiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisinin on bir zattan mürekkep bir icra Vekilleri Heyeti vardır.

Madde 2. İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti mutlaka ile intihabolunur.

Madde 3. Her Vekil deruhte ettiği umurun ifasında mensubolduğu encümenin rey-i istişarisini alabilir.

Madde 4. İcra Vekilleri arasında çıkacak ihtilâfi Büyük Millet Meclisi halleder.

Madde 5. Meclisin toplanmadığı zamanlarda Vekiller meyanında istifa eden olursa bilâhara Meclisin tasdikına iktiran etmek üzere mezkûr umuru Büyük Millet Meclisi Reisi, Meclis âzasından tensibedeceği zata kendi mesuliyeti altında muvakkaten tevdi eder.”

Teklif edilen kanunun 5. maddesi “Meclis her zaman açık olacaktır, Meclisin toplanmadığı bir zaman olamaz” itirazları ile karşılaşmış, tartışmalar neticesinde bu

³⁴⁵ Encümen Üyeleri şu kişilerden oluşmaktadır: Rıza Nur Bey (Sinop), Celalettin Arif Bey (Erzurum), Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Yunus Nadi Bey (İzmir), Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Hakkı Behiç Bey (Denizli), Sırrı Bey (İzmit), Refik Bey (Konya), Şeyh Servet Efendi (Bursa), Haydar Bey (Kütahya), Emir Paşa (Sivas), Abdülhalim Çelebi Efendi (Konya), Besim Atalay (Kütahya), Ahmed Ferid Bey (İstanbul), Abdülkadir Kemali Bey (Kastamonu). İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986)**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1986, s38; Encümen üyelerinden, Hakkı Behiç Bey, Haydar Bey, Emir Paşa ve Abdülkadir Kemali Bey ileride bağımsız mebuslar arasında yer alacaklardır. Ahmet Demirel, **İlk Meclis’in Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2010, s.213-269.

³⁴⁶ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti**, s. 43; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, 2000, s.97.

maddenin kaldırılmasına karar verilmiştir. Teklifin diğer maddeleri ise 2 Mayıs 1920 tarihli celsede kabul edilmiştir.³⁴⁷ Böylece İcra Vekilleri Heyeti'nin nasıl seçileceği konusu açıklığa kavuşmuştur. Kabul edilen kanun gereğince her Vekâlet için ayrı ayrı seçim yapılacaktır. Kanunda herhangi bir kısıtlama getirilmediğinden isteyen her mebus, aday olabilecekti.

3/4 Mayıs 1920 tarihlerinde yapılan seçimler sonucunda Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki ilk Vekiller Heyeti belirlenmiştir.³⁴⁸ Buna göre Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'ne Mustafa Fehmi Bey (Bursa), Adliye Vekâleti'ne Celalettin Arif Bey (Erzurum), Dâhiliye Vekâletine Cami Bey (Aydın), Nafia Vekâleti'ne İsmail Fazıl Paşa (Yozgat), Hariciye Vekâletine Bekir Sami Bey (Amasya), Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne Dr. Adnan Bey (İstanbul), İktisad Vekâleti'ne Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne Fevzi Paşa (Kozan), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetine İsmet Bey (Edirne), Maliye Vekâleti'ne Hakkı Behiç Bey, Maarif Vekâleti'ne Rıza Nur Bey seçilmişlerdir.³⁴⁹ Vekillerin her birinin doğrudan doğruya Meclis tarafından seçilmesi usulünün Vekiller Heyeti içerisinde uyum sorunu yarattığı ayrıca bu usulün kullanışsız olduğu yönünde oluşan kanaat sebebiyle olsa gerek³⁵⁰ İcrâ Vekilleri Suret-i İntihâbına Dair Kanun'un ikinci maddesinin değiştirilmesi istemiyle bir önerge Meclis'e sunulmuştur³⁵¹:

“Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin intihabına dair olan kanunun ikinci maddesinin ilcaatı hal ve maslahata nazaran berveçhi âti tadiline lüzum hissedilmesi olmakla keyfiyetin heyeti umumiyeye bilamüzakere tahtı karara alınmasını teklif ederiz.

³⁴⁷ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti...**, s.59-60; Tasarı Komisyonu üyesi Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey 5. maddeyi tasarıya koyarken amaçlarının Meclisin tatilde olduğu bir zaman Vekillerden birinin ölümü veya istifası dolayısıyla işlerin aksamamasını sağlamak olduğunu belirtmiş, yoksa Meclisin toplanmasına engel olabilecek herhangi bir kuvvetin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Sinem Şirin, **Birinci Meclis Döneminde Siyasal Rejim ve Yürütme Erki 1920-1923**, Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s.64.

³⁴⁸ Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2001, s.104.

³⁴⁹ Sinem Şirin, **Birinci Meclis...**, s.67.

³⁵⁰ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti...**, s.69; Bu sistem uyarınca yapılan Vekil seçimlerinde; Hakkı Behiç Bey'in sağlık durumu nedeniyle istifa etmesiyle boşalan Dahiliye Vekâleti'ne Tokat mebusu Nazım (Resmor) Bey'in; yine Adliye Vekili Celalettin Arif Bey'in istifasıyla boşan Adliye Vekâleti'ne Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey'in seçilmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından hoş karşılanmamış, her ikisi de Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine istifa etmişlerdir. Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961, s.180; Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Nazım Bey hakkında olumsuz ifadeler kullanmış, özellikle Nazım Bey'in yabancı devletlere casusluk yaptığından kuşkulandığını belirtmiş, bu sebeple kendisinin Dahiliye Vekâlet'inde kalamayacağını ifade etmiştir. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II (1927), Kaynak Yayınları, 2.Baskı, 2012, s.68.

³⁵¹ **TBMM ZC**, Cilt 7, s.291.

Madde 2. — İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisi Reisinin Meclis azalarından göstereceği namzetler meyanından ekseriyeti mutlaka ile intihap olunurlar.”

İleride bağımsızlar arasında yer alacak olan Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey'in aday gösterme usulünün Meclisin yetkilerini kısıtlayacağı yönündeki eleştirisi dışında genellikle teklif lehine konuşmalar olmuş, netice olarak da teklif çoğunlukla kabul edilmiştir.³⁵² Böylelikle, gerçekte vekillerin Mustafa Kemal Paşa tarafından doğrudan doğruya seçildiği ve Meclise onaylatıldığı bir seçim (?) yöntemine geçilmiş oluyordu. Vekillerin seçimi kanun uyarınca Meclise aitmiş gibi görünse de adayların belirlenmesi yetkisinin yalnızca Meclis Reisi'ne tanınmış olması muhalefetçe Meclisin yetkilerinin kısıtlanması olarak görülecektir. Aday gösterme usulünün uygulandığı süreçte özellikle bir Vekilin izinli olması veya başka bir sebeple görevini geçici olarak ifa edemeyeceği durumlarda yerine göreve getirilecek Vekâlet vekilinin belirlenmesi konusu ve buna ilişkin uygulamalar çokça tartışılmıştır. Aslında ilgili mevzuatta Vekâlet vekilinin atanmasına ilişkin bir hüküm yoktur, bu uygulama bir fiili durumdur. Ancak söz konusu uygulama zamanla bir teamül haline getirilmiştir. Bu uygulama ile ilgili Meclisin bilgilendirilmesi ilk kez Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in istifasından sonra³⁵³ Vekil olarak Fevzi Paşa'nın görevlendirilmesi üzerine yapılmıştır.³⁵⁴ Hüseyin Avni Bey bu fiili duruma eleştirilerini

³⁵² Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1995, s.183. Kanun görüşülürken Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey, kabine usulüne benzer bir sistemin getirilmesini teklif etmiştir. Bu teklife göre Vekiller TBMM Başkanınca belirlenecek ve Meclis'in onayına sunulacaktır. Bu önerge reddedilmiştir. Rıdvan Akın, **TBMM Devleti...**, s.106.

³⁵³ Türk ordusunun kazandığı zaferlerin bir tezahürü olarak Müttefikler Yunan ve Türk temsilcilerini Londra'da bir konferansa davet etmişlerdir. 21 Şubat 1921 tarihinde başlayan konferansta Türk tarafını Hariciye Vekili Bekir Sami Bey temsil etmiştir. Müttefikler ile yapılan genel görüşmeler dışında Bekir Sami Bey, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri ile özel olarak görüşmeler yürütmüş ve hükümetin onayı olmaksızın çeşitli anlaşmalar imzalamıştır. İngilizler ile yapılan anlaşmaya göre, Türklerin elinde bulunan İngiliz esirler iade edilecek, İngilizler de, Ermenilere ve İngilizlere karşı kötü muamele etmemiş olan Türkleri geri verecekti. Güney cephesinde çatışmalara son verilmesi karşılığında Fransızlara güneyde birtakım idari yetkiler verilecek, ayrıca Sivas ve Diyarbakır'da iktisadi ayrıcalıklar tanınacaktı. İtalyanlara da Trakya ve İzmir'de iktisadi ayrıcalıklar tanınacaktı. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, 1996, s.28-33; Bilal Şimşir'e göre; “*Bekir Sami Bey, pek erken, pek zamansız bir işe kalkışmış; başına buyruk davranarak İtilaf devletleriyle alelacele anlaşma yoluna sapmış, onların Sevr'den vazgeçtiklerini sanmış, Ankara'ya da tatsız bir oldubitti karşısında bırakmıştı.*” Oysa Batılı müttefiklerin Sevr'den vazgeçmeleri için İkinci İnönü, Sakarya ve Dumlupınar zaferleri yeterli gelmeyecek, Lozan'da da yedi ay boyunca bir mücadele vermek gerekecekti. Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 1996, s.37; Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta; Bekir Sami Bey'den istifa etmesini istediğini zira imzaladığı anlaşmaların Mecliste bir karşılığı olmayacağı ve Hariciye Vekâlet'inden düşürüleceği konusunda kendisini uyardığını belirtmektedir. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II, s.129-130.

³⁵⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s.303-311.

ifade ederken, bağımsız mebuslardan Abdülkadir Kemali Bey de “böyle bir şeyi kabul etmiyoruz” diyerek atama uygulamasına karşı çıkmıştır.³⁵⁵

8 Temmuz 1922 tarihine kadar uygulanan aday gösterme usulü ve uygulaması Mecliste muhalif mebusların şiddetli eleştirilerine uğramıştır. Eleştiriler, gösterilen adayların uygun olmaması, kazanması kuvvetle muhtemel olan adayın yanında ikinci adayın zayıf gösterildiğine ilişkindir. Kanuna karşı eleştirilerin yanında, muhalif mebusların kullandıkları diğer bir yöntem de Vekil seçimlerinde Meclisi terk etmek ve çoğunluğun oluşmasına meydan vermemektir. Böylece Vekil seçimleri sonuca ulaşmayacak ve ertelenecektir.³⁵⁶ Yine aynı şekilde muhalifler Vekil seçimlerinde gerek çekimser kalmak³⁵⁷, gerekse kanuna aykırı oy vermek kaydıyla Vekil seçimini engellemeye çalışmışlardır. Bu sorunu çözmek amacıyla yeni bir kanun teklifi hazırlanmış ve Meclise sunulmuştur. (6 Temmuz 1922) Kanunu Esasi Encümeni Reisi İzmir Mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey ve 15 arkadaşınca³⁵⁸ teklif edilen “İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun” tasarısı şu şekildedir³⁵⁹:

“Madde 1.- Büyük Millet Meclisi reisleri ve reisvekilleriyle teşkilatı Devlete tekabül eden Şer’iye ve Evkaf, Dâhiliye, Hariciye, Adliye, Müdafaa-i Milliye, İktisat, Nafia, Maarif, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye encümenleri rüesasından ve İcra Vekilleri Reisinden mürekkep bir heyet her vekâlet için badelmüzakere Meclis azasından laakal üç zatı namzet olarak irae eder. Meclis bunlardan birini intihabeyler.

Madde 2.- Vekâletlere namzet irae eden heyete mevcut İcra Vekilleri dahi iştirak ederek İcra Vekilleri Riyaseti için gerek İcra Vekilleri meyanından ve gerek Meclisten laakal iki zatı namzet olarak irae ederler. Meclis bunlardan birini intihabeyler.

Madde 3.- Namzet iraesiyile mükellef heyetler adedi müretteplerinin sülüsaniyle inikadedebilirler ve reyi hafî ve ekseriyeti mutlaka ile ittihazı karar ederler.

³⁵⁵ TBMM ZC, Cilt 10, s. 327-328.

³⁵⁶ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s.284-285.

³⁵⁷ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet...**, s.313-316.

³⁵⁸ Teklif sahipleri arasında yer alan Behçet Bey (Çankırı), Tevfik Bey (Çankırı), Operatör Emin Bey (Bursa), Hafız Mehmet Bey (Trabzon) bağımsız mebuslardır. Ahmet Demirel, **İlk Meclis’in Vekilleri...**, s.213-269

³⁵⁹ TBMM CZ, Cilt 21, s.281

Madde 4.- İcra Vekilleri Reisi, İcra Vekilleri meyanundan intihabolunduğu takdirde haiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararıyla muhafaza etmesi caizdir.

Madde 5.- İcra Vekillerinden birinin herhangi bir sebeple vazifesi başından infikaki icabettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisince bir vekili muvakkat intihabolunur. İşbu vekili muvakkat dahi vekilin vazife ve salahiyetini haiz ve vekil misillu mesuldür. Emri intihap vekil intihabı usulüne tevfikan icra kılınır.

Madde 6.- İşbu kanuna mugayir olan ahkâm mülğadır.

Madde 7.- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 8.- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.

Madde 9.- Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından intihabolunan Reis, bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salahiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine Reis intihabederler, Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de Reisi tabiisidir.”

Komisyounun gerekçe yazısında, dünyada İcra Vekilleri Heyeti'nin seçim şeklinin üç ana esas üzerine inşa edildiği; bunlardan ilkinin Amerika'da uygulanan kuvvetler ayrılığı sistemi olduğu, bu sistemde İcra Vekillerinin, Devlet Başkanı tarafından atandığı ve Vekillerin Parlamenteoya karşı sorumluluklarının söz konusu olmadığı, ikinci sistemin Kabine Sistemi olduğu ve genellikle Batı Avrupa devletlerinde kabul gördüğü, bu sistemde kral veya devlet başkanınca atanan başvekilinin belirleyeceği heyete Parlamente tarafından güvenoyu verildiği takdirde göreve başlayabildiği; nihayet üçüncü sistemin İcra Vekillerinin doğrudan Meclis tarafından seçildiği ve bunun TBMM'nin kurulduğu tarihten beri uyguladığı sistem olduğu, ilk iki sistemi uygulayan devletlerin Birinci Dünya Harbi içinde bu sistemlerin eksikliğini gördükleri ve mevcut sistemlerini üçüncü sisteme doğru tadil ettikleri belirtilmiştir. Gerekçede, Vekillerin doğrudan Meclis tarafından seçilmesi usulünün, Vekiller Heyeti içerisinde ahengin bozulmasına sebebiyet verdiği gerekçesiyle Vekil adaylarının Meclis Başkanı tarafından gösterilmesi usulünün benimsendiği ancak işbu kanun teklifinde, Vekil adaylarının doğrudan Meclis Başkanınca gösterilmeyeceği bunun yerine Meclis Reisi başkanlığında bir heyet tarafından gösterilecek üç adayın Meclise sunulması usulünün benimsendiği, böylelikle Meclise Vekiller Heyeti'nin belirlenmesinde önemli bir yetki verildiği belirtilmiştir.

Kanunun bütünü hakkında müzakereye geçilmiş olup Komisyon Başkanı Yunus Nadi Bey ilk sözü alarak kanun teklifini savunmuştur. Yunus Nadi Bey TBMM'nin kurulduğu sırada, Vekiller Heyeti'nin oluşumunda, Vekillerin tek tek Meclis tarafından seçilmesi usulünün uygulandığını ancak bu sistemin Vekiller Heyeti'nin uyumlu bir şekilde çalışmasına engel olduğunu, bunun üzerinde Meclis Reisi'nin göstereceği adaylar arasından seçim yapılması usulünün benimsendiğini; ancak tek bir kişi tarafından aday gösterilmesi yerine başka bir usulün bulunması gerektiği yönünde itirazların mevcut olması nedeniyle, işbu teklifi yapmak durumunda kaldıklarını ifade etmiştir. Daha sonra kürsüye gelen Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, kanun teklifindeki düzenlemeyi eleştirmiş, Vekiller için aday gösterilme usulünün Meclisin yetkilerini kısıtladığını belirtmiştir. Hüseyin Avni (Ulaş) Bey de bu ifadeleri destekler mahiyetteki konuşmasında, Vekiller arasında uyumsuzluğun olmasının, Meclisin yetkilerinin kısıtlanmasından daha iyi olacağını savunmuştur. Karahisarı Sahip Mehmet Şükrü (Koç) Bey'e göre de aday gösterme usulü Anayasanın "Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir" şeklindeki birinci maddesine aykırılık teşkil etmektedir. Kanunun geneli görüşülürken söz alanlar 1922'nin Temmuz ayı içerisinde İkinci Grup'u kuracak ve bu grubun en önemli hatiplerinden olacak olan mebuslardır. Bu görüşmelerde bağımsız mebuslar söz almamıştı. Maddelerin müzakeresine geçildiğinde bağımsız mebuslar da görüşlerini beyan edeceklerdir. Muhalif mebuslardan Ziya Hurşit Bey'e göre, yasa önerisinin birinci maddesinde belirtilen; heyetin göstereceği adaylar dışında herhangi bir adayın seçime giremeyeceğine ilişkin hüküm Meclisin yetkilerini kısıtlayıcı bir mahiyet taşımaktadır. Meclis egemenliğinin değil, yirmi kişilik bir heyetin egemenliğinin hâkim olacağı bir sistem öngörülmektedir. Ona göre böyle bir sistem, dünyanın en mutlaki sistemlerinde bile söz konusu olamaz.³⁶⁰ Ziya Hurşit Bey'in bu itirazlarını, encümen reisi Yunus Nadi Bey cevaplandırmış ve Meclisin egemenliğinin kısıtlandığına ilişkin kaygıların yersiz olduğunu belirtmiştir. Bağımsız mebuslardan Hasan Basri (Çantay) Bey, aday gösterme usulünün iki senedir Meclisin yetkileri üzerinde sınırlayıcı bir etkiye sahip olduğunu belirtmiş ve şöyle devam etmiştir:

"Dün namzetleri yalnız bir zat gösteriyordu, bugün on beş zat gösterecek. Aradaki fark tehlikeli bir manivelanın bir zatın elinden çıkıp on beş zatın eline geçmesinden ibarettir. (...) Meclis-i Azayı muhteremesinin hepsi gayei milliyede müttehittir. Bu gayeden inhiraf eden bir arkadaşımız yoktur. (...) Ancak gayedeki bir ittihadımız, esasta görülen bu iştirakimiz

³⁶⁰ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 278-294

teferruda ait olan yollarda ayrılmamıza mani değildir. Bu, pek tabî ve pek bedihî bir keyfiyettir. Gayeye mûsil olan yollar başka başka olabilir. Peki, böyle olmakla mecliste veya meclisten ayrılacak Heyeti Vekile'de tesanüd olmamak mı lazım gelir? Mütecanis ve müttehit olan bir meclisin müntahabı olacak heyetin de mütecanis olması gayet tabî ve mantıkidir.”

Hasan Basri Bey Meclisin yetkilerinin sınırlandırılmayacağını ifade eder ve konuşmasını şu şekilde sonlandırır: *“Ben kendi nam ve hesabıma salâhiyetimin değil bir kısmını, hatta en naçiz bir zerresini bile fedaya katiyen razı değilim.”*

Kanuna muhalif olan milletvekillerinin görüşleri karşısında Mahmut Esad (Bozkurt) Bey söz almış ve muhalif milletvekillerinin itirazlarına dayanak yaptıkları *Hâkimiyet-i Milliye* kavramından şu hususları anladığını ifade etmiştir:³⁶¹

“Hâkimiyet-i milliye demek; milletin doğrudan doğruya mukadderatı siyasiye, mülkiye ve idariyesini, bilfil idare etmesi demektir. Bütün dünyanın nazariyeti hukukiyesi, kavanini esasiyesi bu suretle kabul edilmiştir. Fakat bütün dünyanın kavanini esasiyesine atfî nazar ettiğimiz zaman görüyoruz ki maateessüf şiir ve belagat halinde çok büyük manalar ifade eden ve dünyada büyük ihtilallere meydan vererek milletlerin sevine sevine kan dökmelerine badî olan bu hâkimiyeti milliye kavanini esasiyede çok kayıtlar altına girmiştir. (...) Hâkimiyeti milliyet kayıt altına girmedikçe hiçbir manâ ifade etmez ve memleket anarşi haline gelir efendiler. (...) Efendiler bütün milletler için çok aciz olan bu hâkimiyeti milliyenin, bazı memleketlerde tamamen tatbik edilmek istenmesi o memleketleri mahv ve ifna etmiştir. (...) Teşkilatı Esasiye kanununun birinci ve ikinci maddeleri hâkimiyeti mutlak surette millete vermektedir. (...) Fakat bu ne dereceye kadar mutlaktı ve ne dereceye kadar kayıt altındadır. (...) Efendiler hâkimiyeti milliyenin tamamiyle tatbik edilmesini arzu ediyorsak bu işlerin başına milletin gelerek doğrudan doğruya kendi kendini idare etmesi lazımdır.”

Bağımsız milletvekillerinden Müfit (Kurutluoğlu) Efendi, Mahmut Esad Bey'in konuşmasında öne sürdüğü hususlara değinerek, konuşmacının getirilecek düzenleme ile Meclisin yetkilerinin kısıtlanacağını ikrar ettiğini söylemiştir. Müfit Efendi, aday gösterme usulünden ziyade, mebusların Mecliste kulis faaliyeti yaparak kendilerinin Vekil olmaya

³⁶¹ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 302-305

layık olduğu konusunda diğer mebusları ikna etmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.³⁶²

Kanun teklifinin birinci maddesi hakkında müzakereler son bulmuş, oylama sonucunda, Vekil adaylarının Meclis Reisi başkanlığında bir heyet tarafından gösterilmesine ilişkin birinci maddenin kanundan kaldırılmasına karar verilmiştir.³⁶³ Bir sonraki celsede Bağımsız mebuslardan Operatör Emin Bey'in teklifi okunmuştur³⁶⁴:

“İcra Vekillerinin sureti intihabına dair olan kanun lâyihasının ikinci maddesi makamına kaim olmak üzere berveçhi zir maddeyi teklif ederim.

Madde 1. — Büyük Millet Meclisi reisleri ve reisvekilleriyle şube rüesas ve intibabedilecek vekile tekabül eden encümen reisi ve icra Vekilleri Reisinden mürekkep bir heyet her vekâlet için badelmüzakere Meclis Âzasından lâakal üç zâtı namzet olarak irae eder. Meclis 'bunlardan birini intihabeyler. Üç intihapta işbu namzetlerden birisi ekseriyeti mutlaka ihraz edemezse namzetler tecdidolunur ve bu defa cereyan edecek üç intihapta da ekseriyeti mutlaka bulunamazsa reyi izafî muteber olur.”

Emin Bey'in bu önerisi esasında 1 Temmuz 1922 tarihli İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun tasarısının, Mecliste yapılan oylama ile iptal edilen birinci maddesi ile benzerlik taşımaktadır. Hatırlanacağı üzere iptal edilen bu madde hakkında yapılan temel eleştirilerden biri, bu madde ile bir kişiden alınan Vekâlet seçimlerinde aday gösterme yetkisinin bu sefer dar bir zümrenin eline verilmiş olmasıydı. Bu durumda kanun teklifinin birinci maddesini kabul etmeyen Meclis iradesinin, Operatöre Emin Bey'in işbu teklifini kabul etmesi de mümkün değildi. Nitekim yapılan oylamada bu teklif reddedilmiştir.³⁶⁵

Sivas milletvekili Vasıf Bey ve aralarında 14 bağımsızın da yer aldığı bir grup mebusun verdiği önergede ise kanun layihasının ikinci maddesinin *“İcra Vekilleri Reisi ile İcra Vekilleri Büyük Millet Meclisi tarafından reyi hafî ve ekseriyeti mutlaka ile âzayı Meclis meyanından ayrı ayrı intihabolunurlar.”* şeklinde değiştirilmesi teklif edilmiştir. Meclisçe kabul edilen bu teklif neticesinde, İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun Layihasının *“aday gösterme usulü”* nü öngören ilk üç maddesi ortadan kalkmıştır.

Komisyon dan gelen teklifinin *“İcra Vekilleri Reisi, İcra Vekilleri meyanından intihabolunduğu takdirde haiz olduğu vekâleti dahi Meclis kararıyla muhafaza etmesi*

³⁶² TBMM ZC, Cilt: 21, s. 305-307

³⁶³ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 307

³⁶⁴ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 326

³⁶⁵ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 327

caizdir.” şeklindeki dördüncü maddesinde Vekiller Heyeti arasından seçilecek olan Reisin, Meclisçe kabulü halinde, aynı zamanda Vekâlet görevini de sürdürmesi öngörülüyordu. Bu maddeye, Reis olarak seçilecek vekilin vekâlet görevinin aksayabileceği yönünde muhalif görüşler sunulmasına rağmen mazbata muharriri Mahmut Esad Bey, Vazife ve Salâhiyet Kanunuyla Vekiller Heyeti Reisi’ne onu çokça meşgul edecek kadar geniş bir görev yükü verilmediğini, Reis olarak seçilecek olan kişinin aynı zamanda Vekâlet görevini de layıkıyla yapabileceğini belirtmiştir. Söz konusu madde çoğunlukla kabul edilmiştir.³⁶⁶

Kanun teklifinin “*İcra Vekillerinden birinin herhangi bir sebeple vazifesi başından infikaki icabettiği takdirde avdetine kadar yerine Büyük Millet Meclisince bir vekili muvakkat intihabolunur. İşbu vekili muvakkat dahi vekilin vazife ve salâhiyetini haiz ve vekil misillü mesuldür. Emri intihap vekil intihabı usulüne tevfikân icra kılınır*” şeklindeki 3. maddesi müzakereye açılmıştır. Kanun lafzında vekilin sanki görevi başından her ayrılışında yerine bir Vekil atanacağı anlaşılmakta olup bu husus bağımsız mebuslardan Vehbi (Büyükyalvaç) Efendi’nin de itirazına sebep olmuştur. Vehbi Efendi bir Vekilin görev yerinden her ayrılışının “infikâk” olarak nitelenemeyeceğini, görevi gereği başka bir vilayete giden Vekilin yerine her seferinde Vekil atamanın gerekli olmadığını, bunun yerine müsteşarını yetkili kılabileceğini belirtmiştir. Bir diğer bağımsız mebus Emir (Marşan) Paşa’ya göre de Meclisin gereksiz iş yükleri ile meşgul edilmemesi gerekmektedir. İtirazlar uyarınca söz konusu maddenin sonuna “*Ancak vekilin vekâletine müteferri bir vazifeden dolayı ve herhangi bir mazeret ile vazifesi başından muvakkaten infikâki takdirinde meclisçe yerine bir vekil vekili intihabolunmayıp icra vekillerinden biri ekleme yapılmış icra vekilleri heyetince tevkil olunur.*” hükmü getirilmiştir. Böylece Emir Paşa ve Vehbi Efendi’nin de itirazlarını karşılayacak bir düzenleme yapılmıştır.³⁶⁷

Kanun teklifinin maddelerin oylaması tamamlanmış ve kanunun tümü oylamaya sunulmuştur. Oylamaya toplam 184 mebus katılmış olup 46 ret, 14 çekimsere karşılık 124 oyla Kanun kabul edilmiştir. Bu oylamada toplam 44 bağımsız mebus Mecliste hazır bulunmuş, bunların 33’ü kabul, 8’i ret oyu kullanmış, 3’ü de çekimser kalmıştır.³⁶⁸ Kanun görüşmeleri sırasında söz alan ve aday gösterme usulüne karşı çıkan bağımsız mebuslar Hasan Basri ve Müfit Beyler, teklifin son haline kabul oyu vermişlerdir. Buna karşı Operatör Emin Bet ret oyu kullanmıştır. Hatırlanacağı üzere Emin Bey, Kanun görüşmeleri

³⁶⁶ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 319-331

³⁶⁷ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 332-342

³⁶⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet...**, s. 417-418

sırasında Meclise sunduğu bir önergede aday gösterme usulünün devamını öngörmüş ancak bu önergesi reddedilmişti.

Kabul edilen kanun uyarınca, İcra Vekilleri Heyeti üyeleri Meclise sundukları istifanamerler ile görevlerinden istifa etmişlerdir. Bunun üzerine istifa eden Vekillerin yerine yenileri seçilinceye kadar görevlerinin başında kalmalarına ilişkin Hüseyin Avni Bey'in teklifi oya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Ancak İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa'nın görevinin başında kalmaması gerektiği, bu makamın çok önemli olduğu, Riyaset için mutlaka bir seçim yapılması gerektiği de ifade edilmiştir. Ayrıca seçimlerin ne zaman yapılacağı da tartışılan bir konudur. Muhalif mebuslarca seçimlerin derhal (hatta o gün) yapılması gerektiği savunulmuş, bu konuda teklifler verilmiş ancak oya sunulan bu teklifler reddedilmiştir. Bu toplantıda tartışılan diğer bir husus da, Müdafaa-i Milliye Vekâleti bütçesinin görüşülmesine ilişkindir. Mentеше mebusu Tevfik Rüştü Bey bu Vekâletin bütçesinin önemli olduğu, görüşülmesinde zorunluluk bulunduğu yönündeki beyanı, bağımsız mebuslardan Hasan Basri Bey'in bütçenin yeni Müdafaa-i Milliye Vekilinin seçiminden sonra ele alınması gerektiği şeklindeki itirazı ile karşılaşmıştır. Hasan Basri Bey'e göre, Vekil seçiminden önce kabul edilecek bütçe, seçilecek olan kişiyi de zorunlu olarak bağlayacaktı. Bu sebeple yeni seçilecek Vekilin bütçeyi hazırlaması gerekirdi. Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa da aynı yönde görüş beyan etmiş ve bütçenin yeni Vekil seçilinceye kadar ertelenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hasan Basri Bey, “(...) *Her bütçesi müzakeresinin intihap neticesine talikini teklif ederim*” şeklinde bir teklif sunarak, bu sorununun belirsizlikten kurtarılmasını sağlamak istemiş ancak bu teklifi reddedilmiştir.³⁶⁹

12 Temmuz 1922 tarihinde Vekâlet seçimleri yapılmıştır. İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne Rauf Bey (Sivas), Şer-iye Vekilliğine Abdullah Azmi Bey (Eskişehir), Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekilliğine Fevzi Paşa (Kozan), Maliye Vekilliğine Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane), Maarif Vekilliğine Vehbi Bey (Karesi), Hariciye Vekilliğine Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) seçime iştirak eden 193 ila 204 mebusun çok büyük çoğunluğunun oyunu alarak seçilmişlerdir. Bu Vekillikler için yalnızca bir aday seçime katılmış ve 7 ila 18 mebus boş oy atmak suretiyle genel yönelimden farklı bir siyasal davranış sergilemişlerdir. Oysa Müdafaa-i Milliye Vekilliği'ne Karesi mebusu Kazım Paşa, seçime başka bir aday katılmamasına rağmen 203 oydan yalnızca 105'ini alarak seçilmiştir. Görüldüğü üzere Birinci Grup'un adayı olarak seçime katılan Kazım Paşa'nın seçilmesine

³⁶⁹ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 349-355

karşı ciddi bir muhalefet söz konusudur. Yine, İktisat Vekilliği'ne seçilen Mahmut Esat Bey (İzmir) tek aday olarak seçime katılmasına rağmen 195 oydan yalnızca 107'sini, Sıhhiye Vekilliği'ne seçilen Fuad Bey (Bolu) 180 oydan 129'unu, Nafia Vekilliği'ne seçilen Reşad Bey (Saruhan) 181 oydan 99'unu almıştır. Bu seçimlerde Birinci Grup adaylarının seçildiği görülmektedir. Erzurum mebusu Celalettin Bey, Birinci Grup'a üye olmamasına rağmen, Adliye Vekilliği seçiminde 105 oy alarak Vekil olmuştur. Adliye Vekilliği seçimi iki turlu olmuştur. Birinci Grup adayı Veli Bey (Burdur) ilk turda 90 oy alabilmiş, ikinci tur oylamaya katılmamıştır.³⁷⁰

Görüldüğü üzere yalnızca Nafia Vekâleti ve Adliye Vekâleti seçimlerinde birden fazla aday çıkmış, geri kalan Vekâlet seçimlerinde Birinci Grup adayları tek aday olarak girdikleri seçimleri kazanmışlardır.³⁷¹ Yalnızca Celalettin Arif Bey, muhaliflerin adayı olarak seçime girip kazanmış durumdadır. Seçim sonuçları göstermektedir ki; Rauf Bey, Abdullah Azmi Bey gibi genel kabul gören adaylar büyük oranda oy alarak seçimleri kazanmışlardır. Bu adaya Birinci Grup, İkinci Grup üyeleri ile bağımsızların genel bir kararlılıkla oy verdikleri görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi bu adayların seçimlerinde en fazla 18 üye çekimser kalmıştır. Oysa diğer çekişmeli seçimlerde muhalefet kendisini göstermiş hatta Celalettin Arif Bey'i Adliye Vekili seçmek suretiyle ciddi de bir sonuç alabilmiştir. Seçimler gizli oylama ile yapıldığından hangi mebusun hangi adaya oy verdiğini saptamak imkânsızdır. Ancak Birinci Grup adaylarına, bu grubun üyelerinin büyük çoğunlukla oy verdikleri düşünülebilir. Bu durumda, İktisat, Müdafaa-i Milliye, Sıhhiye Vekâleti Vekilliği seçimlerinde verilen çekimser oyların İkinci Grup üyeleri ile bağımsız mebuslarca verildiği, hatta İkinci Grup üyelerinin de tamamının seçime iştirak etmediği düşünüldüğünde çekimser oyların İkinci Grup üyeleri ve bağımsızlar arasında yarı yarıya bir oranda paylaşıldığını da söylemek gerçeğe aykırı bir yaklaşım olmasa gerek. Yine çekişmeli seçimlerde de yani muhalefetin aday gösterdiği Nafia ve Adliye Vekâleti seçimlerinde, İkinci Grup adayı Cemal (Mersinli) Paşa'ya verilen

³⁷⁰ **TBMM ZC**, Cilt: 21, s. 358-362.

³⁷¹ Ahmet Demirel; "İkinci Grup, bu seçimlerde, sadece Adliye ve Nafia Vekâletleri seçimlerinde kendi adayları için oy kullanmış, diğer vekillik seçimlerinde Birinci Grup'un adaylarına oy vermiştir." demektedir. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet...**, s. 420. İkinci Grup üyelerinin Birinci Grup adaylarını desteklediği yönündeki bu iddia gerçekleri tam olarak yansıtmamaktadır. Zira Müdafaa-i Milliye, Sıhhiye Vekâleti ve İktisat Vekilliği seçimlerinde tek aday çıkmış olmasına rağmen, bu seçimlerde ciddi bir çekimser oy verildiği görülmektedir. O halde Ahmet Demirel'in dediği gibi İkinci Grup üyeleri, Birinci Grup adaylarını desteklediyse, Birinci Grup üyelerinin oylarının akıbetinin ne olduğunun sorulması gerekir. Görüldüğü üzere Ahmet Demirel, konuyu burada bütüncül bir yaklaşım ile ele almıştır. İfade etmek gerekir ki başka bir adayın çıkmaması durumunda muhalefet kendisini çekimser oy kullanmak suretiyle gösterir. İkinci Grup üyelerinin büyük çoğunluğunun da bu Vekâlet seçimlerinde çekimser kalarak muhalif bir duruş sergiledikleri düşünülmektedir.

70 oyun içerisinde, Celalettin Arif Bey'e ilk tur seçiminde verilen 96 oyun içerisinde bağımsız mebusların da oylarının olması kaçınılmazdır. Zira Hüseyin Avni Ulaş'ın 28 Nisan 1923 tarihinde Tevhid-i Efkâr gazetesine verdiği demeçte belirttiğine göre İkinci Grup üye sayısı 63'tür. İkinci Grup üyelerinin tamamının seçimlere iştirakinin sağlanamadığı da düşünüldüğünde, çekişmeli seçimlerde de bağımsız mebusların önemli oranda muhalif adaylara oy verdikleri açıktır.

İcra Vekilleri Heyeti'nin seçilmesinden sonra, bu heyetin görev ve sorumluluklarını kanuni bir düzenlemeyle belirlemek amacıyla hazırlanan kanun teklifi 15 Temmuz 1922 tarihli oturumda gündeme alınmış ve görüşülmeye başlanmıştır. Vazife, Mesuliyet, Sureti Tahkikat ve Muhakeme başlıklı üç bölümden oluşan önerenin üçüncü maddesinde, İcra Vekilleri Heyeti'ne emniyet ve asayişin sağlanması, büyükelçi ve temsilci tayini, uluslararası anlaşma müzakerelerini yürütecek heyetlerin seçimi, vali tayin etmek, ordu müfettişi, ordu ve kolordu kumandanlarının tayini, Meclisin toplantı halinde bulunmadığı durumlarda, kırk sekiz saat içerisinde Meclis onayına sunmak kaydı ile sıkıyönetim ilan etmek gibi yetkiler verilmiştir. Kanun teklifinin 4. maddesinde ise İcra Vekilleri Heyeti'nin *"1. Mütareke ve müsalâlahâ ve muahede akdi, 2. Vatan müdafaası ilânı, 3. Umumi veya hususi seferberlik ilânı, 4. Mükellefini askeriye celp ve terhisi, 5. Kuvayi berriyeye ve bahriyenin tezyit veya tenkisi, 6. Bilûmum tekâlîfin tarh veya ilgası, 7. İstikraz akdi, 8. Affi umumi veya hususi ilânı, 9. Takibat ve tahkikat ve mücazâtı kanuniyenin tehir veya tecili, 10. Devletlerle münasebatı siyasiye tesis ve idamesi, 11. Muvakkaten idarei örfiye ilânı, 12. İdarei örfiye ilân olunan mahallerde icabeden mahakimin teşkili, 13. Nişan ve unvan ve fevkalâde rütbe ve mansıp tevcihî, 14. Binbaşılık ve daha yukarı rütbei askeriyenin alelusul tevcihî, 15. Kavanini mahsusa ile vilâyat ve belediyelere terk olunanlar haricindeki mukavelât ve imtiyazatın akit ve feshi, 16. Mahakimi adliye ile Divanı Harbî daimilerden sâdır olup temyizen tasdik olunan idam hükümlerinin icra ve infaz veya tahfîfi"* gibi kararlarının Meclise arz olunması gerektiği belirtilmekteydi. Kanun teklifinde, Vekillerin Meclise karşı sorumlu olacakları (madde 14), görevleri süresince ihmal ve suiistimal gösteren Vekillerin yargılanacakları (madde 15), Vekilin mali sorumluluğuna gidilecek haller (madde 16) yer almaktaydı. Teklifin son bölümünde ise Vekillerin soruşturma ve yargılanmaları usulü düzenlenmişti.³⁷²

Aslında bu teklif İcra Vekilleri Heyeti'nin görev ve sorumluluklarını düzenleme amacıyla Meclise sunulan ilk teklif değildi. 24 Kasım 1921 tarihinde Meclise sunulan

³⁷² TBMM ZC, Cilt: 21, s. 387-391.

Heyeti Vekile'nin Vazife ve Mesuliyetine Dair Kanun tasarısında³⁷³ da İcra Vekilleri Heyeti'nin görev ve sorumlulukları kanuni bir düzenlemeye bağlanmak istenmiş ancak teklifin Meclisin muhalif mebuslarınca sunulması, İcra Vekilleri Heyeti'nin ve dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın yetkilerini azaltmayı amaçlaması, bu sebeple teklife doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın karşı çıkması ayrıca kanun teklifini Meclise sunan komisyon üyeleri arasında dahi İcra Vekilleri Heyeti'nin görev ve yetkileri hakkında tam bir mutabakatının olmaması sebepleri ile³⁷⁴ kanun görüşmelerinden bir sonuç alınamamış ve söz konusu tasarının komisyona geri gönderilmesine karar verilmiştir.³⁷⁵

Görüldüğü üzere ilk tasarı Meclisin muhalif mebuslarınca³⁷⁶ hazırlanmış ve bu tasarıyla, Meclis üstünlüğü ilkesinden hareketle, İcra Vekilleri Heyeti'nin yetkilerinin azaltılması amaçlanmıştır. Oysa 15 Temmuz 1922 tarihinde Meclise sunulan tasarının altında Yunus Nadi Bey, Mahmud Esad Bey, Tevfik Rüşdü Bey gibi Birinci Grup üyesi mebusların imzaları yer almış ve bu teklif İcra Vekilleri Heyeti'ne 24 Kasım 1921 tarihli tekliften daha geniş bir yetki sahası bırakmıştır.

Kanun görüşmeleri sırasında İkinci Grup üyesi mebuslar teklif ile İcra Vekilleri Heyeti'ne verilecek yetkinin hâkimiyet-i milliye düşüncesine aykırı olduğunu ifade ederken, bağımsız mebuslardan Mehmet Vehbi (Çelik) Efendi ile Ali Rıza (Özdarende) Efendi, tek hâkimin “şeriat” olduğunu haykırışlardır.³⁷⁷ Buna karşılık İkinci Grup'un sözcülerinden Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in “*Şeriat millete gelmiştir. Bu millet nice şâkilerin, nice çocukların, nice perdeler arkasından çıkan komedyacıların elinde oyuncak olmuştur. Şeriat perdesi altında nice komedyalar oynatılmıştır. (...) Bugün hukukumuzda sahibolmazsak, arkamızda komedi oynatılırsa, 'Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. (...) Millet'in kudretkâr vekilleri artık her şeye hâkim olacaktır.' düsturu lâf olarak kalır. (...) Makamı muallâyı hilafet ehli olan bir zata tevdi olunacaktır. Biz, bu*

³⁷³ Kanun teklifinin bütünü için bkz. **TBMM ZC**, Cilt: 14, s. 323-324.

³⁷⁴ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti...**, s.124.

³⁷⁵ İkinci tasarı hakkında encümen adına Meclis'e bilgi veren Kütahya mebusu Ragıp Bey, ilk tasarının Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ruhuna uygun olmadığı gerekçesi ile encümene iade edildiğini, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ruhuna uygun bir teklifin kaleme alınmasının emredildiğini ifade etmiş, yeni sunulan taslağın bu emre hemen hemen uygun olduğunu belirtmiştir. **TBMM ZC**, Cilt: 21, s. 392.

³⁷⁶ 24 Kasım tarihli bu teklifin imzacıları arasında Celalettin Arif Bey (Erzurum), Selahattin Bey (Mersin), Hüseyin Avni Bey (Erzurum) gibi ileriki süreçte İkinci Grup'un önemli üyeleri olacak mebusların yanında, bağımsızlardan Mehmet Vehbi Bey (Konya), Operatör Emin Bey (Bursa), Hasan Basri Bey (Karesi) de yer almaktaydı. **TBMM ZC**, Cilt: 14, s. 321-324; Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri...**, s.213-269.

³⁷⁷ **TBMM ZC**, Cilt: 21, s. 323-324. Bağımsız mebusların sosyo-ekonomik kökenleri incelenirken, eğitim ve mesleki durumları itibarıyla bağımsız mebusların Birinci ve İkinci Grup'a kıyasen daha muhafazakâr oldukları ifade edilmişti. Millet hâkimiyeti ve Meclis üstünlüğü tartışılırken, Medrese kökenli mebuslar Vehbi Bey ile Ali Rıza Bey'in, “hâkimiyet şeriatındır” şeklinde, günümüzde radikal İslamcılarının da kullandığı söylemi sahiplenmeleri, bağımsızların sosyo-ekonomik kökenleri bölümünde belirttiğimiz eğitim ve muhafazakârlığın doğrudanlığı konusundaki tespitimizi haklı çıkarmaktadır.

camiaıy ancak o vasıta ile muhafaza edeceğiz. Fakat makamı hilâfetin ordusuna bizzat kendisi veyahut ikinci bir adam âmîl ve kumandan olmayacak, Büyük Millet Meclisi âmîl olacaktır. Onun icra hükümeti vasıtası yegâne Büyük Millet Meclisidir. Ahkâmı Kanuniye, ahkâmı şer'îye icrasının kararları buradan çıkar. (...) Halk kendi hâkimiyetini bilecek, bu gibi eşhasın altında ezilmeyecektir.” sözleri İkinci Grup'un saltanatçı ve gericilerden oluştuğu iddiasını bertaraf eder mahiyettedir. Açıkça şahıs hâkimiyetini men eden bu konuşmaya, hâkimin şeriat olduğunu ifade eden Ali Rıza Bey'in “*Bir mersiye dir okuyorsunuz. Hangi şahsın arkasından gidiyorsunuz? Onu söyleyin*” şeklinde tepki vermesinin³⁷⁸ şaşırtıcı olduğunu söylemek gerekir.

Hüseyin Avni Bey'den sonra söz alan bağımsızlardan İsmail Şükrü (Çelikalay) Bey, kanunun şer'î esaslara uygun, dolayısıyla iyi bir kanun olduğunu savunan Birinci Grup'a mensup mebuslar ile kanun metninde çeşitli eksiklikler bulunduğunu ifade eden İkinci Grup'a mensup mebusların konuşmalarını ele almış ve çeşitli tenkitlerde bulunmuştur. İsmail Şükrü Bey, kanunun bazı maddelerinin, diğerleri ile uyumadığını ifade etmiş, “Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir” tabirinin bazı mebuslarca yanlış anlaşıldığını, aslında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlanırken de “hâkimiyet bilakaydüşart milletindir” tabirinin tam olarak aydınlığa kavuşturulmadığını zira hâkimiyetin kullanımının, millet tarafından ya biat etmek suretiyle bir mutlak hükümdara ya meşruti bir hükümdara ya da seçilecek bir reisicumhura verilebileceğini, bunlardan hangisinin öngörüldüğü hususunun yeterince açıklanmadığı eleştirisini getirmiştir. İsmail Şükrü Bey hâkimiyetin millete ait olmadığını, milletlerin hükümet şekli yaparken tamamen serbest olmadıklarını zira tarihi ve örfî geleneklerin bu serbestiyeti kısıtladığını, gerçekte tek hâkimin din olduğunu, velev ki hâkimiyet milletin olsun yine de bu hâkimiyetin sınırsız olmadığını belirtmiştir. Gerekçe olarak da dinin emirlerine aykırı bir kararın Meclis tarafından alınabileceğini bunun da millet nezdinde çok olumsuz akislerin meydana gelebileceğini söylemiş ve devam etmiştir:³⁷⁹

“Bu kanun dikkat ederseniz zaruretten neşet etmiş bir kanundur. Büyük Millet Meclisi gayesine varasıya kadar. Yani gayesine vâsıl oluncaya kadar takibedeceği esas, şekli idare budur. Ve bence mesele halledilmiştir, niza, niza lâfzidir. Niza yoktur. Gayeye vâsıl olduktan sonra şekil elbette ve elbette başka olacaktır. Çünkü arkadaşlar, eğer bunu daimî bir kanun olarak kabul ediyorsanız bakınız bizim burada ilk yeminimiz vardır. Size

³⁷⁸ TBMM ZC, Cilt: 21, s. 403.

³⁷⁹ TBMM ZC, Cilt: 21, s.404-406

hatırlatıyorum: Makamı hilâfet ve saltanatın istihlâsı üzerine yemin ettik. Şahıs değildir. O makamı saltanat ve hilâfet istihlâs edildikten sonra onun Vazifesi nedir? Hakkı nedir? Tabîî onu tâyin etmek lâzımgelir. Şimdi ise hiç lüzumu yoktur. Çünkü bizim teşkilâtımızda biz bu esası kurduk, gayeye vâsıl olasıya kadar. Gayeye vusulden sonra mesele değişir. (...) Fazla bir şey söylemeyeceğim. Sonra bendenizce bu şartla tâyini muvakkat olmak şartıyla Vazife ve Mesuliyet Kanunu, veçhe, yani esası olan kanun pek doğrudur.”

Görüşmeler sonrasında oturumu yöneten Musa Kazım Efendi, kanunun geneli hakkında müzakerelerin yeterliliğini oya sunmuş ancak kabul görmemiştir. Bunun üzerine kanun görüşmelerinin 17 Temmuz tarihli oturumda devam edileceği ifade edilmiştir.³⁸⁰ Ancak 17 Temmuz tarihli zabıtlar incelendiğinde bu kanuna ilişkin görüşmelere rastlanılmamaktadır.³⁸¹ Gündemi bütçe ve taarruz ile meşgul olan Meclisin İcra Vekillerinin Vazife ve Mesuliyetleri Hakkında Kanunu görüşemediği ve bu kanunun sonuç olarak kadük kaldığı ifade edilebilir.³⁸²

3.2. Başkumandanlık Kanunu

Mecliste; üzerinde hararetli tartışmaların yapıldığı bir konu da “Başkumandanlık” meselesidir. 8 Temmuz 1921’de Yunan birliklerinin Bursa ve Uşak bölgelerinde ileri harekete geçmesiyle Türk ordusu Sakarya gerilerine çekilmek durumunda kaldı. Bu durum memleketin maddi açıdan olduğu kadar manevi açıdan da sıkıntıya düşmesine yol açtı.³⁸³ Öyle ki Meclisin Kayseri’ye taşınması dahi tartışıldı.³⁸⁴ Ancak mebuslar böyle bir ihtimali düşünmek niyetinde değillerdi, bu sebeple Fevzi Paşa’nın gündeme getirdiği bu konu şiddetle reddedildi.³⁸⁵ Mecliste, Mustafa Kemal Paşa’ya “*Ordu nereye gidiyor, millet nereye götürülüyor? Bunun elbette bir sorumlusu vardır. O nerededir? Onu göremiyoruz.*

³⁸⁰ TBMM ZC, Cilt: 21, s.411

³⁸¹ TBMM ZC, Cilt: 21, s.413-417

³⁸² Rıdvan Akın, TBMM Devleti..., s.121; Fahri Çoker, Türk Parlamento..., I. Cilt, s.200-201.

³⁸³ Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, Batı Cephesi, 4 üncü Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921), Genelkurmay Basımevi, 1974, s.180, 542.

³⁸⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları(TBMM GCZ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, Cilt 2, s.98-130.

³⁸⁵ Mahmut Goloğlu, Milli Mücadele Tarihi-IV Cumhuriyete Doğru (1921-1922), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.186-187. Tartışmalar sırasında söz alan Dersim mebusu Diyar Ağa (Yıldırım)’ın, “Biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa kavga edip ölmeye mi geldik?” şeklindeki sözleri Meclis’in genel duygusunu dile getiriyordu. Celal Erikan, 100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi, Gerçek Yayınevi, 1971, s.145.

Bugünkü elem verici ve feci duruma asıl sebep olanı Ordunun başında görmek isterdik” eleştirilerinin yöneltildiği süreçte³⁸⁶ bu bunalım durumundan tek kurtuluş çaresi Mustafa Kemal Paşa’da aranmış, onun Başkumandan olarak görevlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁸⁷ Ordunun tekrar geri çekilmesine Meclisin tahammülü olmadığı ve aksi durumda itibarının önemli oranda tükeneceği bir ortamda Mustafa Kemal Paşa’nın böyle bir riski üstüne almak istemediği ancak başkaca da bir çözüm yolu da bulunamadığı anlaşılmaktadır.³⁸⁸ Tartışmalar sonrasında Mustafa Kemal Paşa, Meclis’e sunduğu önergeyle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin sahip olduğu meşru yetkileri fiilen kullanmak koşuluyla ve 3 aylık bir sınırlandırma ile başkumandanlığı kabul edeceğini belirtmiştir³⁸⁹:

“Meclis azayı kiramının umumî surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi şahsen deruhte etmekten tahassul edecek fevaidi azamî süratle istihsal edebilmek ve Ordunun maddî ve manevî kuvvetini azamî surette tezyid ve ikmâl ve sevku idaresini bir kat daha tarsin için Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salahiyeti meşruayı fiilen istimâl etmek şartıyla bu vazifeyi deruhde ediyorum. Müddeti ömrümde hâkimiyeti milliyenin ve meşruiyetin en sadık bir hizmetkârı olduğumu nazar-ı millete bir defa daha teyit için bu salahiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyid edilmesini ayrıca taleb edebim.”

Mustafa Kemal Paşa’ya verilecek olan bu görevin asaleten mi, yoksa vekâleten mi yürütüleceği tartışma konusu olmuş, muhalifler görevin vekâleten yerine getirilmesi

³⁸⁶ **Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, Batı Cephesi, 5 inci Kısım 1 inci Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1922), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Seri No:1, 1972, s.14. Mecliste yapılan sert eleştirilere Fevzi Paşa cevap vermiş ve tüm sorumluluğun kendisine ait olduğunu, kendisine verilecek cezayı kabul edeceğini ifade etmiştir. Bu sözler üzerine Meclisteki sinirli hava yumuşamış ve yaşanan soruna ilişkin çözüm araştırmalarına geçilmiştir. Neticede cepheye bir heyet gönderilmesi, bazı evrakın Kayseri’ye gönderilmesi konusunda hükümete yetki verilmesi, Meclisin çalışmalarına aralıksız devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s.236-237.

³⁸⁷ Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru...**, s.189. Nutuk’ta; Mustafa Kemal Paşa’nın ordunun başına geçmesini isteyenlerin, amaçları bakımından ikiye ayrıldığı, bunlardan bazılarının ordunun zaten savaşılamayacak durumda olması ve nasıl olsa yenileceğini düşündükleri, böylelikle Mustafa Kemal Paşa’nın zaten yenileceği kesin bir ordunun başına geçirilerek harcanacağını umdukları, diğer bir kısmının ise Mustafa Kemal Paşa’ya güvenen ve inanan mebuslar oldukları, Paşa’nın ordunun başına geçmesini gönülden istedikleri ileri sürülmüştür. **Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, 5.Kısım 1.Kitap, s.14-15; **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II (15 Ekim 1927-20 Ekim 1927), Kaynak Yayınları, 2012, s.141-142; Ergun Aybars, Mustafa Kemal Paşa’nın Başkumandan olmasını art niyetli olarak isteyenleri, Meclis içindeki ve Trabzon’daki İttihatçıların Mustafa Kemal Paşa’yı tasfiye edip yerine Enver Paşa’yı geçirmek istemeleri ile bağlantılandırmaktadır. Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, 3. Baskı, 1994, 285.

³⁸⁸ Sebahattin Selek, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, Örgün Yayınlar, 2. Baskı, 1982, s.1143.

³⁸⁹ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 164.

gerektiği yönünde ısrar etmişlerdir.³⁹⁰ Tartışmalar sonrasında "Başkumandanlık Kanunu" teklifi, Büyük Millet Meclisi'nin 5 Ağustos 1921 günü yapılan iki gizli oturumundan sonra, Rıza Nur Bey (Sinop) ve arkadaşları tarafından Meclise sunulmuştur³⁹¹:

“Madde 1. - Millet ve memleketin mukadderatına bilfil vâziulyed yegâne kuvveti âliye olan ve âzasından her birinin Kanunu Esasi ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriyesi, tabiati ile mahfuz ve şahsiyeti mâ- neviyesi Başkumandanlığı haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi kuyudu âtiye ile Başkumandanlık vazifei filiyesine kendi Reisi Mustafa Kemal Paşayı memur eylemiştir.

Madde 2. - Başkumandan ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami surette tezyit ve sevk ve idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna mütaallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimâle mezundur.

Madde 3. - Müşarünileyhe balâdaki mevat ile mevdu sıfat ve salâhiyet üç ay müddetle mukayyettir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin inkızasından evvel dahi bu sıfat ve salâhiyeti ref'edebilir.

Madde 4. - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 5. - İşbu kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi memurdur.”

Söz konusu kanun teklifinin özellikle “Başkumandan ordunun maddi ve manevi kuvvetini en üst düzeye çıkartmak ve sevk ve idaresini bir kat daha sağlamlaştırmak hususunda, Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna ilişkin yetkisini, Meclis adına fiilen kullanmaya yetkilidir.” şeklindeki 2. maddesi muhalif mebuslarca milli irade ilkesine aykırı bulunmuş ve kanunun bu şekli ile geçmesi halinde meclisin yetkilerinin bir şahsa devredilmiş olacağı³⁹², bunun başkomutan (Mustafa Kemal Paşa) üzerinde yetki

³⁹⁰ Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, 2001, s.367; Görev adının Başkumandan vekili olarak belirlenmesini isteyen muhaliflerin gerekçesi, Başkumandan unvanının Meclis ‘in uhdesinde olduğu ve kimseye verilemeyeceği, ayrıca böyle bir yetkilendirmenin gerekli olmadığı yönündeydi. Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşımızın...**, s.147; Ayrıca Başkumandanlık unvanının padişahın uhdesinde olması sebebiyle, Mustafa Kemal Paşa’ya verilecek unvanın Başkumandan Vekili olması gerektiği de ileri sürülmüştür. Rıdvan Akın, **TBMM Devleti...**, s.367.

³⁹¹ Ahmet Emin Yaman, “Başkumandanlık Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9, s. 85; **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 174-175.

³⁹² Muhalif mebuslardan Hakkı Hami (Ulukan) Bey’ e göre kanun yapma yetkisinin Meclis’in elinden alınıyor olması demek Meclis’in yetkilerinin üç aylık bir süre için yok olması demektir. Afyon Mebusu Hulusi Bey, İstiklal Mahkemeleri’ne üye seçme yetkisinin Meclis’in uhdesinde kalmasını savunmuştur. Taha Akyol, **Atatürk’ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, 1.Baskı, s.166-167.

yoğunlaşmasına yol açacağı savunulmuştur.³⁹³ Buna mukabil teklife sıcak bakan mebuslar da olmuştur. Bunlardan biri bağımsız mebuslar içerisinde yer alacak olan Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey'dir. Durak Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandan olarak ordunun başına geçmesi ile milletin ve askerinin itimatının artacağını, kendisine bu unvanın verilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁹⁴

Mecliste aleyhte olan beyanlara rağmen, gizli oturumda yapılan oylamada 13 ret oyuna karşılık 169 oy ile kanun kabul edilmiştir.³⁹⁵ Kanunun gizli oturumda kabulünün akabinde, açık oylama yapılmış ve 184 milletvekilinin katılımı ve oy birliği ile 144 sayılı kanun kabul edilmiştir.³⁹⁶ Başkumandanlık Kanununun yürürlükte olduğu ilk üç ay içerisinde Sakarya Meydan Muhaberesi kazanılmış³⁹⁷ ve söz konusu kanunun isabetliliği kanıtlanmıştır.

Kanunun yürürlük süresi 5 Kasım 1921'de sona ereceğinden, Başkumandanlık Kanununun 3. maddesi gereği, sürenin uzatılması konusu 31 Ekim 1921'de gündeme gelmiştir.³⁹⁸ Bağımsız mebuslar arasında yer alan³⁹⁹ Kırşehir mebusu Müfit (Kurutluoğlu) Efendi'nin 30 Ekim 1921'de Meclise sunduğu üç maddelik teklifte, Başkumandanlık Kanunu'nun 5 Kasım 1921'den itibaren 3 ay daha uzatılması isteniyordu. Sürenin birinci kez uzatılması hakkında yapılan görüşmelerde; kanuna karşı itirazlar dillendirilmeye başlanmıştır. Muhaliflerin hukukçu mebusu Hüseyin Avni Bey, hem Başkumandanlık hem de Meclis Reisliğinin bir elde toplanmasının yanlış olduğunu savunmuş ayrıca maddi ve manevi kuvvetin bir kişiye verilmesinin millet için zaaf olduğunu beyan etmiştir. Birinci grup üyeleri, başkumandanlık kanununun uzatılması gerekliliğine yol açan olağanüstü koşulların devam ettiğinden bahisle, kanunun uzatılması gerektiğini belirtmişlerdir, örneğin Malatya mebusu Lütfi Bey Mustafa Kemal Paşa'ya bu yetki ve sıfatın düşmanı İzmir'den dökmek için verildiği ve bu gayeye ulaşmaya kadar bu yetkinin Paşa'nın elinden alınmaması gerektiğini savunmuştur⁴⁰⁰, ayrıca Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey de meselenin dış politika boyutuna temas edip, yabancı ülkelerin bu konu

³⁹³ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1995, s.260-262

³⁹⁴ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 177.

³⁹⁵ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 180.

³⁹⁶ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III (Açıklamalı Kronoloji) TBMM'den Sakarya Savaşına (20 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, 1995, s.639; Lord Kinross, Kanun'un kabul edilmesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın üç aylık bir süre için askeri bir diktatör olduğunu ifade etmektedir. Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, 11. Baskı, 1990, s.322-323

³⁹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, 2.Cilt, s.480-484; Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s.288-290

³⁹⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s.265.

³⁹⁹ Veysel Genya (Yay.), **Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25 nci Yıl Dönümünü Anış**, 1945, s.246-248.

⁴⁰⁰ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 413-419.

ile yakından ilgilendiklerine ve Meclis ile kumandan arasındaki ilişkinin boyutunu izlediklerine değinmiş; Fransa, İtalya ve İngiltere'nin anlaşmak üzere Türkiye'ye yöneldikleri bir süreçte Mustafa Kemal Paşa'yı ordunun başından ayırmanın doğru olmadığını ifade etmiştir.⁴⁰¹ İleriki süreçte bağımsız mebuslar arasında yer alacak olan Necip (Soydan) Bey, ordunun ve cephenin Mustafa Kemal Paşa'nın idaresine verilmesine herkes gibi kendisinin de taraftar olduğu ancak Meclis'in tüm yetkilerinin Başkumandana tevdiinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bağımsızlar arasında yer alacak olan Lazistan mebusu Osman Bey ise kanunun süresinin uzatılması taraftarıdır. Ona göre erlere kadar nüfuz etmiş bir kumandanı ordunun başından almak anlaşılmaz bir durum olacaktır.⁴⁰² Başından itibaren hiçbir gruba mensup olmamış ve yasama dönemi boyunca bağımsız kalmış Yusuf İzzet (Met) Paşa, Sakarya Muharebesi'nde kazanılan zaferi Başkumandanlığın ihdas edilmiş olmasına bağlamış, kanunun tartışılmaksızın kabul edilmesini istemiştir. Ayrıca İkinci Grup'a mensup mebuslarından Selahattin Bey de Mecliste yaptığı konuşmada başkumandanlığın bir süre daha uzatılmasını gerektiren koşulların devam ettiğini ancak ordunun da bahara kadar iyi yetiştirilmesi gerektiğini beyan ederek kanuna şartlı bir destek vermiştir.⁴⁰³ Bu konuşmalardan sonra isim belirtmek suretiyle oylamaya geçilmiş ve Başkumandanlık Kanunu'nun aynı koşullarda üç ay daha uzatılması hakkındaki teklif 3 çekimser, 12 ret oyuna karşılık 154 oy ile kabul edilmiştir.⁴⁰⁴

Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin bitmesine birkaç gün kala, kanunun süresinin ikinci kez uzatılması meselesi tekrar Meclis gündemine gelmiştir.⁴⁰⁵ 2 Şubat 1922' de sürenin uzatılması hakkında verilen önerge ile ilgili konuşan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, Başkumandanın sorumluluklarının paylaştırılmasını önermiş aksi halde her şeyden sorumlu tutulacak Mustafa Kemal Paşa'nın yıpranacağını belirtmiştir. Bu arada 2 Şubat 1922'de Meclise verilen uzatma teklifine karşı ikinci bir teklif verilmiştir.

⁴⁰¹ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 425-426.

⁴⁰² **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 417-422. Osman (Özgen) Bey, bağımsız mebuslar arasında yer alacaktır. Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, 2010, s.252.

⁴⁰³ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 421-425; Başkumandanlık Kanunu'nun uzatılmasına karşı çıkanların Enver Paşa yanlıları ve onlar ile işbirliği eden ılımlı milliyetçiler olduğu, İngilizler ile yapılan anlaşma gereği Sakarya zaferinden Cevat, Yakup Şevki ve Ali Sait Paşalar 'ın Malta'dan dönüşleri ve TBMM ordusuna katılmaları Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğine gölge düşürmeye yönelik bir fırsat olarak değerlendirildiği, Mustafa Kemal Paşa'dan daha kıdemli generallerin orduya dönmesi ile askeri önderliğin paylaşılmasının planlandığı ileri sürülmüştür. Salahi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Tutanakları", **Bellekten**, Cilt XLV, Sayı:179 (Temmuz 1981), s.215-301'den akt. Rıdvan Akın, **TBMM Devleti...**, s.370.

⁴⁰⁴ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 428; Oylamaya katılan 164 mebusun 48'i bağımsız mebuslar arasında yer alacaklardır. Bu 48 mebusun 45'i Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin 3 ay daha uzatılması yönünde oy kullanmışlardır. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s.273; 31 Ekim 1921 tarihli açık celsede yapılan oylamada kanun oyçokluğu ile kabul edilmiştir. **TBMM CZ**, Cilt 14, s. 6.

⁴⁰⁵ **TBMM GCZ**, Cilt 2, s. 675.

Karahisar-ı Şarki mebusu Mustafa (Atay) Bey tarafından verilen 3 maddelik teklife göre meclisin yetkileri Mustafa Kemal Paşa'ya devredilmemekte, yalnızca ordunun kumandası görevine memur edilmektedir.⁴⁰⁶ Mersin Mebusu Selahattin Bey de bu teklifi desteklemiş, olağanüstü koşulların ortadan kalktığını belirterek, artık önceki şeklin sürdürülmesinin mümkün olmadığını savunmuştur. Mustafa Bey'in teklifi muhaliflerin karşı çıkmalarına rağmen oturumu yöneten Musa Kazım (Göksu) Bey tarafından Layiha Encümenine gönderilmiş ve ilk teklif oya sunulmuş ve Başkumandanlık Kanunu'nun süresi ikinci kez uzatılmıştır.⁴⁰⁷

Daha önce iki kez 3 ay süre ile uzatılan Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin sona ermesinden bir gün önce uzatma meselesi yeniden Meclis gündemine gelmiştir. Muhaliflerce görüşmelerin açık celsede yapılması isteği dillendirilmesine rağmen oturum başkanının tartışılan meseleyi oya sunması sonucu Kanun görüşmelerinin gizli yapılmasına karar verilmiştir. Aynı gün yapılan ikinci oturumda Kanunun uzatılmaması yönündeki görüşlerini Meclis ile paylaşan iki muhalif mebus Hüseyin Avni Bey ve Selahattin Bey Başkumandanın Meclisin yetkilerini kullanmasına yine karşı çıkmışlardır. Gerçekte muhalif mebusların karşı çıktıkları husus Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan olarak görevlendirilmesi, orduyu idare etmesi değildir. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ile Vasıf Bey gibi birçok muhalif mebus Başkumandanlık Kanunu'na karşı olmadıklarını ancak Başkumandanın Meclisin yetkilerini kullanmasına dayanak olan ikinci maddesine karşı olduklarını ifade etmişlerdir. Tartışma konusu ikinci maddenin kaldırılmasına ilişkin bir önerge verilmiştir. Bağımsız mebuslar Mehmet Ragıp (Topala) Bey ile Şevket (Bayazıt)'ın da imzacısı oldukları önerge 73 kabul oyuna karşın 91 oy ile reddedilmiştir.⁴⁰⁸ Bağımsız mebusların 17'si önerge lehine oy kullanmışken, 7'si çekimser 16'sı ret oyu vermiştir.⁴⁰⁹ Kanunun ikinci maddesinin kaldırılmasına ilişkin önergenin reddinden sonra Başkumandanlık Kanunu'nun üç ay daha uzatılmasına dair önerge oylanmış ve oyçokluğu ile kabul edilmiştir.⁴¹⁰ Gizli görüşmelerde kabul edilen kanunun açık celsede görüşülmesine geçilmiştir. İkinci grubun sözcülerinden Hüseyin Avni Bey, teklife karşı eleştirilerini sıralamış, kanuna artık ihtiyaç kalmadığını belirtmiştir. Tartışmalar sonunda oylamaya geçilmiş ancak 161 olan görüşme yeter sayısına ulaşamadığından

⁴⁰⁶ Mustafa Beyin verdiği önergenin birinci maddesi aynen şu şekildedir: "Devlet ve milletin mukadderatına vâziyyet olan Büyük Millet Meclisi ordusunun emri kumandasına Reis Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri memur edilmiştir." **TBMM CZ**, Cilt 16, s. 203.

⁴⁰⁷ **TBMM CZ**, Cilt 16, s. 204.

⁴⁰⁸ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.310-330.

⁴⁰⁹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 290-291.

⁴¹⁰ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.329.

Başkumandanlık Kanununu üçüncü kez uzatılmamış, kanununun süresinin son günü olan 5 Mayıs'a kadar müsbet bir karar alınmadığından dolayı da Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık görevi resmen sona ermiştir.⁴¹¹ Ancak, görev süresi uzatılmayan Mustafa Kemal Paşa 6 Mayıs 1922'de mesele hakkında konuşmak üzere kürsüye çıkmış ve kanunu savunmuş, kanunun uzatılmaması ile orduda bir kumanda boşluğunun meydana geldiğini bu nedenle başkumandanlığı bırakmasının mümkün olmadığını ve bırakmayacağını beyan etmiştir.⁴¹² Tartışmalar sonrasında tekrar oylamaya geçilmiş ve muhalif mebusların bazılarının da kabul oyu verdiği oylamada teklif 15 çekimser, 11 ret oyuna karşılık, 175 oy ile kabul edilmiştir. Böylece Başkumandanlık Kanunu'nun süresi bir kez daha uzatılmıştır.⁴¹³ Karesi mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey oylamada ret oyu kullanan tek bağımsız mebusdur. Oylamaya katılan 46 bağımsız mebusun 42'si teklifin lehinde oy kullanırken, 3'ü de çekimser kalmıştır.⁴¹⁴

Bayazıt Mebusu Refik Bey ile Bağımsızlardan Bursa Mebusu Emin Beyler 19 Temmuz 1922 tarihinde Başkumandanlık Kanunu'nun uzatılmasına ilişkin tekliflerini Meclise sunmuşlardır⁴¹⁵:

“Madde 1.- Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşaya Başkumandanlık tevcihine dair olan 144 numaralı Kanun hükmü 5 Ağustos 1338 tarihinden itibaren üç mah daha temdidedilmiştir.

Madde 2.- İşbu kanun 5 Ağustos 1338 tarihinden muteberdir.

Madde 3.- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.”

Bu teklife göre Başkumandanlık Kanunu 5 Ağustos 1922 tarihinden itibaren 3 ay daha uzatılacaktır. Teklifin verilmesinin ardından söz alan Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlık sıfat ve yetkisinin Meclisin manevi şahsiyetinde saklı olduğunu, Başkumandanlık makamının kesin neticenin alınmasına kadar uzatılması gerekliliğini belirtmiş, ordunun istenen seviyeye geldiğini ve bundan böyle olağanüstü yetkilerin kullanımına lüzum kalmadığını ifade etmiştir.⁴¹⁶ İstanbul mebusu Ali Rıza Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması üzerine Refik ve Emin Beylerin tekliflerine mukabil yeni bir teklif sunmuştur ve Başkumandanlık Kanunu'nun olağanüstü yetkilerin kullanılmasını içeren ikinci maddesinin iptal edilmiş olması sebebiyle süre sınırlamasına gerek olmadığını ifade etmiştir:

⁴¹¹ Ahmet Demirel **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 293.

⁴¹² **TBMM GCZ**, Cilt 3, s. 341.

⁴¹³ **TBMM ZC**, Cilt 19, s.528.

⁴¹⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 301.

⁴¹⁵ **TBMM ZC**, Cilt 21, s.430.

⁴¹⁶ **TBMM ZC**, Cilt 21, s.430-431.

“Madde 1.- Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vazıyved yeğane kuvveti âliye olan ve âzasından her birinin Kanunu Esasi ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriîyesi tabiatıyla mahfuz ve şahsiyeti mâneviyesi Başkumandanlığa haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başkumandanlık vazifei milliyesine muvakkaten kendi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini memur etmiştir.

Madde 2.- Meclis lüzum gördüğü takdirde bu sıfat ve selâhiyeti ref eder.

Madde 3.- İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 4.- İşbu kanun Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.”

Bağımsız mebuslardan Durak Bey (Erzurum) Başkumandanlığın bir ihtiyaç olup olmadığını düşünülmesinin söz konusu olmadığını, bu yetkiyi alan Mustafa Kemal Paşa'nın yetkisini, kesin neticeye ulaştıktan sonra teslim etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Durak Bey'e göre Başkumandanlığa gerek kalmamıştır diyenler büyük bir hata içerisinde idiler. Durak Bey' den sonra söz alan Müfit Efendi de Başkumandanlık süresinin uzatılması gerektiğini, ancak Emin ve Refik Beylerin tekliflerinin yeniden 3 ay gibi bir süre öngördüğünden bu teklifin es geçilerek, Ali Rıza Bey'in sunduğu ve herhangi bir süre sınırlaması getirmeyen teklifin kabulü gerektiğini savunmuştur. Ali Rıza Bey'in sunduğu teklifin geneli kabul edilmiş olup maddelerin görüşülmesi esnasında teklifin üçüncü maddesi Saruhan Mebusu Refik Şevket (İnce) Bey'in önerisi üzerine “Başkumandanlık müddetinin üç mah temdidine dair olan 8 Ramazan 1340 ve 6 Mayıs 1338 tarihli Kanun ahkâmı mülğadır” şeklinde değiştirilmiştir.⁴¹⁷

Sonuç olarak Başkumandanın Meclisin yetkilerini kullanma yetkisinin iptal edilmesi sonrasında, Meclis gönül rahatlığı ile Başkumandanlık unvanını süre sınırlaması olmaksızın Mustafa Kemal Paşa'ya vermiş oldu.

⁴¹⁷ TBMM ZC, Cilt 21, s.432-435

3.3. İstiklal Mahkemeleri

Hatırlanacağı üzere 16 Mart 1920’de İstanbul’un İtilaf Devletlerince resmen işgali ve Meclis-i Mebusan’ın çalışmalarını tatil etmesinin akabinde, Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920’de yayınladığı bir bildiri ile valilere ve kolordu kumandanlarına “selâhiyet-i fevkalâdeye haiz bir Meclis”in toplanacağını bildirmişti.⁴¹⁸ Her ne kadar Nutuk’ta “selâhiyet-i fevkalâdeye malik bir meclis” ifadesinden bir kurucu meclisin kastedildiği belirtiliyor⁴¹⁹ ise de bununla daha başından kişi egemenliğinin karşıtı olarak Meclis egemenliğine dayalı, yasamanın üstünlüğünde bir kuvvetler birliği sisteminin⁴²⁰ planlandığı anlaşılmaktadır. Zira “olağanüstü yetkilere sahip” bir Meclis’in yasama kuvveti yanında yürütme ve yargı kuvvetlerini de uhdesinde barındıracağı kuşkusuzdur. Yürütme kuvvetini, varlığını doğrudan Meclis’ten alan⁴²¹ İcra Vekilleri Heyeti eliyle kullanacak olan TBMM, yargı yetkisini de İstiklal Mahkemeleri eliyle yürütecekti.

Asker firarlarını engellemek için faaliyet gösterecek Jandarmanın ıslahının uzun soluklu bir çalışma gerektirdiği⁴²², sivil mahkemeler ve divan-ı harplerin olağanüstü dönemin ihtiyaçlarına yanıt veremediği, ağır işledikleri, savaşın gereklerine çare olmadığı, kanun ve usul bilmedikleri gerekçesi⁴²³ ile sorunu kısa yoldan çözmek üzere tesis edilen İstiklal Mahkemeleri 11 Eylül 1920’de öncelikle asker kaçağı sorununu çözmek⁴²⁴ üzere çıkarılan Firariler Hakkında Kanunu⁴²⁵ ile kuruldu ve asli görevi asker kaçaklarını ve asker

⁴¹⁸ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s.200.

⁴¹⁹ Atatürk “Kurucu Meclis (Meclis-i Müessisan)” ifadesinden vazgeçip onun yerine “selâhiyet-i fevkalâdeye malik bir meclis” tabirini kullanmış olmasını, kavramın amacını gereği gibi açıklayamaması, ayrıca halkın da alışık olmadığı şeklinde bir eleştiri ile karşılaşması nedeniyle vazgeçtiğini yazmaktadır. **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt:19, Nutuk I (1927), Kaynak Yayınları, 1. Baskı, 2006, s.314.

⁴²⁰ Kuvvetler birliği sisteminde, Meclis yasamaya ek olarak yürütme yetkisine de sahiptir. Ancak bu yetkisini kendi içinden çıkardığı/belirlediği bir kurul aracılığı ile kullanır. Bu kurul Meclis’in emrinde faaliyet yürüten bir memur durumundadır. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar...**, s.392-393.

⁴²¹ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s.59.

⁴²² Salhadin GÖK, “Birinci Dönem İstiklal Mahkemelerinin TBMM’deki Yansımaları”, **İstiklal Mahkemeleri** (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin), AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016, s.56.

⁴²³ **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’ nin Anıları**, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 362; Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, Zeus Kitabevi, 6. Baskı, 2006, s.45.

⁴²⁴ Mütareke ilan edildiğinde 300.000 civarında asker kaçağı vardı. Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923)**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2001, s.164. 1920 Haziranında asker kaçakları sorununun önüne geçilemiyordu. Asker kaçakları otuzar kırkar kişilik gruplar halinde köy ve kazaları soyuyor, güvenliği sarsıyorlardı. Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, s.45.

⁴²⁵ “Madde 1. — Muvazzaf ve gönü ile hizmeti askeriye dâhil olupta firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri ihfa ve

kaçaklarına yardımcı olanları, bunlara yataklık edenleri yargılamak olarak belirlendi.⁴²⁶ Bu kanuna göre Mahkemelerin kararları kesin olacak, bu kararlara karşı istinaf-temyiz yoluna gitmek mümkün olmayacaktı.⁴²⁷ Kurulduğunda yalnızca asker kaçağı sorununu engellemesi amaçlanan ancak daha sonra yetki ve sorumlulukları genişletilen⁴²⁸ bu mahkemelerin üyeleri meslekten yargıç değil, Meclis tarafından seçilen milletvekilleri olacaktı.⁴²⁹ Bütün bu özellikleri ile İstiklal Mahkemelerin olağan yargı mercileri olmadıkları görülmektedir. Zaten bu mahkemelerin amacı, olağan hukuki meseleleri çözmek değil, Kılıç Ali'nin hatıralarında belirttiği üzere ulusal birliğin, huzur ve güvenliğin tesisinin sağlanmasıydı.⁴³⁰

İstiklal Mahkemelerinin nerelere ve kaç tane kurulacağına ilişkin Meclis görüşmeleri neticesinde acil olarak Kastamonu, Eskişehir, Konya, Isparta, Ankara, Kayseri ve Sivas mıntıklarında İstiklal Mahkemeleri kurulmasına karar verilmiştir. Daha sonra

iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askerî kavaninde mevcut ahkâm ve indelicap diğer gûna mukarreratı cezaiyeyi müstakillen hüküm ve tenzif etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından mürekkep (İstiklâl mahkemeleri) teşkil olunmuştur.

Madde 2. — Bu mahkemeler azasının adedi (üç) olup Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti ârasiyle intihap ve içlerinden birisi kendileri tarafından reis addolunur.

Madde 3. — İşbu mahkemelerin adedini ve mıntukalarını Heyeti Vekilenin teklifi üzerine Büyük Millet Meclisi tâyin eder.

Madde 4. — İstiklâl mahkemelerinin kararları katî olup infazına bilûmum kuvayi müsellâha ve gayri müsellâhai Devlet memurdur.

Madde 5. — İstiklâl mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmiyenler veya infazda taallül gösterenler işbu mahkemeler tarafından tahtı muhakemeye alınır.

Madde 6. — Her istiklâl mahkemesi ketebe ve müstahdem maaşatı şehri yüz lirayı geçmiyecektir.

Madde 7. — Her istiklâl mahkemesi vazifeye mübadereti anında firari ve bakaya efradının bir müddeti muayyene zarfında icabetini teminen her türlü vesaiti tebliğiyeye müracaat eder.

Madde 8. — İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 9. — İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.” Düstur, Üçüncü Tertip, C I, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, Ankara, 1953.

⁴²⁶ Mete Tunçay, “İstiklal Mahkemeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt 4, s. 938.

⁴²⁷ A. Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 369; **Atatürk' ün Sırdaşı Kılıç Ali' nin Anıları**, s. 367.

⁴²⁸ Mahkeme üye seçiminin devam ettiği sırada Firariler Hakkında Kanun'un birinci maddesine ek bir madde kabul edilmiştir. Kabul edilen bu madde ile İstiklal Mahkemeleri'nin sadece asker kaçaklarına ilişkin olan yetkileri genişletilmiştir. Buna göre İstiklal Mahkemeleri artık vatan hainliği, ülkenin maddi ve manevi kudretine halel getirmek, casusluk ve bozgunculuk suçlarına ilişkin yargılamaları da yapacaktı. Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, s.52.

⁴²⁹ Taha Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, 1. Baskı, 2012 , s. 99; Mete Tunçay'a göre, İstiklal Mahkemeleri, Fransa'da 1793 yılında kurulan Devrim Mahkemelerinden esinlenilerek kurulmuşlardır. Fransa'da jüri sistemi olup Türkiye'de jüri kurumu tesis edilmemiştir. Ayrıca İstiklal Mahkemelerinde hâkimlerin mebus olma şartı vardır. Fransa'da böyle bir şart bulunmamaktadır. Mete Tunçay, **İstiklal Mahkemeleri**, s.938; Fransız devriminin en önemli kişiliklerinden biri olan hukukçu Danton: “Bizden öncekilerin ettikleri hatalardan ibret alalım, Yasama Meclisinin yapamadığı şeyi yapalım: Halkı yine öyle olmaktan kurtarmak için etrafa dehşet saçalım” derken kurulmasını salık verdiği İnkılap Mahkemeleri “İnkılap düşmanı hür teşebbüsü, hürriyet, eşitlik, birlik, Cumhuriyetin bölünmezliği, devletin iç ve dış güvenliği aleyhindeki her suikastı ve krallığı tekrar kurmak hedefini bütün komploları muhakeme etme yetkisine sahip olacak” ve bu Mahkemelerin de verdiği kararları istinaf veya temyiz etme imkânı olmayacaktı. Tıpkı İstiklal Mahkemeleri gibi... Albert Soboul, **Fransız İnkılabı...**, s.325-326.

⁴³⁰ **Atatürk' ün Sırdaşı Kılıç Ali' nin Anıları**, s. 359.

Diyarbakır'a da bir mahkeme kurulması kararlaştırılacak ve mıntika sayısı sekize çıkacaktı.⁴³¹ Sonraki süreçte gerektiğinde ihtiyaç duyulan yerlerde İstiklal Mahkemesi kurulacaktır.

Samsun, Amasya ve Tokat'ta eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle tutuklanan kişilerin acele şekilde yargılanması için, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf (Orbay) Bey' in *"Amasya ve Havalisinde görülen lüzuma mebni bir İstiklal Mahkemesi tesis ve daire-i kazanın sabık İstiklal Mahkemesi hududu dâhili bulunması hususunun arzı İcra Vekilleri Heyetinin 18.7.1338 tarihindeki içtimaında takarrur etmekle, ifayı muktezasına ve neticenin iş'arına müsaade-i devletlerini istirham eylerim efendim"* şeklindeki tezkeresi üzerine bölgede yeni bir İstiklal Mahkemesi'nin teşkili hakkında yapılan görüşmelerde; İkinci Grup'tan Hakkı Hami Bey (Sinop), İstiklal Mahkemelerinin kurulduğu zaman özellikle asker firarileri ile ilgili önemli hizmetlerde bulunduğunu ancak daha sonra işlevini yitirdiğini, en önemsiz suçların bile yargılamasını yapar duruma düştüğünü, bu mahkemelerin alelade suçlar için görevlendirilmesinin mahkemelerin kıymetini azalttığını belirtmiştir. Hakkı Hami Bey bidayet mahkemelerinin görev alanına giren konularda İstiklal Mahkemelerini görevlendirmenin adliyeye itimadı yok edeceğini savunmuştur. Yine İkinci Grup'un sözcülerinden Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey'e göre de İstiklal Mahkemelerinin görevlerine son verme zamanı gelmişti.⁴³²

Bağımsızlardan Karesi mebusu Hasan Basri Bey ise söz konusu teklifin lehinde söz almasına rağmen konuşmasının başında İstiklal Mahkemelerinin kaldırılmasının gerektiği yönünde görüş beyan eden muhalifler ile hemfikir olduğunu, esasen İstiklal Mahkemelerinin en başından beri istenen amaca ulaşılmasını temin edememiş olduğunu belirtmiş; ancak sırf bu sebeple bu mahkemelerin ilga edilmesinin düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir. Zira Hasan Basri Bey'e göre bütün resmi kurumlar gibi adliye de ıslaha muhtaçtır ve bu durumda İstiklal Mahkemelerinin kaldırılması pek hayırlı olmayacaktır. Eğer İstiklal Mahkemeleri üyeleri hakkında bir şikâyet ve memnuniyetsizlik söz konusu ise yeniden seçim yapmak suretiyle üyeler belirlenebilecektir.⁴³³

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey İstiklal Mahkemelerinin gerekliliğinin altını çizirken, ancak bu konuda Vekiller Heyeti içerisinde bile tam olarak mutabakatın söz konusu olmadığından da bahsetmektedir. Zira Adliye Vekâlet Vekilliği görevini ifa etmekte olan Behçet Bey, ilke olarak İstiklal Mahkemelerine karşı olduğunu, vatana ihanet

⁴³¹ Salhadin Gök, "Birinci Dönem İstiklal Mahkemelerinin TBMM'deki Yansımaları", s.59; Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, s.51-52.

⁴³² TBMM GZC, Cilt 3, s. 606-611.

⁴³³ TBMM GZC, Cilt 3, s. 612-613.

veya başkaca suçlara ilişkin yargılamayı mutlaka bidayet mahkemelerinin yapması gerektiğini ifade etmiştir. Bağımsız mebuslardan Emir (Marşan) Paşa'ya göre İstiklal Mahkemeleri, olağanüstü mahkemelerdir ve olağanüstü durumlarda görev yapması gerekmektedir. Ancak mevcut durumda bu mahkemeler süreklilik kazanmış, bu sebeple kendi asli görevlerini bile yerine getiremeyecek duruma düşmüşlerdir. Ona göre “Devamından dolayı İstiklal Mahkemeleri mahakim-i âdiye şekline girmiştir.”⁴³⁴

Tezkere hakkında müzakere sona ermiş ve mebusların önermeleri okunmaya başlanmıştır. Bağımsız mebus Osman Nuri Bey (Lazistan), İstiklal Mahkemelerinin geçici olarak faaliyetlerine son verilmesini, Pontus meselesi için o bölgede yeterince adliye mahkemesi ihdas edilmesini teklif etmiştir. Yine bağımsızlardan Arif Bey (İstanbul) ve Mustafa Kemal Bey (Ertuğrul) ise Amasya'da İstiklal Mahkemelerinin kurulmasına destek vermişlerdir. Bağımsızlardan Mustafa Taki Efendi, İstiklal Mahkemelerinin bir usul yasasının olmamasını eksiklik olarak addetmiş ve teklifinde İstiklal Mahkemeleri için bir usul yasasının çıkarılması gerektiğini beyan etmiştir. Son okunan teklif Mersin Mebusu Selahattin Bey ve arkadaşlarınıninkidir. Bağımsız mebuslar Mustafa Kemal Bey (Ertuğrul), Şevki Bey (İçel) ve Tufan Bey (Hakkâri)'in de imza attıkları söz konusu teklifte, İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine geçici olarak son verilmesi isteniyordu. Ayrıca Sivas Mebusu Vasıf Bey ve Kayseri Mebusu Rifat Beylerin sundukları önergede de “*Mevcut İstiklal Mahkemelerinin lüzumunda tecdit edilmek üzere tatili faaliyetleri ve Heyet-i Vekilenin gösterdiği lüzuma nazaran şimdilik yalnızca Amasya ve havalisine bir mahkemenin izamını arz ve teklif eyeriz*” deniyordu.⁴³⁵ Bu önerge okutuldu ve oya sunuldu. 163 mebusun katıldığı oylamada 76 kabul, 79 ret oyu verilmiş olup, oylamaya katılan 8 mebus da çekimser kalmıştır. Oylamaya 37 Bağımsız mebus katılmış olup bunların 18'i teklifin kabulü yönünde, 16'sı teklifin reddi yönünde oy kullanmıştır.⁴³⁶ Sonuç açıklandıktan sonra Mecliste bir usul tartışması yaşanmış, Sinop mebusu Hakkı Hami Bey, ret veya kabul oylarının çoğunluğa ulaşmaması nedeniyle yeniden oylama yapılması gerektiğini; Mersin Mebusu Selahattin Bey, yalnızca 3 oy fazla ile İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine devam etmesinin uygun olmadığını ifade etmiştir. Bağımsızlardan Durak Bey ve Müfit Efendi de çoğunluk sağlanamadığından yeniden oylama yapılması taraftarıydı. İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi (Karahisar-ı Sahip) de konuşmasında önerge aleyhinde oy kullandığını ancak oylamada mutlak surette

⁴³⁴ TBMM GZC, Cilt 3, s. 619-621.

⁴³⁵ TBMM GZC, Cilt 3, s. 622-624.

⁴³⁶ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 446-447; Liste için TBMM GZC, Cilt 3, s. 631-632.

çoğunluğun sağlanması gerektiğini, önerenin tekraren oya sunulması gerektiğini işaret etmiştir.⁴³⁷ Tartışılan usul meselesi hakkında bir karar verilememiş; mesele halledilmek üzere Meclis Başkanlık Divanı'na havale edilmiştir.⁴³⁸

27 Temmuz 1922' de yapılan gizli oturumda İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Orbay söz almış, mebusların genel kanaati uyarınca İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun yeniden ele alınmasının gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nu yeniden ele alacak bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.⁴³⁹ Söz konusu komisyon; Adliye, Dâhiliye ve Müdafaa-i Milliye alt komisyonlarından seçilecek beşer üyeden oluşacaktı. Adliye Komisyonunca belirlenen üyeler İkinci Grup üyelerinden oluşmakta olup Dâhiliye Komisyonunca belirlenen üyelerden Durak (Sakarya) Bey, Hamdi Namık (Gör) Bey ile Adliye Komisyonunca belirlenen üyelerden Mustafa Kemal (Güney) Bey ve Sadık (Sevtekin) Bey Meclisin bağımsız mebusları idi.⁴⁴⁰

Çalışmalarına başlayan Özel Komisyonun hazırladığı İstiklal Mahkemeleri Hakkında Kanun teklifi 29 Temmuz 1922' de Meclise sunulmuştur.⁴⁴¹

Kanun teklifinin “*İcra Vekilleri Heyetince gösterilecek lüzum ve Büyük Millet Meclisince ekseriyeti mutlaka ile verilecek karar üzerine icab eden mahallerde İstiklal Mahkemeleri teşkil olunur.*” şeklindeki birinci maddesi büyük çoğunlukla kabul edilmiştir. Teklifin “*Bu Mahkemeler Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti mutlakası ve reyi hafî ile kendi azası meyanından müntehap bir reis ve iki aza ve bir müddeiumumiden teşekkül eder. Ancak heyeti hakimeye târi (?) olan noksanın ikmalini teminen ayrıca bir aza daha intihab olunur.*” şeklindeki ikinci maddesi hakkında söz alan bağımsızlardan Siirt Mebusu Mustafa Taki Efendi, bir kimsenin Büyük Millet Meclisi üyesi olmakla her işi yapabilmek yeteneğini kazanmadığını ifade etmiş, İstiklal Mahkemelerine reis, üye veya savcı olarak seçilecek mebusların mutlaka hukukçu olmaları gerektiğinin altını çizmiştir.⁴⁴² Hatta bu maddeye İstiklal Mahkemeleri reis, aza ve müddeiumumilerinin “*Büyük Millet Meclisi azası meyanından evsafı kanuniyei hâkimiyeti haiz zevattan*” seçileceğine ilişkin bir fıkranın eklenmesini istemiştir.⁴⁴³ İkinci Grup üyesi Mehmet Salih (Yeşiloğlu) Efendi de Mustafa Taki Bey'in bu itirazını yerinde görmüş, hatta daha ileri gidip İstiklal Mahkemelerine dışarıdan da üye seçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Mersin mebusu

⁴³⁷ TBMM GZC, Cilt 3, s. 628-631.

⁴³⁸ TBMM GZC, Cilt 3, s. 631.

⁴³⁹ TBMM GZC, Cilt 3, s. 634-637.

⁴⁴⁰ TBMM ZC, Cilt 22, s. 9.

⁴⁴¹ Teklif metni için bkz. TBMM ZC, Cilt 22, s. 34-35.

⁴⁴² TBMM ZC, Cilt 22, s. 38-40.

⁴⁴³ TBMM ZC, Cilt 22, s. 47.

Selahattin (Köseoğlu) Bey de İstiklal Mahkemesine, Meclisten üye seçilmesinin, Meclisteki en ehliyetli ve isabetli üyelerin dağıtılması anlamına geleceğini bunun da yasama faaliyetinde zaaf teşkil edeceğini, bu olağanüstü mahkemelere temyiz mahkemelerinden üye atanmasının uygun olabileceğini ifade etmiştir. Bu hususta konuşmak üzere söz alan bağımsız milletvekillerinden Hasan Basri (Çantay) Bey de yargı işlerinin Meclis dışında kalması gerektiğini belirtmiş ve tıpkı Mersin milletvekili Selahattin Bey gibi, Mecliste yer alan donanımlı üyelerin mahkemelerde görevlendirilmelerinin, Büyük Millet Meclisi için kayıp olacağı düşüncesini savunmuş eğer Meclis üyelerin içerisinde seçilecekse mutlaka ince elenip sık dokunarak karar verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Erzurum mebusu Durak Bey ise Özel Komisyonun Meclis'e sunmuş olduğu maddenin aynen kabul edilmesi gerektiğini zira olağanüstü durumlarda sorunların çabucak ve kesin olarak çözülmesi gerektiği, İstiklal Mahkemelerine dışarıdan seçilecek bir şahsın ne de olsa memur olduğunu, Adliye Vekili'nden korkabileceği, dolayısıyla mahkeme üyelerinin Meclis içerisinde seçilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Söz konusu 2. madde, bu tartışmalar sonrasında kabul edilmiştir.⁴⁴⁴

Kanun Teklifinin 3. Maddesi İkinci Celse'de görüşülmüştür. Mahkemelerin görevlerini sıralayan madde metni şu şekildedir:

“A) Muvazzaf ve gönü ile hizmeti askeriyeye dâhil olup da firar edenler ve kasten veya ihmalen firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve sevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri bil’ihtiyar ihfa ve iâşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askeri kavaninde muayyen cezaları ve esbabı muhaffife veya müşeddide mevcut olduğu takdirde yalnız bu fıkradaki ceraiime münhasır olmak üzere tensibedeceği diğer gûna derecatı cezaiye hükmetmek,

B) 28 Nisan 1336 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanununun muhtevi olduğu ceraimi,

C) Devletin emniyeti hariciye ve dâhilisini ihlal edenler hakkındaki Mülki ceza kanununun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer ceraimi,

D) Askeri ve siyasi casusluk, suikasdı siyasi icrası ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi,

H) Seferberlikte tedariki vesaiti nakliye komisyonlarının suistimalat ve müsamahatı hakkında Askeri Ceza Kanununa müzeyyel 12 Şevval 1332 ve

⁴⁴⁴ TBMM ZC, Cilt 22, s. 42-45.

21 Ağustos 1330 tarihli Kanunu muvakkatin birinci maddesini muaddil 28 Rebuülâhir 1333 ve 2 Mart 1331 tarihli Kanunda musarrah ceraimi rüyet etmek."⁴⁴⁵

Görüldüğü üzere kanun teklifinin bu maddesi İstiklal Mahkemelerinin görevlerini tanımlıyordu. Maddenin (A) fıkrasında asker firarileri ve firarilere yardım edenlerin, (B) fıkrasında 28 Nisan 1336 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanununu ihlal edenlerin, (C) fıkrasında Ceza Kanununun, Devletin iç ve dış güvenliğini ihlal edenler hakkındaki ilgili hükümlerini ihlal edenlerin, (D) fıkrasında siyasi ve askeri casusluk faaliyetinde bulunan, asker ailelerine karşı suç işleyen veya siyasi suikast işleyenlerin, (H) fıkrasında ise nakliye komisyonlarında suiistimal ve müsamaha gösterenlerin İstiklal Mahkemelerinde yargılanacakları hüküm altına alınıyordu.

(A) fıkrasının görüşmeleri esnasında bağımsızlardan Kırşehir mebusu Müfit Efendi, “*firar edenler ve kasten veya ihmalen firara sebebiyet verenler*” hükmünün lafzının sorunlu olduğunu, burada kasten veya ihmalen firara sebebiyet verenlerin cezalandırılacağı hüküm altına alınmışken, kasten firar edenlerin ceza alıp almayacakları hususunun açık olmadığını belirtmiş ve kanundaki anlaşılmağın, gereksiz kelimelerin kaldırılarak, giderilmesini talep etmiştir.⁴⁴⁶ Ayrıca, asker ailelerine taarruz edenler ile birlikte onları dağa kaldıranların da cezalandırılmaları gerektiğini, Kanuna bu hükmün de eklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Komisyon üyesi Mehmet Şükrü (Koç) Bey, böyle bir hükmün komisyonda tartışıldığını ancak İstiklal Mahkemelerinin görev alanını dar tutmak gerektiği düşüncesi ile böyle bir hükmün Kanuna alınmadığını ifade etmiştir.⁴⁴⁷ (A) fıkrası hakkındaki görüşmeler neticelenmiş, milletvekillerinin önermeleri hakkında müzakereye geçilmiştir. Müfit Efendi “*Üçüncü maddenin birinci fıkrasının (kasten veya ihmalen firara sebebiyet verenler) cümlesinden (kasıt ve ihmal) kelimelerinin tayyını ve fıkranın (firara sebebiyet verenler) şeklinde tahririni teklif ederim.*”, ayrıca Kırşehir milletvekili Rıza (Silsüpür) Bey ile birlikte “*Üçüncü maddeye zirdeki fıkranın de ilavesini teklif eyleriz: Asker ailesine taarruz edenler ve dağlarda gezdirenler*” şeklindeki önermelerini Meclise

⁴⁴⁵ **TBMM ZC**, Cilt 22, s. 48.

⁴⁴⁶ **TBMM ZC**, Cilt 22, s. 50. Erzurum milletvekili Nusret (Son) Efendi de Müfit Efendi'nin tereddütlerine ortak olmak babında, firar edenler ifadesinden önce “kasten” kelimesinin kanuna eklenmesini istemiş ve bu talebinin gerekçelerini de açıklamıştır. Yine Karahisarı Sahib milletvekili Mehmet Şükrü (Koç) Bey de kasten veya ihmalen kelimelerinin fazlalığına değinmiş; ancak firar suçunun kasıt ve ihmal suretiyle de işlenebileceğini, dolayısıyla Müfit Efendi'nin, Kanun maddesine eklenmesi talebinde bulunduğu “kasten” ifadesinin eklenmesinin uygun olup olmadığı hususunda tereddütte olduğunu belirtmiştir. **TBMM ZC**, Cilt 22, s. 51-54.

⁴⁴⁷ **TBMM ZC**, Cilt 22, s. 50-51.

sunmuş ve bu önergeler kabul olunmuştur.⁴⁴⁸ Kanun layihasının (B), (C) ve (D) fıkraları kabul edilmiş; ayrıca Bursa milletvekili Muhittin Baha (Pars) Bey, görüşülen kanuna iki fıkra eklenmesi istemiyle bir önerge sunmuştur. Önergede, Kanuna “(K) *İhtilasta bulunan, rüşvet alan bilûmun memurini mülkiye ve askeriye ve bunlara hangi sınıfta olursa olsun iştirak ve muavenet eyleyenleri, (S) Nüfuzu memuriyetinden istifade ederek halka zulüm ve işkencede bulunan memurini mülkiye ve askeriye muhakeme etmek*” fıkralarının eklenmesi talep edilmiştir. İstiklal Mahkemelerinin görev alanını; hırsızlık ve rüşvet suçları dâhil olmak üzere genişleten önerge, bu gerekçe öne sürülerek eleştirilmiş, İstiklal Mahkemelerinin olağanüstü mahkemeler oldukları, bu çeşit adi suçlara ilişkin davaların bu mahkemelerce görülmesi durumunda, İstiklal Mahkemelerinin asıl görevlerinde aksamaların yaşanabileceği belirtilmiştir. Buna karşın Kastamonu milletvekili Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey, konuyla ilgili yaptığı konuşmada İstiklal Mahkemelerine olağanüstü yetkiler verilmesi gerektiğini, mala, ırza ve cana karşı gerçekleştirilen fiiller hakkında yargılamanın adliyenin (mahkemelerin) görev alanına girdiğini, ancak mevcut durumda yeterince süratli bir yargılamanın söz konusu olmadığını belirtmiştir. Bu iddiasını bir örnekle açıklamış ve mesela bir posta memurunun suç işlemesi durumunda savcının doğrudan tahkikat yapabilme imkânı olmadığını, öncelikle soruşturmayı suçlu işleyen memurun amirinin yapacağını, akabinde gerekli evrakın idare meclisine gönderileceğini ve bu meclisin kovuşturma izni verdikten sonra ancak o memurun yargılanabileceğini, Meclisin eline kuvveti geçirmişken bu sorunların üstesinden hızlıca gelebilmesi için bu yetkinin İstiklal Mahkemelerine verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Görüşmeler neticesinde, İstiklal Mahkemelerinin görevleri arasına Muhittin Baha Bey’in önergesindeki (K) ve (S) fıkralarında belirtilen suçların kovuşturulması da girmiştir.⁴⁴⁹

31 Temmuz 1922 tarihinde Özel Komisyonun Meclise sunduğu İstiklal Mahkemeleri hakkında kanun teklifinin görüşmelerine devam edilmiş ve “*Büyük Millet Meclisi lüzum gördüğü İstiklal Mahkemeleri için üçüncü maddede muharrer vazâifeten bir kısmının istisnasına karar verebilir.*” şeklindeki 4. maddesi tartışmasız kabul edildikten sonra “*İstiklal Mahkemelerinin idamdan gayri hükümleri katî olup infazına, bilûmum Kuvayi müsellâha ve gayrimüsellâhi Devlet memurdur.*”

İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince badettasdik infaz olunur. Şu kadar ki, müstacel ve müstesna hal ve zamanda idam hükümlerinin dahi Meclisçe tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararı ile mezuniyet verilebilir” şeklindeki 5. maddesi

⁴⁴⁸ TBMM ZC, Cilt 22, s. 55-56.

⁴⁴⁹ TBMM ZC, Cilt 22, s. 58-64.

müzakereye açılmıştır. Beşinci maddenin acil ve özel durumlarda idam hükümlerini Meclisin onayından ari tutan cümlesi tartışma konusu olmuştur. Bağımsız mebuslardan Müfit Efendi idam cezalarının ayırt etmeksizin Meclis onayından geçmesi, Mustafa Taki Bey de idam cezaları konusunda istisna getiren bu hükmün kabul edilmemesi gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. Abdülkadir Kemali Bey ise Mustafa Taki Efendi ile Müfit Efendi'den farklı bir tutum takınmış ve söz konusu maddenin aynen kabulü yönünde fikir beyan etmiştir. Ayrıca idam hükümlerinin Mecliste öncelikle ele alınması yönünde de bir düzenleme yapılması gerektiğini söylemiştir. Mustafa Taki Efendi tekrar söz alarak idam cezaları dışında örneğin ömür boyu kürek cezası ile cezalandırmanın da Meclis onayından geçmesi gerektiğini, meselenin yalnızca süratli değil adaletli karar almak da olduğunu, işlerin yoğunluğunun adaletli karar almaya engel olmaması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁵⁰

Madde müzakeresi yeterli bulunmuş, Müfit Efendi'nin, *“müstacel olan hususatta hükmü idamın Meclisin tasdikinden evvel icrasına dair fikrai ahiresinin tayyına”* ilişkin önergesi reddedilmiştir. Bağımsızlardan Çankırı Milletvekili Tevfik (Durlanık) Efendi'nin, teklifin 5. maddesinin ikinci fıkrasına, *“İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince bilûmun mesaile tercihan tetkik ve tasdik olunduktan sonra infaz olunur”* hükmünün eklenmesi yönündeki teklifi ise kabul edilmiştir. Böylece, 5. madde son haliyle *“İstiklal Mahkemelerinin idamdan gayri hükümleri katî olup infazına, bilûmum Kuvayi müsellâha ve gayrimüsellâhi devlet memurdur. İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince bilûmum mesaile tercihan tetkik ve tasdik olunduktan sonra infaz olunur. Şu kadar ki, müstacel ve müstesna hal ve zamanda idam hükümlerinin dahi Meclisçe tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararıyla mezuniyet verilebilir.”* şeklinde oluşturulmuştur.⁴⁵¹

İstiklal Mahkemeleri Hakkında Kanun teklifinin *“İstiklal Mahkemeleri kararlarına bu mahkeme müddeiumumisinin yalnız vazife noksanından hakkı itirazı vardır. Müddeti itiraz tefhimin ferdasından itibaren üç gündür ve itirazı vâkı Büyük Millet Meclisince katiyen hallolunur”* şeklindeki 6. maddesi müzakeresine başlanmış, komisyon üyesi Mehmet Şükrü Bey, kanunun bu maddesinde savcıların İstiklal Mahkemelerinin kararlarına karşı yalnızca görev yönünden itiraz edebilecekleri hususunun düzenlendiğini açıklamıştır. Ancak savcılara verilen bu sınırlı yetki, bir kısım mebus tarafından eleştirilmiştir. Hüseyin Avni Bey, savcıların milletin hak ve hukukunu koruyacak görevliler olduğunu, onlara şikâyet hakkı verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bağımsızlardan Müfit Efendi, savcıların halkın ve hükümetin hukukunu layıkıyla savunabilmeleri için

⁴⁵⁰ TBMM ZC, Cilt 22, s. 77-80.

⁴⁵¹ TBMM ZC, Cilt 22, s. 85.

gerekli yetki ile teçhiz edilmelerinin zorunlu olduğunu söylemiştir. Abdulkadir Kemali Bey de, savcılara İstiklal Mahkemesi kararları hakkında yalnızca görev yönünden itiraz yetkisinin verilmiş olmasını yanlış bulmuş, savcılarının her türlü karar ve itiraz yetkisi ile donatılması gerektiğini savunmuştur. Abdülkadir Kemali Bey ayrıca madde görüşmeleri sonunda verdiği tadil teklifinde maddenin ilk cümlesinin “*İstiklâl Mahkemelerince ittihaz edilecek bilûmum mukarrerata müddeiumumiler itiraz edebilirler*” şeklinde değiştirilmesini önermiştir. Bu tadil teklifinin, Muş mebusu Abdülğani Efendi’nin söz konusu maddede yer alan “yalnız vazife noktasından” hükmünü ortadan kaldıran önerisinin kabul edilmiş olması üzerine, oya sunulmasına gerek kalmamıştır.⁴⁵² Neticede maddenin ilk cümlesinde yer alan, savcılarının mahkeme kararlarına yalnızca görev yönünden itiraz edebileceği hükmü genişletilerek, “*İstiklal Mahkemeleri kararlarına bu mahkeme müddeiumumisinin hakkı itirazı vardır*” şeklinde kabul edilmiştir.

Kanun teklifinin, Mahkeme üyelerinin altı ayda bir seçileceğine, mahkeme heyetinin altı aylık süreninin bitiminden önce Meclis kararı ile kısmen veya tamamen değiştirilebileceği veya faaliyetinin tamamen bertaraf edilebileceğine ilişkin 7. maddesi aynen kabul edilmiştir.⁴⁵³

Kanun teklifinin “*İstiklal mahakiminde vasıtai muhabere ve tebliğ ve tebellüğ müddeiumumidir.*” şeklindeki 8. maddesinde, savcılarının yetkilerinin kısıtlandığı iddia edilmiş ve Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi ile Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali Bey, Hüseyin Avni Bey ile birlikte verdikleri ortak önerge ile bu maddenin, “*Müddeiumumiler işbu kanun ahkâmına muttali olacakları ceraim hakkında takibatı kanuniyede bulunurlar. Müddeiumuminin talebi ile mahkemece tevkif müzekkeresi isdar olunmadıkça tevkif yapılamaz. İstiklal Mahkemelerinin vasıtai muhabere ve tebliğ ve tebellüğü müddeiumumilerdir. İstiklal Mahkemelerinin mukarrerat ve evamirinin infazı hususunda kuvvei müsellâha gayrimüsellehaya müddeiumumiler amirdir.*” şeklinde değiştirilmesini teklif etmişlerdir. Ancak bu madde değişikliği esaslı ve ayrıntılı olduğundan, görüşülmek üzere komisyona havale edilmiştir. Komisyondan gelen “*Müddeiumumiler işbu kanun ahkâmına muttali olacakları ceraim hakkında takibatı kanuniyede bulunurlar. Tevkif ve tahliye kararlarında müddeiumumilerin mütalaası alınmadıkça tevkif ve tahliye yapılamaz. İstiklal Mahkemelerinin vasıtai muhabere ve tebliğ ve tebellüğü müddeiumumilerdir. İstiklal Mahkemelerinin mukarreratının infazı*

⁴⁵² TBMM ZC, Cilt 22, s. 85-89.

⁴⁵³ TBMM ZC, Cilt 22, s. 90.

hususunda kuvvei müsellâha gayrimüsellehaya müddeiumumiler amirdir.” şeklindeki 8. madde 31 Temmuz 1922 tarihli dördüncü celsede kabul edilmiştir.⁴⁵⁴

Kanun teklifinin 9. maddesi, “*İstiklal Mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmiyenler veya infazda taallül gösterenler müddeiumumilerinin talep ve sevki üzerine aynı mahkeme tarafından tahtı muhakemeye alınırlar*” şeklindedir. Madde görüşmeleri esnasında tartışılan şey, İstiklal Mahkemesi ile adli mahkeme arasında bir görev uyuşmazlığı çıktığında, İstiklal Mahkemesinin kararını yerine getirmeyen adli mahkeme hâkimlerin yargılanacağı hususudur. Ancak komisyon sözcüsü Mehmet Şükrü Bey, bu maddenin kanuni kararlara karşı olmadığını, söz konusu maddenin görev uyuşmazlığının halli için getirilmek istendiğini belirtmiştir. Müfit Efendi de bu konuda komisyon sözcüsüne hak vermiştir. Bağımsızlardan Sivas mebusu Emir Paşa’ya göre de istiklal Mahkemeleri olağanüstü yargı mercii olduğundan, olağanüstü yargı merciiinin bakması gereken bir davayı olağan mahkemelerin yürütmesi mümkün değildir, aksi düşünüldüğünde İstiklal Mahkemeleri olağanüstü niteliklerini fiilen yitirebilecektir. Neticede madde aynen oya sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁴⁵⁵

Kanun teklifinin 10. maddesi, İstiklal Mahkemelerinin şahıs hukukuna ilişkin yargılama yapıp karar veremeyeceği hükmünü getirmekte olup şu şekildedir: “*İstiklal Mahkemeleri Askeri Ceza Kanununun yedinci faslındaki hukuku emîriyeden maada hukuku şahsiyeye hükmedemezler.*” Bu madde uyarınca örneğin bir firar olayında, firar edenin bir koyun çalmış olması durumunda, firar suçu açısından hükmün İstiklal Mahkemesince, hırsızlık nedeniyle adli mahkemece karar verilmesi gerekiyordu. Abdülkadir Kemali Bey bu örnek üzerinden hareketle İstiklal Mahkemesinin, önüne gelen böyle bir davada hırsızlık suçu bakımından karar vermesine engel olunmasının doğru olmadığını ifade etmiş ve bu maddenin tekliften kaldırılması önerisi ile bir de tadil teklifi sunmuş ancak bu teklif reddedilmiştir. Maddenin aynen oya sunulması neticesinde madde ilk hali ile kabul olunmuştur.⁴⁵⁶

Kanun teklifinin 9. maddesi tartışılırken, İstiklal Mahkemeleri ile adli mahkemeler arasında çıkacak görev uyuşmazlığının nasıl çözüme kavuşturulacağı meselesi çözümsüz kalmıştı. Komisyon sözcüsü Mehmet Şükrü Bey, bu mahkemeler arasında görev uyuşmazlığının TBMM Adliye Komisyonu’na çözüleceği yönünde bir önerge sunmuş ve

⁴⁵⁴ TBMM ZC, Cilt 22, s. 90, 97.

⁴⁵⁵ TBMM ZC, Cilt 22, s. 90-91

⁴⁵⁶ TBMM ZC, Cilt 22, s. 91-93

söz konusu önerge kabul edilmiştir. Bu durumda teklifin ilk halinde olmayan bir madde kanuna dâhil edilmiş oldu.

Bu arada Hüseyin Avni Bey de kanuna bir madde ilave edilmesini teklif etmiş ve Meclise sunmuştur. Bu önerge İstiklal Mahkemelerinde yargılanan sanığın dava vekili ile temsiline olanak tanınmasına ilişkindir. Sivas Milletvekili Mustafa Taki Efendi, İstiklal Mahkemelerinde sanığın kendisini müdafaa vekili aracılığıyla savunmasının doğal bir hak olduğunu, bunun tartışma konusu olmaması gerektiğini belirtmiş, Abdülkadir Kemali Bey de böyle bir maddenin kanuna konulmasının bile yanlış olduğunu, vekil ile temsil edilebilme hakkının kanunla tespit edilmesinin gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Zaten teklifi veren Hüseyin Avni Bey de, dava vekili ile temsilin doğal bir hak olduğu konusunda Meclis nezdinde bir kanaat oluşmuş ise teklifi geri alma taraftarıdır. Böyle bir kanaatin oluşmuş olduğu görüldüğünden, Hüseyin Avni Bey de teklifini geri almıştır.⁴⁵⁷ Teklifin kalan maddeleri Komisyondan geldiği gibi kabul edilmiş, kanununun bütünü de oya sunulurak “İstiklal Mahakimi Kanunu” 31 Temmuz 1922’ de kabul edilmiştir.⁴⁵⁸ Bu kanun ile İstiklal Mahkemelerinin görev ve yetkileri kesin olarak saptanarak, aslında bunların “ihtilal mahkemeleri” niteliklerine son verilmiş oldu. 1 Ağustos 1922’de kabul edilen yeni bir kanun ile de İstiklal Mahkemelerinin çalışmalarına son verilmiştir.⁴⁵⁹

Kısa süre sonra Ankara ve Amasya’ya İstiklal Mahkemesi gönderilmesi gündeme gelmiş, üye seçimleri için yapılan oylamada çekimser oyların seçimlerin sonuçlandırılmasına engel olması nedeniyle bu teşebbüsten vazgeçilmiştir. Sonrasında İstiklal Mahkemeleri meselesi, düşman işgalinden kurtulmadan önce Anadolu’da halka zulmeden, soygun ve cinayet suçlarına bulaşanları süratle yargılamak ve cezalandırmak üzere, tekrar gündeme gelecektir.⁴⁶⁰

Bağımsızlardan Müfit Efendi (Kırşehir), Mustafa Kemal Bey (Ertuğrul), Sadık Bey (Kırşehir), Mustafa Sabri Bey (Siirt), Şevki Bey (İçel) ‘in de aralarında bulunduğu bir grup mebusun Meclise sunduğu “Memaliki Müstahlasaya Gönderilecek İstiklal Mahkemelerinin Vazai fi İstisnaişyeleri Hakkındaki Kanun” teklifinin görüşmeleri 27 Eylül 1922 tarihinde başlamıştır:

“Madde 1.- Memaliki müstahlasaya gönderilecek İstiklâl mahkemeleri müddeiumumilerinin İstiklâl mahkemeleri Kanununun altıncı maddesinde muayyen hakkı itirazı yalnız idam hükümleriyle vazife noktasına munhasırdır.

⁴⁵⁷ TBMM ZC, Cilt 22, s. 94-96.

⁴⁵⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet...**, s. 455.

⁴⁵⁹ Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, s.109.

⁴⁶⁰ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet...**, s. 456-457.

Madde 2.- Bu mahkemeleri rüyet ettiği ceraimden mütevellit hukuku şahsiye dâvalarına hükümedebilir.

Madde 3.- Bu mahkemeleri teşkil eden zevatın her birine şehri ellişer lira tahsisatı munzamma ita olunur.

Madde 4.- İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 5.- İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.”

Kanun aleyhine söz alan Hüseyin Avni Bey, işgalden kurtarılan bölgelere İstiklal Mahkemesi gönderileceğine, adliye teşkilatını güçlendirmenin daha doğru olacağını savunmuştur. Birinci Grup'tan Yasin Bey Hüseyin Avni Bey'e cevaben, işgalden kurtarılan yerlerde, adliye mahkemelerinin ve adli hâkimlerin yetersiz kalacağını buralara “Allâhtan başka kimseden korkmaz ve milliyetine sadık kimselerden” oluşan İstiklal Mahkemelerinin gönderilmesi gerektiğini ifade edip kanun teklifinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kanun lehine söz alan mebusların ortak kanaati, işbu kanunun getirilme sebebinin davaların hızlı bir şekilde sonuçlandırılması gerektiğiydi.⁴⁶¹

Söz alan bağımsız mebuslardan Hafız Mehmed Bey; konuşmasının başında müzakere edilen kanun teklifinin gerekçesinin okunmadığını hâlbuki usulün bu şekilde olduğunu, öncelikle gerekçenin okunarak görüşmelere sonra geçilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Esasa ilişkin söylemleri ise kanunun ve İstiklal Mahkemelerinin aleyhinedir. Hafız Mehmed Bey iddia edilenin aksine adli mahkemelerin yetersizliğinin öne sürülemeyeceğini zira hükümetin adli mahkemelerin yeterliliğinin veya yetersizliğinin tecrübe edilebileceği bir ortamı yaratmadığını, yani işgalden kurtarılan bu bölgelere önce adli mahkemelerin gönderilip de bunların başarısızlığının saptanmadığını, hemen İstiklal Mahkemesi kartını ortaya attığını beyan etmiştir. Hafız Mehmet Bey'e göre İstiklal Mahkemesinin kurulmasının gerekçesi olarak gösterilen aciliyet hususu da isabetsizdir. Zira bu mahkemeler iki üç seneden beri çözüme kavuşmamış meselelere bakacak olup iki üç senedir çözüme kavuşturulmamış ve beklemekte olan uyuşmazlıkların süratle çözülmesine ihtiyaç yoktur. Hafız Mehmet Bey'in konuşmasında ileri sürdüğü tezlere göre İstiklal mahkemeleri bütünüyle isabetli karar da vermemektedirler. Bu durum sıklıkla çıkarılan af kanunları ile de sabittir. Hatibe göre ayrıca dünyanın hiçbir yerinde hem mebus hem de hâkim olunmaz böyle bir örnek yoktur. Dokunulmazlığı olan birinin hâkim olması doğru değildir. Ayrıca Ceza mahkemesi asla şahsi hukuka dair karar veremez, bu abdestsiz namaz kılmaya benzer. Ceza hukukuna ilişkin bir suç işlenmesi durumunda

⁴⁶¹ TBMM ZC, Cilt 22, s. 197-200

verilecek olan ceza farklı, aynı fiilin şahıs hukukunu ihlal etmesi durumunda buna ilişkin verilecek olan ceza başkadır.⁴⁶² Yine bağımsızlardan Lazistan mebusu Osman (Özgen) Bey, Emir (Marşan) Paşa ve Durak Bey de kanun teklifi aleyhine söz almış ve İstiklal Mahkemelerine ihtiyaç kalmadığı görüşünü savunmuşlardır.⁴⁶³

22 Eylül 1922’de görüşülmeye başlanan kanun teklifinin birinci maddesi aleyhinde konuşmak üzere söz alan mebuslar bu maddeyle müddeiumumilerin yetkilerinin kısıtlandığı endişesini dile getirmişlerdir. Bağımsızlardan Vehbi Bey’e göre mahkemelerde görevlendirilen müddeiumumilere, mahkeme kararlarına gereğinde müdahale etmelerini sağlayacak itiraz yetkisi verilmemiştir. Söz konusu maddenin müddeiumumilere yetki kısıtlaması getirilmeden düzenlenmesi ya da bu maddenin tümden kaldırılması gerekmektedir. Komisyon üyelerinden Müfit Efendi de Vehbi Bey ile aynı fikirdedir. Ona göre teklifin, müddeiumumilerin yalnızca idam hükümlerine karşı itiraz edebileceklerine ilişkin hükmü müddeiumumiliği kayda değer olmaktan çıkarmaktaydı. “O halde müddeiumuminin adı müddeiumumi değil müddeihususi” olmak durumundaydı. Komisyon üyelerinden Durak Bey de bu kanuna muhalif olduğunu, dünyanın hiçbir yerinde müddeiumumilerin itiraz yetkilerinin kısıtlanmadığını, daha önce İstiklal Mahakimi Kanunu’nda müddeiumumilere bu yetki verilmiş iken şimdi neden kaldırılmak istendiğini anlayamadığını beyan etmiştir.

Düşman işgalinden kurtarılmış olan yerlere İlk derece mahkemelerinin gönderilerek yargılamanın bu mahkemeler eliyle yapılması gerektiği yönündeki itirazlara Komisyon adına söz alan Mustafa Kemal Bey cevap vermiş, ilk derece mahkemelerince yapılacak yargılamaların süratle sonuçlanamayacağını, bu mahkemelerin kararlarına karşı istinaf, itiraz ve temyiz yolu öngörülmüş olduğundan meselenin sürüncemede kalacağını belirtmiştir.⁴⁶⁴ Madde görüşmeleri tamamlandıktan sonra önergelere geçilmiştir. Bağımsızlardan Müfit Efendi kanunun birinci maddesinin kaldırılmasını talep etmiştir:

“Madde, idam mukarreratının Meclisin tasdikına hacet kalmaksızın icrasına mütedairdir. İstiklâl mahkemeleri heyetine verilen salâhiyete müddeiumumiler itiraz ettiği takdirde; Meclisin tetkik ve tasdik etmeye hakkı olduğunun tasrihi lâzım geleceğinden, bu kaydın derci ve birinci maddedeki müddeiumumilerin itiraz hakkının tahdidi müddeiumumi unvanıyla tezat teşkil edeceğinden, birinci maddenin tayyını teklif ederim.”

⁴⁶² TBMM ZC, Cilt 22, s. 202-205

⁴⁶³ TBMM ZC, Cilt 23, s. 207-217

⁴⁶⁴ TBMM ZC, Cilt 23, s. 225-232

Müfit Efendi ile birlikte Isparta mebusu Tahir Bey ve Karahisar-ı Sahip mebusu Mehmet Şükrü Bey de verdikleri önergeler ile söz konusu kanun teklifinin görüşülmüş olan birinci maddesinin tekliften çıkarılmasını istemişlerdir. Maddenin tekliften çıkarılması oya sunulmuş ve kabul edilerek, birinci madde teklif metninden çıkarılmıştır.⁴⁶⁵

İkinci celsede teklifin “*Bu mahkemeleri rüyet ettiği ceraimden mütevellit hukuku şahsiye dâvalarına hükümedebilir.*” şeklindeki ikinci madde görüşmelerine geçilmiş, Hakkı Hami Bey, İstiklal Mahkemi Kanunu’nun “*İstiklal Mahkemeleri Askeri Ceza Kanununun yedinci faslındaki hukuku emîriyeden maada hukuku şahsiyeye hükmedemezler.*” şeklindeki 10. maddesine atıfta bulunarak, bu hükmün halen yürürlükte bulunduğunu, bu kanunun tadil edilerek, geriye etkili olarak uygulanamayacağını, getirilen yeni düzenlemenin sanığın lehine olması durumunda ancak uygulanabileceğini işaret etmiş teklifin görüşülen ikinci maddesinin de kaldırılmasını istemiştir. İlk derece mahkemelerinin ıslah edilmesi görüşü de yine aleyhte söz alan mebusların ortak kanaatidir. Teklifin lehinde söz alan Konya mebusu Refik Bey, şahsi davalarda da süratle karar alınması gerektiğini, yıllardır halkı tatmin etmeyen, adaleti vakti zamanında tecelli ettirmeyen sistemin sakat bir sistem olduğunu beyan etmiştir.

Bağımsız mebusların bu madde hakkındaki fikirleri muhtelifdir. Kırşehir mebusu Müfit Efendi, bu maddenin kaldırılması gerektiğini savunmuş hatta buna ilişkin bir önerge sunmuştur:

“Hukuku şahsiye dâvalarının, ceza mahkemelerinde de ikame edilebileceğine dair olan ahkâma istinaden yazılan bu ikinci maddesi mucibince o misillû dâvalar ceza mahkemesi mahiyetinde bulunan İstiklâl mahkemelerine tevdi olununca, hukuku şahsiyenin ispatı noktasından birçok merasime tâbi olacağı cihetle bu maddenin tayyını teklif eylerim.”

Diğer bir bağımsız mebus Mustafa Kemal Bey ise İstiklal Mahkemesinin ceza kanununu uygularken, işlenen suç nedeniyle doğan şahıs davalarına da bakması gerektiğini savunmuştur.⁴⁶⁶ Madde görüşmeleri son bulmuş, maddenin iptalini isteyen önerge 75’e karşı 84 oy ile reddedilmiştir. Maddenin kabulü için yapılan oylamada ise çoğunluk sağlanamadığından bir sonuç alınamamıştır.⁴⁶⁷ Buna mukabil yeni bir komisyon kurularak aynı konuda bir teklif daha hazırlanıp Meclis’e sunulmuş ancak görüşmeler neticesinde

⁴⁶⁵ TBMM ZC, Cilt 23, s. 232-233

⁴⁶⁶ TBMM ZC, Cilt 23, s. 233-239

⁴⁶⁷ TBMM ZC, Cilt 23, s. 242-244

Komisyon'a havale edilmiştir. Konuya ilişkin 30 Ekim 1922'de yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmıştır.⁴⁶⁸

Bu arada İstiklal Mahkemelerinin bütçeye getirdiği yük de muhalif mebusların dikkat çektiği diğer bir konu olmuştur. 30 Eylül 1922 tarihinde yapılan gizli oturumun üçüncü celsesinde İstiklal Mahkemelerine ayrılan bütçe konusunda söz alan Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey, bu mahkemelere ihtiyaç kalmamış olup bütçe ayırmanın yersiz olduğu, esasen asker firarilerini yargılamak için kurulan İstiklal Mahkemelerinin amacından saptığı, ayrıca tarihi bir dönemeçten geçildiği ve böyle bir dönemde mebusların bu mahkemelerde görev almasının doğru olmadığı saptamasını yapmıştır. Bağımsız mebuslardan İsmail Şükrü (Çelikalay) Bey, esasında Ziya Hurşit Bey'in saptamalarına katıldığını ancak olağanüstü şartların halen geçerli olduğunu ve bu sebeple bu mahkemelere ihtiyacın cari olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁹ 5 Ekim 1922 tarihli gizli oturumda da bütçe görüşmelerine devam edilmiş, İstiklal Mahkemelerinin hesaplarının tam olarak tetkik edilememesi tartışılmıştır. Selahattin Bey (Köseoğlu), İstiklal Mahkemelerinin yirmi bin lirasının hesabının görülmediğini, idarenin bu konuda görevini ifa etmediğinden yakınmıştır. Bu eleştiriye cevaben İdare Memuru olarak görev yapmakta olan, bağımsız mebuslardan Emir Paşa, İstiklal Mahkemelerinden hesap istediklerini ancak kendilerine hesap verilmediğini, bu meselenin doğrudan Tetkik-i Hesabat Komisyonu'na havale edildiğini ifade etmiştir. İstiklal Mahkemelerinin hesap istenilmiş ancak bazılarında elde edilememiş olması bu mahkemelerin faaliyetleri konusunda sıklıkla eleştirel ifadeler kullanan mebusların eline iyi bir malzeme vermiştir. Hesap vermeyen mahkemelerin üyelerinden Genel Kurulca hesap sorulması istenmiş, hesabı verilmeyen her paranın zimmet olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna karşılık Emir Paşa, gönderilen paraların çeşitli yerlere sarf edildiğini, jandarmaya, polise mükâfat kabilinden verilmiş olduğunu, zimmete geçirmek durumunun söz konusu olmadığını savunmuştur. Meclis İdare Heyeti'nin, konuyu Genel Kurul'a getirmeksizin Komisyona havale ettirmesi özellikle eleştirilen husustur. Bu konu muhalefet saflarında yer almayan mebuslar tarafından da sert bir şekilde dile getirilmiş, Meclisin yetkilerini kullanmasına, sorumlulardan hesap sormasına engel olunması eleştirilmiştir. Yahya Galip (Kargı) Bey'in hesap eksikliklerinin tamamlatılarak Genel Kurul'a getirilmesi yönündeki teklifi kabul edilerek konu kapatılmıştır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 458

⁴⁶⁹ **TBMM GZC**, Cilt 3, s. 850-853

⁴⁷⁰ **TBMM GZC**, Cilt 3, s. 874-888

Yukarıda, kurtarılmış bölgelerde İstiklal Mahkemesi kurulmasına ilişkin girişiminin sonuçsuz kaldığından bahsedilmişti. Ancak sonraki süreçte bu bölgelerdeki hukuk ihlallerini tespit edecek ve sorumluları cezalandıracak yargı kurumlarının ihdas edilmesi tekrar gündeme gelmiştir. Bağımsızlardan İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu) ve arkadaşlarınca Meclise bir kanun teklifi sunulmuş, kurtarılmış bölgelere geçici mahkemeler kurulmasına karar verilmesi istenmiştir. 2 Aralık 1922 tarihinde Meclise sunulan “Düşmandan kurtarılan memleketlerde teşkil olunan muvakkat mahakimi cezaiyeye dair kanun lâyihası” okunmuştur⁴⁷¹:

“Madde 1. — Ahiren düşman işgalinden istihlâs edilen memalik dâhilinde işgal tarihinden itibaren Hükümetin teessüsü zamanına kadar ika edilmiş olan ceraim mürtekipleri hakkındaki deaviyi rüyet etmek üzere dairei kaza ve usulü muhakemeleri mevaddî âtiyede muharrer muvakkat mahakimi cezaiye teşkil olunmuştur.

Madde 2. — Devairi kazaiye âzami yirmi muntakaya münkasem olup her muntakaya heyeti kalemiyesiyle birlikte seyyar olarak ifayı vazife etmek üzere bir hâkim ve bir müddeiumumi tâyin olunur.

Madde 3. — İşbu mahkemeler birinci maddede mezkûr ceraimi mülki ve askerî bilûmum kavanin ve nizamâtı cezaiye ahkâmına ve Hıyaneti Vataniye Kanunu usulüne tevfikân sureti katîyede rüyet eder. Ancak hâkim kendisine arz olunan deaviden işgal ve işgalden mütevellit ahvâl itibariyle bir mahiyeti istisnaiyeyi gayrihaiz ve cüziyatdan gördüğü meselei âdiyeyi mahakimi aidei mahalliyeye sevk etmek salâhiyetini haizdir.

Madde 4. — İşbu mahkemelerin ifayı vazife ettikleri mahaller zabıtası seyyar mahkemelerin vazâifine mütaallik hususatta mahkemenin tahtı emrinde olup ihmal ve tekâsülleri halinde mahkemece doğrudan doğruya mesul edilirler.

Madde 5. — İşbu mahakim ifayı vazifeye mübaşeret tarihinden itibaren âzami dört ay zarfında ikame olunan deaviyi rüyetle mükelleftir.

Madde 6. — İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 7. — İşbu kanunun icrasına Adliye ve Dâhiliye Vekilleri memurdur.”

⁴⁷¹ TBMM ZC, Cilt 25, s. 167

Okunan bu kanun teklifinin mebusları tatmin etmemiş olduğu görülmektedir. Zira teklifin okunmasından sonra söz alan mebuslar kanun teklifinde yer alan tedbirlerin yeterli gelmeyeceğini, düşmandan kurtarılan bölgelerde İstiklal Mahkemeleri açılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bağımsızlardan Abdülkadir Kemali Bey de bu görüştedir. Ona göre halen olağanüstü şartların hâkim olduğu bir dönem geçirilmektedir, olağanüstülük 1920’de neyse halen aynı durumdadır. İstiklal Mahkemelerine artık ihtiyaç kalmadığı yönündeki görüşler yersizdir. Abdülkadir Kemali Bey, Komisyondan gelen bu kanun teklifinin reddini talep etmiş ve düşmandan kurtarılan bölgelerde İstiklal Mahkemelerinin kurulmasını istemiştir. Ayrıca buna ilişkin Meclis’e bir de teklif sunmuştur.⁴⁷²

“Gerek kurtarılan memleketlerden avdet eden mebus arkadaşlarım ve gerekse Maliye ve Müdafaa-i Milliye’nin Muhterem vekillerinin verdikleri izahattan anlaşılıyor ki, işgalden ve harbdan mütevellit fevkalâde mesaili idariye, maliye ve kazaiye içinde, kurtulmuş farzettığımız kardeşlerimiz nalân ve perişandır. Fevkalâde vaziyetler karşısında fevkalâde tedbir ittihaz na mecburiyet hâsıl olmasına göre salifülarz hususatı sureti katiyede halletmek üzere Bursa, Bilecik, Eskişehir ve Karesi 'de bir, Kütahya, Karahisar, Aydın ve Denizli civarında bir, İzmir ve Saruhan civarında keza bir ki, ceman üç İstiklâl mahkemesinin hemen teşkil ve izamını teklif ederim.”

Bağımsız mebuslardan Osman Bey (Lazistan) ile İsmail Şükrü (Çelikalay) da İstiklal Mahkemelerinin kurularak bu bölgelerde görevlendirilmeleri gerektiğini savunmuştur. Ayrıca bağımsızlardan Ertuğrul mebusu Necip Bey ile Menteşe mebusu Ethem Bey de Meclise sundukları önergelerde, hukuki ve cezai yetkiler ile donatılmış İstiklal Mahkemelerinin kurulması ve ilgili bölgelere gönderilmesini teklif etmişlerdir.

Komisyondan gelen teklifin kabulüyle, kurtarılmış bölgelere seyyar mahkemelerin gönderilmesi gerektiğini savunan görüşler de serdedilmiştir. Bağımsız mebuslardan Necati Efendi bu yönde görüş beyan etmiştir. Necati Efendi’ye göre İstiklal Mahkemelerinin ilk kurulduğu günden bugüne şartlar değişmiştir, bir hükümet teşekkül etmiş ve her meseleye el koymuştur. Bu açıdan bu mahkemelere ihtiyaç kalmamıştır. Ayrıca İstiklal Mahkemeleri, kontrol edilemedikleri için suiistimale açıktırlar.⁴⁷³

Müzakereler sonunda İstiklal Mahkemelerinden yana olan taraf ağır basmış ve Komisyondan gelen “Düşmandan kurtarılan memleketlerde teşkil olunan muvakkat mahakimi cezaiyeye dair kanun lâyihası” reddedilmiştir. Abdülkadir Kemali Bey’in teklifi

⁴⁷² TBMM ZC, Cilt 25, s. 167-174

⁴⁷³ TBMM ZC, Cilt 25, s. 172-176

ise 91 kabul, 44 ret ve 10 çekimsiz oy ile kabul edilmiş⁴⁷⁴, 13 Aralık 1922 tarihinde Meclise sunulan hükümet tezkeresi ile de kurulacak üç İstiklal Mahkemesinin görev mntıkları belirlenmiştir.⁴⁷⁵

Abdülkadir Kemali Bey, İstiklal Mahkemelerini savunan tarafta olmuştur. Ancak bu durum onun İstiklal Mahkemelerinin birtakım haksız uygulamalarına göz yumduğu anlamına gelmemektedir. Abdülkadir Kemali Bey böyle durumlarda bu Mahkemeleri şiddetli şekilde eleştirmesini de bilmiştir. Özellikle 16 Aralık 1922 tarihli toplantıda Meclis'e gelen ve Adliye Komisyonuna gönderilmesine karar verilen "Zevç ve mahdum veya biraderinin askerlikten firarlarından dolayı teb'id edilen ailelerin affına dair kanun" teklifini 18 Aralık 1922 tarihli toplantıda önceki zabıt özetlerinin okunması sırasında duyan Abdülkadir Kemali Bey, böyle bir af kanununun çıkmasına şaşırıldığını zira bir kimsenin kendi işlemediği bir suç nedeniyle ceza almasının kanunsuz olduğunu, asıl bu kanunsuzluğa neden olanların cezalandırılması gerektiğini söylemiş, haksız ve kanunsuz şekilde sürgüne gönderilen insanların affı meselesinin evleviyetle görüşülmesini istemiştir.⁴⁷⁶ Abdülkadir Kemali Bey'den sonra söz alan muhalif mebuslar da uygulamayı şiddetle eleştirmişlerdir. Eleştiriler üzerine Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım (Özalp) Paşa söz almış, bu uygulamaların Sakarya Savaşı sırasında Başkumandanlıktan gelen emir üzerine yapıldığını kabul etmiş ancak savaştan sonra böyle bir uygulama yapılmadığını söylemiştir. Sonuç olarak 20 Aralık 1922 tarihli toplantıda sürgüne gönderilmiş olan asker ailelerinin memleketlerine geri dönmeleri için yapacakları masrafin hükümetçe ödenmesine karar verilmiştir.⁴⁷⁷

20 Ocak 1923 tarihli oturumda okunan Vekiller Heyeti tezkeresinde Meclisten; Diyarbakir, Bitlis ve Elâziz vilayetleri ile Malatya, Urfa, Mardin, Siverek, Ergani madeni, Genç, Muş ve Siirt livalarında görev yapacak bir İstiklal Mahkemesi teşkiline karar verilmesi istenmiştir.⁴⁷⁸ Söz konusu tahrir hakkında yapılan gizli oturumda söz alan İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey, Musul'un geri alınması için askeri tedbirlere ilişkin hazırlık içerisinde olduğunu ancak o bölgede eline silah verilen askerin bir kısmının firar ettiğini bu sebeple sorunun en kısa yoldan halledilmesi için son tedbir olarak işbu teklifi getirme zorunluğunda bulduklarını beyan etmiştir.⁴⁷⁹ Tartışmaların⁴⁸⁰ ardından tahrir 22

⁴⁷⁴ TBMM ZC, Cilt 25, s. 223, 237-238

⁴⁷⁵ TBMM ZC, Cilt 25, s. 342

⁴⁷⁶ Meral Demirel, **Tam Bir Muhalefet...**, s. 100; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s.459.

⁴⁷⁷ TBMM ZC, Cilt 25, s. 475-476.

⁴⁷⁸ TBMM ZC, Cilt 26, s. 438.

⁴⁷⁹ TBMM GZC, Cilt 3, s. 1200.

Ocak 1923 tarihli oturumda Meclisçe uygun bulunmuş ve bölgeye bir İstiklal Mahkemesi heyeti gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁸¹

3.4. Hürriyet-i Şahsiye Kanunu

Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'in 18 Nisan 1921'de TBMM'ye sunduğu Ceza Kanunu'nun 203. maddesine ilave yapan 10 maddelik kanun teklifi, Adalet Komisyonu'nda oylamalar nedeni ile üzerinden 1,5 yılı aşkın süre geçtikten sonra görüşülüp İkinci Grup üyeleri ve bağımsız milletvekillerince kabul edilmiştir. Şimdi bu kanun teklifini ve kabul edilinceye kadar başından geçen hadiseleri inceleyelim.

Teklifin sahibi Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey, henüz 1920 yılında Mecliste yaptığı konuşmalarda; kişi dokunulmazlığı ve ifade hürriyetinin insanın doğal haklarından olduğunu ve kimsenin bu haklara tecavüz etme yetkisi ve hakkı olmadığını, köylerde seyyar jandarmaların köylüye karşı uygunsuz davranışları nedeniyle haklarında yasal işlem başlatılması için halkın doğrudan savcılığa başvurmalarını istemiş, Albayrak Gazetesi⁴⁸² yazarı Mithat Bey'in ordu kumandanınca hapsedilmesi⁴⁸³ sebebiyle de ordunun yalnızca

⁴⁸⁰ Tartışmalar sırasında söz alan mebusların, mensubu oldukları veya yakın durdukları grupların genel kanaatinden farklı yönde düşünce açıkladıkları görülmektedir ki bu durum Birinci Meclis açısından bir vakayı adiyedir. Örneğin İkinci Grup mensupların genel kanaati İstiklal Mahkemelerinin artık gereksiz olduğu ve kaldırılması gerektiği yönündeyken, İkinci Grup'un önde gelen isimlerinden Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, bölgede bir İstiklal Mahkemesinin kurulmasının elzem olduğunu, özellikle bölgedeki aşiret yapısının asker firarlarına zemin hazırladığını ifade etmiş ve kurulacak İstiklal Mahkemesinin bölgedeki aşiret yapısının gücünü kırmayı amaçlaması şartıyla bu takrime destek vereceğini belirtmiştir. Buna mukabil Birinci Grup üyelerinden Malatya mebusu Lütfi Bey ise İstiklal Mahkemelerine karşı gelmiş, daha önce kaldırılmış olan Mahkemelerin tekrar tesis edilmesinin hiçbir akıl ve mantık ile bağdaşmayacağını bildirmiştir. **TBMM GZC**, Cilt 3, s. 1201-1208.

⁴⁸¹ **TBMM ZC**, Cilt 26, s. 459.

⁴⁸² Albayrak Gazetesi 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Erzurum'da çıkarılmaya başlanmıştır. Gazete Erzurum'un Rus işgaline uğraması neticesinde kapanmış, Birinci Dünya Harbinden sonra işgal kuvvetlerinin çekilmesini takiben tekrar yayınlanmaya başlanmış ve Gazetenin sorumlusu Mithat Bey'in 1921 yılının başında tutuklanmasına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Gazete Milli Mücadeleyi destekleyen basın kuruluşlarından biridir. Ancak gazetenin son dönemlerinde "Türkiye Türklere" şiarından vazgeçip yerine "Erzurum Erzurumlularındır" parolasını müdafaa etmesi nedeniyle eleştirilmiştir. Ömer Sami Coşar, **Milli Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, s.191-199.

⁴⁸³ Başlarda çok iyi giden Albayrak- K. Karabekir ilişkisi, Albayrakçıların halk hükümeti kurma düşünceleri ve bu yönde çalışmaları nedeniyle bozulmuştur. Özellikle Mithat Bey'in orduyu ve vilayet yönetimini eleştiren yazıları Kazım Karabekir tarafından hoş karşılanılmıyordu. Mithat Bey 21 Şubat 1921 tarihli yazısı nedeniyle Merkez Kumandanlığına çağırıldı. Mithat Bey, bu makalesinde memurların halk karşısında hâkimiyet kurma girişimlerini eleştiriyor, bazı memurlar için "vatanı idrak etmeyen me'mûrin" ifadesini kullanıyordu. Sorgusunda bu eleştirisine askerlerin de dâhil olduğunu ifade etmesi üzerine, bütün memurları ve kumandanları hafife aldığı gerekçesiyle Askeri Ceza Kanunu uyarınca bir hafta hapsedildi. Serbest bırakıldıktan sonra hakkında tekrar kovuşturma başladı ve 13 Mart 1921'de tekrar tutuklanarak divan-ı harbe gönderildi. Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı: Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920**, Temel Yayınları, 1. Baskı, s.106-108. Mithat Bey'in tutuklanması hadisesi TBMM'de de geniş yankı uyandırmış, özellikle Abdülkadir Kemali Bey ve Hüseyin Avni Bey tarafından

dış düşmana karşı toplumu korumak görevi olduğunu, bunun dışında sıkıyönetim dönemleri dışında ordunun yurtiçinde herhangi bir görevi olmadığını savunmuş,⁴⁸⁴ 18 Nisan 1921’de de yukarıda bahsedilen kanun teklifini Meclis’e sunmuştur⁴⁸⁵:

“1. — Rütbe ve mevkii ne olursa olsun herhangi bir Devlet memuru hürriyeti şahsiyeye veya efradı milletin hukuku tabiiye ve medeniyesine tecavüzle Kanunu Esasi ahkâmını ihlâl ederse üç seneden aşağı olmamak üzere kalebent cezasıyla mahkûm edilir.

2. — Birinci zeyilde zikredilen cürümlerin irtikâbını istihbar eylediği halde müdahale ve takibatı kanuniye icra etmeyen müddeiumumiler bir daha Devlet memuriyetinde kullanılmamak üzere memuriyetlerinden tard olunurlar.

Müddeiumumilerin bu gibi hususatta verecekleri emirleri icra, Devletin bilcümle memurini için mecburidir. İcrada taallül edenler haklarında re'sen ikmaei dâvaya her müddeiumumi salâhiyettardır. Tallülün sübutu, memuru mütaallilin mahakimi umumiyede, Kanunu Cezanın 102 nci maddesi mucibince tecziyesini intaceder. Taallülde ısrarın sübutu memuru musirrin tardını mucibolur.

3. — Kanunu Esasi ahkâmına mugayir hareket eden kimse, her hangi bir şubei Devletin nazırı dahi olsa, şahsan mesuldür. Ancak nazırlar imzalarının hile ve desise ile ele geçirildiğini iddia ettikleri takdirde hile ve desisenin mürtekbini ihbar ederlerse mesuliyeti şahsiyeleri mürtefi olur.

4. — Birinci zeyilde muharrer ceraimden dolayı mutazarrır olduklarını iddia edecekler hukuk mahakiminde de dâvalarını ikame edebilirler. Şahsı mağdur mevkufiyeti gayrimeşruası dolayısıyla şikâyet etmişse sübutu halinde yevmiye asgari beş lira zarar ve ziyan hükmedilir. Fazla iddiası da istima olunur. Hüküm kesbi katiyet ettikten sonra miktarı tazminat müddeiumumiler tarafından verilecek emri tahrirî üzerine mal sandıklarınca mahkûmun maaşından veya emvalinden mukassatan alınarak mahkûmunlehe ita kılınır.

5. — Nazırların veya her hangi bir memurun imzasını taklidederek Kanunu Esasi ahkâmını ihlâl edenler ve bu sahte evrakı bilerek istimal eyliyenler on sene küreğe konulurlar.

şiddetle eleştirilmiştir. Hüseyin Avni Bey’in talebi üzerine Mithat Bey’in tutuklanmasına sebep olan makale Mecliste de okunmuştur. Hüseyin Avni Bey bu makalede bir ihlal olması durumunda bunun hukuk mahkemelerinde incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. **TBMM CZ**, Cilt 10, s. 32-36.

⁴⁸⁴ Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s. 106-107.

⁴⁸⁵ **TBMM ZC**, Cilt 25, s.54; **TBMM ZC**, Cilt 26, s.388-389.

6. — Mahkemenin ve kanunen tevkife salâhiyettar makamatin emri olmadan her hangi bir tevkifhane ve hapsaneye kabul eyliyen gardiyan ve müdürler ve ihtilâftan memnuiyet emri olsa dahi kâtibiadiller ve mezun davavekilleriyle eşhası mevkufeyi görüştürmiyen kimseler, rütbe ve mevkileri ne olursa olsun, altı aydan iki seneye kadar hapis ve elli liradan beş yüz liraya kadar cezayı nakdî ile mahkûm edilirler.

7. — Hilafı usul hapsedildiğini ve Kanunu Esasi ahkâmına mugayir hareket vâkı olduğunu kâtibiadil vasıtasıyla bu ceraimin mürtekiplerini protesto etmek istiyenlerin davet veya protesto varakalarını kabul ve muhataplarına tebliğâ kâtibiadiller mecburdurlar. Aksi takdirde kâtibiadiller hilafı usul hapis ve Kanunu Esasi ahkâmını ihlâlde iştirak fiilini irtikâbetmiş olacaklarından, üç seneden aşağı olmamak üzere, kalebent edilecekleri gibi beş yüz liradan beş bin liraya kadar cezayı nakdîye mahkûm edilirler.

8. — İşbu zeyillerde beyan edilen ceraim mahkûmları hakkında af salâhiyeti mülgadır.

9. — İşbu zeyiller ahkâmına mugayir olan bilûmum mevaddı kanuniye ve nizamiye mülgadır.

10. — İşbu zeyillerin icrayı ahkâmına Heyeti Vükelâ memurdur.”

Söz konusu teklifte özetle; herhangi bir devlet memurunun kişisel özgürlüklere ve milletin doğal ve medeni hukukuna tecavüzü suretiyle Kanun-ı Esasi’yi ihlal etmesi durumunda hapis cezasına çarptırılacağı, bu ihlaller ile ilgili bilgi sahibi olup işlem yapmayan savcılar hakkında meslekten ihraç cezasının verileceği, mebuslar da dâhil olmak üzere herkesin Kanun-ı Esasi’nin hükümlerine riayet edeceği, kanunen yetkili bir makamın kararı olmadığı halde bir kimsenin özgürlüğünden alıkonması durumunda, bu suçu işleyen gardiyan ve müdürler hakkında hapis cezasına hükmedilebileceği hükümleri yer almaktaydı.⁴⁸⁶

Abdülkadir Kemali Bey’in Meclis’e sunduğu bu teklifin gerekçesi aynen şu şekildedir⁴⁸⁷:

“Devrimiz ihtilâl ve inkilâbatında gaye, hukuk ve hürriyatı umumiyenin her türlü tecavüzattan mahsuniyetini teminden ibarettir. Heyeti içtimaiyenin duçar olacağı tecavüzatı defi' için hudutlarda parlıyan süngüler, dâhilde hukuku efradı sinayetin de kuvvei teyidiyesi olduğu fiilen ispat

⁴⁸⁶ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 1995, s. 463-464

⁴⁸⁷ **TBMM ZC**, Cilt 26, s.387-388

edilmelidir ki, aile ve evlâdını yetim ve biles bırakarak ve servet ve sâmandan ve tatlı candan geçerek, kan döken ve ölen efradı milletin kanları ve canları heder ve heba olmuş olmasın ve o kadar fedakârlıktan sonra yeni, yeni ihtilâl ve inkılâplarla memleket harabiye ve ümmet bitabiye yüz tutmasın. Gayrikanuni ve gayriinsani tazyikler, nereden gelirse gelsin, menfurdur ve mukavemet hakkını doğururlar. Onun içindir ki: Herhangi bir devletin diğer devlet istiklâlini ve hakkı bakasını tehdide kalkışırca duçarı tecavüz olan devlet için mütemediyen mütaavati meşkenetkârane yoktur. Tazyik, taammülfersa bir hal alınca mukavemet ve müdafaa ruhu artar ve ref'i tecebbür imkânı hâsıl olur. İşte en yakın misâl: Harbi Umuminin hodbin ve zalim galipleri ve hakkını müdafaada muvaffakiyete yaklaşan mazlum Türk milleti... Bu vaziyeti hukukiyeyi aynen dâhil için de tasavvur ve kabul zaruridir. Yunanlıların haksız tecavüzatını def'i için seller gibi kanlar akıttıktan ve en güzel kasaba ve köylerimizin hain ayaklar altında harabolduğunu gördükten ve düşmanı mevcudiyetimizi denizlere döktükten sonra dâhili Vatanda hürriyet ve hakkı hayat namına yeniden mücadelâta, yeniden kanlar fıskırtmaya mecbur olmıyarak huzur ve sükûn içinde hukuk ve vazai müteakabilede Hükümetçe ve milletçe riayetkârlığı âzami dereceye getirmek çarelerini şimdiden düşünmek mecburiyeti katiyesindeyiz.

Meşrutiyetin ilânından evvel Devleti Osmaniye bir Hükümeti Mutlaka şeklindeydi. Her hükümeti mutlakada gaye; hükümdar ve onun hükümeti olmasına göre gerek ecnebi kanunlarından lisanımıza nakil ve tercüme edilen kanunlar ve gerekse doğrudan doğruya vücuda getirilen nizamlar «Hükümette gaye hükümdar ve hükümettir.» düsturuna tevfikân vücut buluyor ve tatbik ediliyordu. Hâlbuki Meşrutiyet usulündeki hükümetlerde gaye; halktır, ümmettir, âmmedir.

Ve meşrutiyet; idarei mutlakanın tazyikine tahammülsüzlüğün bir neticei zaruriyesidir. Böyle olmadığı veya böyle kabul edilmediği takdirde inkılâp natamamdır ve yalnız eşhasta tebeddül vâki olmuştur, şu halde zaman, inkılâbı itmam eder. Ve bu itmamcı inkılâp, ihtilâlin bir neticesi olursa kan dökülür ve bu itibarla muzır addedilebilir. Fikrin ve ilmin hâkimiyeti dolayısıyla meydana çıkarsa müfittir ve gayeye vusul için merhaledir.

Behimi devre ait ve mutlak hürriyet bittabi vahşettir. Fakat insanın tekâmülü hukuki neticesinde âdeta hakkı tabii derecesinde telâkki edilen hukukunun temini masuniyeti de muktazidir ve bu vazifeyi ifaya her devletin kavanini cezaiyesi memurdur. Kanunu Cezamız Fransız Ceza Kanunundan nakledilirken idarei devletin mutlakıyeti idare şeklinde olması hasabiyle hukuku efrattan ziyade, hukuku Hükümet düşünülerek hukuk ve hürriyatı umumiyeyi teyideden birçok maddeler ihmal edilmiştir. Veyahut bililtizam naklonulmamıştır. O maddeler Kanunu Cezamıza ithal edilmedikçe dâhili vatanda bir devri sükûnun hulûlünü görmek müyesser olmaz. Bu endişelerle berveçhi âti mevaddı kanuniyenin müstaceliyet karariyle kanuniyetini teklif ederim efendim.”

Söz konusu önerge Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir.⁴⁸⁸ Ancak önerge uzun bir zaman gündeme getirilmemiş bunun üzerine teklif sahibi Abdülkadir Kemali Bey 29 Kasım 1922 tarihli oturumda söz alarak, teklifinin derhal gündeme alınmasını istemiştir.⁴⁸⁹ Ancak teklifin gündeme alınması için biraz daha beklemesi gerekecekti. Zira 23 Aralık 1922 tarihli celsede teklifinin Varidat Kanunu'ndan sonra görüşülmesi isteminde bulunmasına rağmen, yapılan oylamada bu teklif reddedilmiştir.⁴⁹⁰ Bu kadar süre bekledikten sonra kendisinden biraz daha sabır bekleyen mebuslara, hak ve hürriyet istediklerini, hayat istediklerini belirterek bu teklifin evleviyetle ele alınmasını, komisyona gönderilmeden doğrudan Meclise sunulması gerektiğini ifade etmiştir. Görüşmeler sonunda yapılan oylamada teklifin gündeme alınmasına karar verilmiş⁴⁹¹, teklif sahibi Abdülkadir Kemali Bey'in Mecliste bulunmadığı 17 Ocak 1923 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır.⁴⁹² Evet, kanunun görüşülmeye başlandığı oturumda Abdülkadir Kemali Bey yoktur, ancak teklifin yalnızca Abdülkadir Kemali Bey'in şahsi fikirlerinin bir tezahürü olmadığı, teklif ile ilgili ilk sözü alan İkinci Grup üyesi Hüseyin Avni Bey'in konuşması ile ortaya konmuştur. Zaten teklifin içeriğine bakıldığında, İkinci Grup Programı'nın; “Her ferdin hürriyet-î şahsiyye ve maneviyesi her türlü taarruzdan masundur (Madde 4), Her ferd hür ve müsâvî doğmuştur. Sınıf, aile, servet imtiyâzları yoktur (Madde 7), Her ferd huzur-u kânunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsâvidir (Madde 8)” şeklindeki

⁴⁸⁸ TBMM ZC, Cilt 10, s. 54; Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s. 106-107

⁴⁸⁹ TBMM ZC, Cilt 25, s.111

⁴⁹⁰ TBMM ZC, Cilt 26, s.4

⁴⁹¹ TBMM ZC, Cilt 26, s.43-45

⁴⁹² Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, Abdülkadir Kemali Bey'in Meclis'te olmadığını dolayısıyla söz konusu teklifin, teklif sahibinin Meclis'e iştirak ettiği bir zaman görüşülmesini önermiş ancak öneri İkinci Grup'tan Karahisarı Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey'in itirazı ile karşılaşmıştır. Mehmet Şükrü Bey'e göre kanun şahsa özel değildir. “Meclis kendisine mal etmiştir.” TBMM ZC, Cilt 26, s.387

maddeleri ile örtüştüğü görülmektedir.⁴⁹³ Bu sebeple İkinci Grup'un sözcülerinin, teklifin kabul edilmesi yönündeki kararlı tutumları daha iyi anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi, teklif ile ilgili ilk sözü Hüseyin Avni Bey almıştır. Konuşmasının başında kanun teklifinin amacına değinmiş, teklifin ilk maddesinin “rütbe ve mevki ne olursa olsun” şeklinde başlamasını manidar görmüş demek ki Abdülkadir Kemali Bey'e göre kanunun üzerinde yaşayan bir zümrenin mevcut olduğuna dikkat çekmiştir. Hüseyin Avni Bey, hâkimiyeti milliye ilkesine tam olarak sahip çıkılmadığını, sorunların bundan kaynaklandığını, bu işin kanun yapmakla değil yapılan kanunun adaletli şekilde uygulanmasıyla hallolacağını belirtmiştir. Hüseyin Avni Bey, Abdülkadir Kemali Bey'in Meclis'e sunduğu teklife de ilham olan hadiseye atıfta bulunarak, Albayrak Gazetesi yazarı Mithat Bey'i suçsuz yere hapse atan askeri kaymakamın herhangi bir müeyyideye tabi tutulamamasını hâkimiyeti millîye ilkesine sahip çıkılmamasına bağlamıştır. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey bu ifadelerle karşı, kanun önünde eşitlik ilkesine kendilerinin de taraftar olduğunu ancak mevcut savaş halinin, kanunların herkese eşit şekilde uygulanmasına imkân tanımadığını, Hüseyin Avni Bey'in temennilerinin kesin bir barış anlaşması imzalandıktan sonra gerçekleşebileceğini belirtmiştir.⁴⁹⁴ Teklifin Adliye Komisyonu'na tevdi edilmesi yönündeki bir öneriye yine İkinci Grup'tan bir üye, Ali Şükrü Bey karşı çıkmış zaten 27 Nisan 1921'den bu yana komisyondan çıkamayan teklifin tekrardan komisyona gönderilmesinin yersiz olacağını belirtmiştir. Ayrıca İcra Vekilleri Heyeti Reisi'nin, bu kanunun kabul edilmesinin mevcut şartlarda yerinde olmayacağına ilişkin beyanını da doğru bulmadığını ifade etmiştir. Zira mesele anlaşılması güç ve belirsiz bir kanunun uygulanmasına ilişkin değildir. Mesele basittir, kanun *“Hürriyete tecavüz eden insanların elini, kolunu kırmayı istihdaf eden bir kanundur ve bunu memlekette arzu etmeyen ferdi vâhit yoktur.”* Ali Şükrü Bey konuşmasının devamında, hâkimiyeti milliye ilkesinin de üzerinde durmuş bu ilkenin temelini kişi hâkimiyeti ve dokunulmazlığı olduğuna değinmiştir⁴⁹⁵:

“Bunu temin edecek olan şu kanun buradan çıkmadan bendenizce diğer kanunların hiçbirisinin kıymeti yoktur. Çünkü hepsinin temelini bu kanun teşkil eder. (...) Hâkimiyeti milliye tecellisini göstermek için evvelâ halkın hürriyetini temin etmek lâzım gelir. Halkın hürriyetini temin etmek için artık milletin hakkını, hürriyetini gasba almış olan ve gasbede, ede âdeta

⁴⁹³İhsan Güneş, “I. Türkiye Büyük Millet Meclisinde II. Müdafaa-i Hukuk Grubunun Programı (II. Grub'un)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:25, 1981, s.120-121

⁴⁹⁴ **TBMM ZC**, Cilt 26, s.389-391

⁴⁹⁵ **TBMM ZC**, Cilt 26, s.391-392

bir tabiatı saniye haline getirmiş bir zihniyet sahibi olan insanların artık lâletayyin rasgeldiği efradı millete taarruz edemeyeceğini ve ellerinin kırılacağını halk herhalde bilmelidir.”

Teklif aleyhinde söz alan Birinci Grup üyesi Refik Şevket Bey, söz konusu teklifin geçmesi durumunda, aslında var olan hürriyetlerden vazgeçilmiş olacağını, hürriyetleri korumak için getirilmiş olan ceza kanunu dâhil tüm kanunların uygulanamaz duruma geleceğini ve memleketin karışıklık içerisine düşeceğini iddia etmekteydi. Kendisine Albayrak Gazetesi sahibinin hapsedilmiş olması hatırlatıldığında, ceza kanununda haksız yere bir kimseyi hapseden kişi hakkında altı aydan üç yıla kadar ceza verileceği hükmünün bulunduğunu, teklif hakkında yapılan konuşmalarda sanki böyle suçların cezasız kaldığı şeklinde bir intiba yaratılmaya çalışıldığını belirtmiştir. Refik Şevket Bey, teklifin geçmesi durumunda tüm devlet teşkilatının ve memurlarının, müddeiumumilerin keyfi emirlerine alet olacağını zira teklif metninde savcıların emirlerini ifa etmeyen memurların, memurluktan uzaklaştırılacağı hükmünün bulunduğunu ifade etmiş; müddeiumumiler tarafından verilen bir emrin yerine getirilmemesini mevcut kanunların zaten müeyyidelendirdiğini de sözlerine eklemiştir. Ayrıca noterlerin kendilerine verilen dilekçeleri almaktan imtina ettikleri yönündeki bir eleştiriyi de, yine mevcut kanunlara atıfta bulunarak dilekçeyi almayan noterlerin de cezalandırıldığını belirtmiştir. Refik Şevket Bey, teklifin en önemli maddesinin, kanunda yazılmış olan suçlardan verilen cezalar hakkında af kararı verilemeyeceğine ilişkin sekizinci maddesi olduğunu ancak Meclisin kendi uhdesinde olan af çıkarma yetkisini kaldırabileceğine kani olmadığını söylemiştir.⁴⁹⁶ Refik Şevket Bey'in konuşması görüşülmekte olan kanun teklifinin bir yenilik getirmediği, teklifte yer alan suçlara mevcut ceza kanunlarında zaten yer verilmiş olduğu savunusu üzerine inşa edilmiştir. Bu durumda kanunun kabul edilmesine ihtiyaç bulunmamaktadır.

Birinci Grup üyesi Ragıp (Soysal) Bey, Refik Şevket Bey'in aksine kişi hürriyetlerine karşı zaman zaman meydana gelen tecavüzlerin önlenmesi için mevcut kanunlara ek olarak yeni bir düzenlemenin getirilmesi gerektiğini ancak Abdülkadir Kemali Bey'in önerisinin gelişigüzel hazırlandığını söylemiş, bunun için teklifin bir hafta kadar görüşülmek üzere Adliye Komisyonu'na gönderilmesini istemiştir. Bu kanuna ihtiyaç olduğunu ifade edenlerden biri de İkinci Grup'tan Çorum mebusu Dursun (Yalvaç) Bey'dir. Ona göre kanunlar herkese eşit olarak uygulanması gerekirken ayrıcalıklı bir

⁴⁹⁶ TBMM ZC, Cilt 26, s.392-395

azınlık her türlü suçı işlemiş ancak haklarınca Ceza Kanunu uygulanmamıştır. Dursun Bey, kanunların herkese eşit şekilde uygulanmaması, bir takım zümrelere ayrıcalıklar tanınması durumunda ülkenin geleceğinin karanlık olacağı konusunda uyarıda bulunmuştur. İkinci Grup üyesi Hakkı Hami (Ulukan) Bey de, kanunun gerekli olduğunu savunanlardandır. Desteğini şu sözler ile dile getirmiştir:

“Efendim; Kanunu Cezada hukuku şahsiyeye tecavüz edenler hakkında, hukuku tabiiye ve medeniyeye tecavüz edenler hakkında ahkâm vardır, fakat bu ahkâmın tatbik edildiğini eğer içinizde gören varsa söylesin. (...) Efendiler, ahkâm mevcuttur. Fakat ahkâmın tatbik edilmemesi, bâzı kavanin ile o fenalığı yapmak nüfuz ve kudretinde bulunanlara fenalığı yapmak içim bir saha açmıştır. Zaten madde sarıhtır, diyor ki: Rütbe ve memuriyeti ne olursa olsun...”

Hakkı Hami Bey de, kanun teklifinin kabul edilmesini savunan diğer mebuslar gibi mevcut kanunların uygulanamadığı ayrıcalıklı azınlığın memuriyet nüfuzu kullanarak kişi hak ve hürriyetlerine saldırmalarının önüne geçilmesini istemiş, teklifin komisyona gönderilmeden, Meclis’te görüşmelere devam edilmesini talep etmiştir. Daha sonra söz alan, bağımsızlardan Ankara mebusu Mustafa (Beynam) Efendi kanun metnine bakılacak olursa gerekli bir kanununa benzediğini ancak kabul edilse bile yine uygulanmayacağını, boşa zaman harcandığını belirtmiş, bu konuda karamsar olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁹⁷ Kanunun geneli üzerindeki görüşmeler tamamlanmış ve maddelere geçilmesi oya sunulmuştur. 17 Ocak 1923 tarihli ilk oylamada görüşme yetersayısına ulaşamadığından oylama ertelenmiş⁴⁹⁸, ertesi gün yapılan oylamada 97 kabul oyu ile kanun maddelerinin görüşülmesine karar verilmiştir.⁴⁹⁹ Oylamaya katılan 43 bağımsız mebusun 31’i kabul oyu verirken, 10’u ret oyu kullanmıştır.⁵⁰⁰

Kanun görüşmeleri 7 Şubat 1923 tarihinde devam etmiş; teklif sahibi Abdülkadir Kemali Bey uzun bir konuşma yaparak sunduğu teklifi savunmuştur. Öncelikle Ceza Kanununun istibdat idaresinde yapıldığını ancak Meşrutiyet ilan edildikten sonra bile bu kanunun Meşrutiyetin ruhuna uygun bir tadilattan geçmediğini belirterek söze başlamıştır. Abdülkadir Kemali Bey, kanunun geneli görüşülürken Mecliste olamamasını ailevi nedenlere bağlamış, sunduğu teklifin amacını genel hatlarıyla açıklamıştır:

⁴⁹⁷ TBMM ZC, Cilt 26, s.398-401.

⁴⁹⁸ TBMM ZC, Cilt 26, s.405.

⁴⁹⁹ TBMM ZC, Cilt 26, s.420.

⁵⁰⁰ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet...**, s.472. Oylama listesi için bkz. TBMM ZC, Cilt 26, s.430-431.

“Hürriyeti şahsiyeye ve efradı milletin hukuku tabiiye ve medeniyesine her kim tecavüz ederse etsin tecziye olunacaktır ve tecavüzden haberdar olduğu halde takibat icra etmiyen müddeiumumiler de mesul tutulacak ve ahvali fevkalâdede tecavüz eden insanlar hakkında birgûna muamele yapılmamasına mâni olmak için mütecevizünaleyh tarafından mütecevize kâtibiadil tarafından protesto tevdi olunacaktır.”⁵⁰¹

Ardından kanunun geneli görüşülürken, teklif aleyhine söz alan mebusların tezlerini tek tek çürütmeye çalışmış ve önceliği teklif ile getirilmek istenen düzenlemelerin, merî ceza kanununda zaten mevcut olduğu yönündeki eleştirilere vermiş ve çeşitli örnekler de göstererek mevcut kanunların insan haklarını korumada yetersiz kaldığını belirtmiştir. Ona göre bir kanunen hak olarak tanınan toplanma hürriyetini kısıtlayan devlet memuru için bir ceza öngörülmemiştir. Ayrıca bir kaymakam veya mutasarrıfın bireyleri bir yerde oturmaktan men etmesi, başka memlekette veya yurtdışına çıkmaya zorlaması durumunda da bu yetkililer hakkında ceza kanununda bir ceza öngörülmemiştir. Keza seyahat hürriyeti de Meşrutiyetin temin ettiği bir hak olduğu halde kaymakam, polis müdürü hatta sivil insanlar da bu hürriyeti kısıtlayabilecektir. Örneklerle somutlaştırdığı tezini hararetle savunmuş olan Abdülkadir Kemali Bey, teklifinin birinci maddesi hakkında açıklamalarda bulunmuştur:

“Rütbe ve mevkii ne olursa olsun, her hangi bir devlet memuru hürriyeti şahsiyeye tecavüz ederse, üç seneden aşağı olmamak üzere kalebentlik cezasiyle tecziye olunur, demekle ve diğer maddelerde koyduğum esasatla Memurin Muhakematı gibi, askerî takyidat gibi erbabi imtiyazın bütün imtiyazlarını hürriyet hususatında kabul etmiyorum.(...) Efendiler! Hürriyete taallük eden mesailde imtiyaz yoktur. Kaymakam, miralay, mutasarrıf, yüzbaşı, binbaşı müşir değil, hürriyete taallük eden şeylerde hükümdarları bile deviriyoruz, hükümdarları da yıkıyoruz. (...)”

Şeklinde sözlerini sürdüren Abdülkadir Kemali Bey, hükümdarların devrildiği, yetkilerinin ellerinden alındığı bir dönemde, nahiye müdürüne, jandarma erine hükümdarın dahi sahip olmadığı yetkilerin verilmesini garip bulduğunu belirtmiştir. Devlet memurlarının kaderinin müddeiumumilerin keyfiyetine terkedileceği yönündeki itiraza da değinen hatip Kanun-i Esasi hükümlerini ihlal eden bir kaymakamın müddeiumumilerce soruşturulacağını, eğer müddeiumumiler kanunsuz hareket ederse bunların da sorumlu

⁵⁰¹ TBMM ZC, Cilt 27, s.207.

tutulacağını ifade etmiş ve konuşmasını sonlandırmıştır.⁵⁰² İkinci Grup üyesi Nafiz (Özalp) Bey, Abdülkadir Kemali Bey'e destek vermiş, mevcut ceza kanununda, devlet memurlarının vatandaşa karşı işlediği suçlardan dolayı cezalandırılacağına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmadığından bahsetmiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ise teklifte söz edilen suçları, mevcut ceza kanunlarının zaten müeyyidelendirdiğini, yeni bir düzenleme yapılmasının gerekli olmadığını, asıl önemli olanın var olan kanunların uygulanması meselesi olduğunu savunmuştur.⁵⁰³

Kanun görüşmeleri 8 Şubat 1923'te devam etmiştir. Birinci madde müzakere edilmiştir. Refik Şevket Bey, kanun hakkında birtakım endişelerini dile getirmiş, teklifin aleyhinde olduğunu belirtmiştir. Buna mukabil İkinci Grup üyesi Mehmet Şükrü Bey teklifin lehinde konuşmuştur. Bağımsız mebus Müfit (Kurutluoğlu) Efendi, Hürriyet-i Şahsiye Kanun teklifi lehinde bir tutum takınmış, ancak hukukun herkese eşit sağlanması gerektiğini, memurların da hukukunu korumak üzere bir madde eklenmesine ilişkin bir takrir vermiştir. Birinci madde müzakereleri sonlandıktan sonra önergeler okunmuştur. Bağımsızlardan Kırşehir mebusu Sadık (Sevtekin) Bey, teklifin birinci maddesine kaim olmak üzere bir önerge sunmuştur. Abdülkadir Kemali Bey'in teklifine göre oldukça ayrıntılı ve ceza aralığı bakımından daha belirgindir. Hatırlanacağı üzere, teklifin (teklifi eleştiren mebusların da belirttiği gibi) birinci maddesinde yer alan, "üç seneden aşağı olmamak üzere kalebent cezasiyle mahkûm edilir." şeklindeki hükümde cezanın üst sınırı belirlenmemiş, bütünüyle hâkimin takdirine bırakılmıştır. Bu bakımdan Sadık Bey'in teklifinin ceza hukukunun temel ilkelerine daha uygun olduğu düşünülmektedir. Sadık Bey'in teklifi şu şekildedir:⁵⁰⁴

"Madde 1.— Efradı milletin Kanunu Esasi ile de müeyyedolan hürriyeti şahsiyesini ve serbestî seyrüsefer hakkı tabiisini mesağı kanuniye gayrimüstenidolarak her ne şekil ve surette olursa olsun tahdit ve ihlâl edenler ve bunu emreyliyenler üç sene hapsolunurlar.

Buna cesaret eden memurini Devlet her hangi rütbe ve memuriyette olursa olsun muvakkat kalebendlik cezasiyle mücazat olunur. Efradı milletin keزالik Kanunu Esasi ile de müemmen olan serbestî matbuat ve ticaret ve sanayi ve felâhat, serbestî tedris ve edyan, hakkı müsavat ve temellük ve tasarruf ve içtima, masuniyeti mesakin ve serbestî muhaberat gibi hukuku

⁵⁰² TBMM ZC, Cilt 27, s.207-214.

⁵⁰³ TBMM ZC, Cilt 27, s.214-217; Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s.117.

⁵⁰⁴ TBMM ZC, Cilt 27, s.223-231.

tâbiyei saire ve medeniyesini cevazı kanuniye müstenidolmıyarak her ne şekil ve surette olursa olsun tahdit ve ihlâl edenler ve bunu emreyliyenler sarahati kanuniyeye mukarin olmiyan ahvalde altı aydan üç seneye kadar hapsolunurlar.

Fail, memurini Devletten ise rütbe ve mevkiine bakılmıyarak bir seneden üç seneye kadar hapsolunur.

İşbu zeylin her iki kısmında ve kanunun sarahati olan yerlerde mütecasirîn her halde muvakkaten, ya müebbeten rütbe ve memuriyetten mahrumiyet cezasına dahi müstahak olurlar.

Şahsı mağdur, idam ile tehdit ve ihafe edilmiş veyahut hakkında cismen eza ve işkence olunmuş ise birinci kısımda ve kanunun sarahati olan yerlerde faili efradı milletten ise muvakkaten kürek ve memurini Devletten ise beş seneden aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla mücazaat olunurlar.

Memur, isnadolunan fiili mensubolduğu âmirinin emriyle yaptığını vesaiki tahririye ile ispat eylerse mücazâtı kanuniye, âmiri, hakkında hüküm ve tatbik olunup bu kabîl memur dahi üç aydan bir seneye kadar hapis ve altı ay müddetle memuriyetinden tardolunur.

İşbu birinci zeyilde ve kanunun sarahati olan yerlerde beyan olunan erbabı ceraim haklarındaki tahkikat ve muhakemat her halde mevkufen icra olunur. Kanunun sarahati olan yerlerle işbu zeyilde gösterildiği veçhile aleyhinde irtikâbı cürüm olunan şahıs, zararı maddisinin tazminini talep ve dâvaya salâhiyettar olduğu gibi kendisine iras edildiğini zanneylediği zararı mânevi mukabilinde dahi dilediği kadar tazminatı nakdiye iddia edebilir. İşbu tazminatı nakdiyei mâneviyenin miktarı, cürmün derecesi şiddet ve ehemmiyetine, mütejavizünaleyhin vaziyet ve mevkii içtimaisine göre mahkemece takdir ve hükmolunur.”

Bu kapsamlı teklif oya sunulmuş ancak komisyona gönderilmesi konusunda Mecliste yeterince destek bulamamıştır. Bunun dışında Meclisin bağımsız mebuslarından Mehmet Ragıb (Topala) Bey’in de imzacılardan olduğu bir takrir, Abdülkadir Kemali Bey’in de muvafakatini almıştır:

“Madde 1. — Nüfuzu memuriyetini suiistimal ile kanunen haklarında tevkif emri sâdır olmiyan kimseleri hapis, tevkif veya idareten nefî veya hilafı kanun serbestîi seyahati haleldar veya masuniyeti mesakini ihlâl eyliyenler, menafîi umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve kanun mucibince

pahası peşin verilmedikçe hukuku tasarrufiyeyi iptal edenler, her hangi bir kimseyi kanunen mensubolduğu mahkemenin gayri mahkemeye sevk edenler velhasıl gerek Kanunu Esasi ve gerek kavanini hususiye ve nizamata ile efrada temin edilmiş olan hürriyeti şahsiye veya hukuku tabiiye veya medeniyeye tecavüz eyliyenler bir seneden üç seneye kadar hapis ve müebbeden rütbe ve memuriyetinden tardonur. Bundan mütevellit zararı şahsi dahi tazmin ettirilir.”

Oya sunulan bu taktirin komisyona gönderilmesine karar verilmiştir. Bağımsız mebuslar Hamit(Karaosmanoğlu) Bey, İsmail Şükrü (Çelikalay) Bey ve Mustafa Kemal (Güney) Bey’in de üyesi bulunduğu Adliye Komisyonu, İsmail Şükrü Bey ve İkinci Grup’a mensup tüm üyelerin kabul oyu vermesi neticesinde komisyondan geçmiştir. Mustafa Kemal Bey, maddenin fıkra fıkra görüşülmesi kanaatinde olduğunu şerh olarak işlemiştir. Hamit Bey ise Refik Şevket Bey ile birlikte teklifin reddi yönünde oy kullanmıştır. Böylelikle birinci madde kabul edilmiş, ikinci maddenin müzakerelerine geçilmiştir.⁵⁰⁵

Müddeiumumilerin verecekleri emirler ile görevlerinde ihmal göstermeleri durumunda haklarında uygulanacak işlemleri düzenleyen ikinci madde hakkında söz alanlar, genelde bu maddenin kabulü yönünde görüş bildirmişlerdir. Hüseyin Avni Bey’e göre 1908’de yapılan inkılap sınırlı bir azınlığa fayda sağlamış, halk bu hürriyetlerden istifade edememişti, ancak teklif edilen bu kanunun kabulü halinde “köylünün efendiliği, halkın refahı işte o zaman” meydana çıkacaktı. Kişi hürriyetlerine tecavüz eden değil devlet memuru, mebus dahi olsa hesap vermeliydi. Hüseyin Avni Bey’den sonra söz alan Mehmet Şükrü Bey ile Ali Şükrü Bey de maddenin kabulü yönünde konuşma yapmışlardır. Görüldüğü üzere teklife İkinci Grup’un desteği tamdır. Abdülkadir Kemali Bey de madde hakkında söz istemiş ancak kendisine müzakerelerin nihayet bulunduğu gerekçesiyle söz verilmemiştir. Madde görüşmelerinden sonra taktirler okunmuş, Canik mebusu Ahmet Nafiz Bey ile bağımsız mebuslar Müfit Efendi ile Mehmet Ragıp Bey’in de aralarında bulunduğu 9 arkadaşının sundukları ve Abdülkadir Kemali Bey’in de desteğini alan taktir kabul olunmuştur. Bu taktirde; birinci maddede yazılı suçları işleyenlerin, rütbeleri ne olursa olsun, haklarında müddeiumumilerce re’sen soruşturma başlatılacağı ve dava açılacağı, görevi ihmal eden müddeiumumiler ile bunların emirlerini yerine getirmeyenler hakkında üç aydan üç yıla kadar hapis cezasına hükmedileceği ve bunların devlet

⁵⁰⁵ TBMM ZC, Cilt 27, s.230-234.

memuriyetinden uzaklaştırılacakları, ayrıca rütbelerini de ebediyen kaybedecekleri yazılıydı.⁵⁰⁶

Kanun görüşmelerine devam edildiği 10 Şubat 1923 tarihli oturumda söz alan Saruhan mebusu Mustafa Necati (Uğural) Bey, işbu kanun ile ilgili Heyet-i Vekile'den yalnızca Rauf Bey'in söz aldığını ancak diğer vekillerin görüşlerinin alınmadığını belirtmiş, Dâhiliye ve Adliye Vekillerinin fikir beyan etmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu görüş Abdülkadir Kemali Bey dâhil söz alan mebusların tamamınca reddedilmiştir. Kanunun geciktirilmesinin iyi bir şey olmadığını, iki maddesi müzakere edilip kabul edilen bir kanun hakkında Vekillerin de mütalaası alınsın demenin doğru olmadığını belirten Abdülkadir Kemali Bey, üçüncü maddenin müzakeresine geçilmesini istemiştir. Ancak bu aşamada söz alan Hüseyin Avni Bey, ilk iki maddenin kabul edilmesinden sonra üçüncü madde olarak, “işbu zeyillere mugayir olan bilûmum mevaddı kanuniye ve nizamiye mülğadır” hükmünün kabul edilmesinin yeterli olduğunu, teklifin diğer maddelerine ihtiyaç kalmadığını belirtmiştir. Teklif sahibi Abdülkadir Kemali Bey de bu öneriye olumlu yaklaşmıştır. Ardından söz alan Ali Fethi Bey ile bir söz düellosu yaşamıştır. Ali Fethi Bey'in Meclisin kişi hürriyetleri ile ilgili kanun yapma konusunda gösterdiği titizliği, hükümetin varlığı konusunda da göstermesi gerektiğini belirtir sözleri Abdülkadir Kemali Bey'in tepkisini çekmiş, hükümetin kanunsuz olduğunu; vali, kaymakam ve sair memurların keyfi hareket ettiklerini belirtmiş ayrıca hâlihazırda kabul edilmiş olan maddelerin Dâhiliye Vekiline tartışma konusu yapılmasını da yanlış bulmuştur. Ali Fethi Bey de buna mukabil, teklif edilen kanunun kabul olması durumunda devlette düzensizliğin hâkim olacağından yakınmıştır. Ancak bu sözler de muhalefet cenahında tepkiyle karşılanmıştır. Bunun yanında Dahliye Vekiline destek verenler de vardır. Bunlardan biri de bağımsız mebus Mustafa Durak Bey'dir. Durak Bey, Ali Fethi Bey'in kabul edilen maddeler hakkında konuşma yapmaması gerektiği yönündeki eleştirilere karşı çıkmış, Meclisten güvenoyu alan bir Vekilinin konuşma yapmasından çekinilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Meclise gelen kanun tekliflerinin körü körüne kabul edilmemesi gerektiğini, şimdiye kadar kabul edilen kanunların dolaplarda, masalarda çürüdüğünden ve uygulanamadığından dert yanmıştır. Son olarak söz alan Abdülkadir Kemali Bey, teklifi neden getirdiğini, teklifin aslında ne anlama geldiğini kısaca özetlemiş, ayrıca teklif ettiği maddelerin merî ceza kanununda mevcut olduğu yönündeki eleştirilere de tekrardan cevap vermiştir:

⁵⁰⁶ TBMM ZC, Cilt 27, s.234-245

“(…) Abdülhamid zamanında vaz'edilmiş olan bir Ceza Kanuniyle hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir iddiasında bulunan bir hükümetin Ceza Kanunu yekdiğerinden tamamiyle ayrı olmak mecburiyetindedir. Birisi başka asrın diğeri bu asrın olması lâzımdır. Ceza Kanunu yalnız Devlet ve Hükümet endişesiyle yapılmıştır. İçinde katiyen hâkimiyeti halka dair bir madde yoktur. Bütün hukukçulara bağıryorum. Ceza Kanununda bu madde yoktur. Onun içindir ki, bu kanunu teklif ediyorum. Ve bütün şerefinin Meclisi Âliye aidolmasını istiyorum. Bütün milletler meşrutiyeti ilân ettikten sonra bunu kendi kanunlarına koymuşlardır. Fakat on dört seneden beri biz koyamadık. Bu şeref de Büyük Millet Meclisinin olacaktır. Bu kanunu reddetmek demek, hâkimiyet milletindir esasını reddetmek demektir.(…)”

Canik mebusu Nafiz Bey ile Sinop mebusu Hakkı Hami Bey'in, yukarıda gördüğümüz üzere Abdülkadir Kemali Bey'in de mutabık olduğu şekliyle, teklifin 3,4,5,6,7,8. maddelerinin kaldırılması yönündeki teklifi kabul edilmiştir. Son olarak “İşbu kanun ahkâmına mugayir olan bilûmum mevaddı kanuniye ve nizamiye mülgadır” şeklindeki önerge üçüncü madde, “işbu kanun tarihi neşrinden muteberdir” şeklindeki önerge dördüncü madde, “işbu kanunun icrayı ahkâmına Adliye Vekili memurdur” şeklindeki önerge ise beşinci madde olarak teklif ve kabul olunmuştur. Hâlbuki teklif sahibi Abdülkadir Kemali Bey, kanunun icrasından yalnızca Adliye Vekili'nin değil tüm Vekillerin sorumlu olmaları gerektiğini savunmuştur. Oturum sonunda kanun teklifi oya sunulmuş ancak görüşme yetersayısına ulaşılamamıştır.⁵⁰⁷ 12 Şubat 1923 tarihli oturumda kanun 58 ret ve 8 çekimse oya karşı, 108 oy ile kabul edilmiştir.⁵⁰⁸ Bağımsız mebusların 36'sı kanunun kabulü yönünde oy kullanırken, 7'si ret oyu vermiş, 2'si de çekimser kalmayı tercih etmiştir.⁵⁰⁹

Kabul edilmiş olan kanun 21 Mart 1923 tarihli Meclis oturumunda tekrar gündeme gelmiş, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa, ilgili kanunun orduya tebliğ edilmiş olduğunu, kanunun üçüncü maddesinde yer alan “işbu kanuna muhalif olan mevaddı kanuniye ve nizamiye mülgadır” şeklindeki hükmün askeri kanunlara etkileri konusunda komutanlar arasında tereddüt yarattığını ifade etmiş ve bu maddenin askeri kanunların uygulanmasına engel olup olmadığını sormuştur. Maraş mebusu Hasip (Aksöyek) Bey'in, bu kanunun memurların yargılama usulüne ilişkin olduğu dolayısıyla askeri kanunları

⁵⁰⁷ TBMM ZC, Cilt 27, s.261-277

⁵⁰⁸ TBMM ZC, Cilt 27, s.283

⁵⁰⁹ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s.479. Kullanılan oyların ayrıntılı dökümü için bkz. TBMM ZC, Cilt 27, s.312-313

ilgilendirmediği yönündeki görüşüne katıldığını belirtmiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi, kanunun yorumlanması yetkisinin Mecliste olduğunu belirtmiş ancak konuşmasında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu'nun tartışılan 3. maddesinin askeri kanunlara uygulanmaması gerektiğini ima etmiştir. Vekiller Heyeti'nin söz alan diğer üyeleri de bu kanunun orduyu ilgilendirmedikleri yönünde görüş bildirmişlerdir. Muhalefetin aksi görüşüne karşın Meclis Hürriyet-i Şahsiye Kanunu'nun askeriye ve savaş ile ilgili kanunları sınırlandırmayacağı yönünde bir karar vermiştir.⁵¹⁰

3.5. Diplomatik Gelişmeler ve Lozan Görüşmeleri

3.5.1. Mudanya Mütarekesi

Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra genel bir taarruz ile Yunan ordularının Anadolu'dan çıkarılması düşünülmüş ancak ordunun hazır olmaması nedeniyle taarruz ertelenmişti.⁵¹¹ Bu süreçte artık söz sırası kumandanların değil barış müzakeresi yürütecek olan diplomatlarındı. Nitekim İngiliz, Fransız ve İtalyan diplomatlar 22 Mart 1922'de Paris'te toplanmış ve mütareke yapılması kararı almıştır.⁵¹² Ancak doğrudan tahliyeden bahsedilmeden verilen mütareke kararını Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey tepki ile karşılamış ve kararı protesto edip Ankara'ya dönmüştür.

Yunan tarafı ile İstanbul hükümeti mütareke teklifini kabul ederken, Ankara Hükümeti mütareke şartlarını kabul etmedi. Ancak müttefik devletler, Türk tarafının mütarekeye hazırladığı cevabı beklemeden bir barış planı hazırladılar ve taraflara bildirdiler. Bu anlaşma teklifi esasen Sevr Antlaşması'nda yapılacak değişikliklerden ibaretti.⁵¹³ Ankara Hükümeti, anlaşma teklifine karşı 5 Nisan tarihli nota ile cevap verdi.

⁵¹⁰ TBMM ZC, Cilt 27, s.92-100.

⁵¹¹ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s.335.

⁵¹² Taraflara sunulan mütareke şartları şu şekildedir: Tarafların savaş durumları sona erdirilecek ve mevziler korunacaktır. Orduların askeri yapıları hakkında bir değişikliğe gidilmeyecekti. İki tarafta da karşı tarafın can ve mal güvenliğinin gözetilmesi amacıyla müttefik subayları bulunacaktı. Mütareke süreci 3 ay olacak ve bu süre barış görüşmeleri sonuçlanıncaya kadar 3'er aylık periyotlar halinde uzatılacaktı. Mütarekeyi bozmak isteyen taraf, keyfiyeti 15 gün önce karşı tarafa bildirmek durumundaydı. Uğur Üçüncü, **Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz**, Altınpost Yayıncılık, 1.Baskı, 2012, s.20.

⁵¹³ Plan özetle şu şekildedir: 1) Mütareke yapılacak, 2) Anadolu kan dökülmeden boşaltılacak, 3) Azınlıklar korunacak, 4) Ermeni Meselesi Milletler Cemiyeti'ne havale edilecek, 5) Boğazlardan geçiş güvenliği sağlanacak, 6) Doğu Trakya sınırı belirlenecek, Tekirdağ Türkiye'ye, Edirne, Babaeski, Kırklareli, Gelibolu Yarımadası Yunanistan'a verilecek, 7) Müttefikler İstanbul'dan çekilecek, 8) Türk askerinin sayısı Sevr Antlaşması'nda karar kılınan 50.000'den 85.000'e çıkarılacak, 9) Kapitülasyonlar gözden geçirilecek. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleri İle Sakarya'dan İzmir'e**, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, 1989, s. 264. Görüldüğü gibi

Ankara Hükümeti, Anadolu'nun acilen tahliye edilmesini istedi ancak bu talep müttefik devletlerce kabul edilmedi. Ankara Hükümeti bir taraftan barış müzakeresi yürütürken bir yandan da Türk ordusunun taarruz kabiliyetini artırmaktaydı. Bu askeri faaliyetler, siyasal ve diplomatik girişimler ile perdelenmekteydi. Taarruz hazırlıklarının son aşaması olan Akşehir Toplantısı da gizli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki, Mustafa Kemal Paşa, bir futbol müsabakasını seyretmek bahanesiyle⁵¹⁴ 28 Temmuz 1922'de ordu kumandanlarını Akşehir'e çağırarak ve toplantıya katılan ordu kumandanları ile taarruz hazırlıkları masaya yatırılmıştır. Böylece taarruz hazırlıkları hız kazanmış, 26 Ağustos'ta da nihayet ordulara genel taarruz emri verilmiştir.⁵¹⁵ 26 Ağustos'ta topçu ateşleri ile başlayan taarruz 30 Ağustos Çarşamba günü Başkumandan Meydan Muharebesi'nin kazanılması ile sonuçlanmış⁵¹⁶, Yunan ordularının büyük bir kısmı imha edilmiştir. Kalanlarının yok edilmesi 30 Ağustos zaferinden sonra başlayan takip harekâtı ile sağlanacaktı.⁵¹⁷ Buna engel olmak isteyen Yunan tarafı İstanbul hükümetine mütareke teklifinde bulundu. Mütareke teklifi 4 Eylül günü kendisine bildirilen Mustafa Kemal Paşa, bu andan itibaren ancak Trakya için görüşme yapılabileceği, zira Yunan ordusunun Anadolu'da kesin olarak mağlup edildiği cevabını vermiş ve mütareke şartlarını bildirmiştir. Buna göre Trakya, 1914 hudutlarına kadar kayıtsız ve şartsız teslim edilecek, Yunan ordusu İzmir, Bandırma ve İzmir Limanında teslim olunacak, Anadolu'da sebep olunan maddi zararın tazmin edilmesi taahhüt edilecekti. Teklif bildirildikten sonra Yunan hükümeti 7 Eylül 1922'de İtilaf devletlerine başvuruda bulunarak mütareke isteğinde bulundu.⁵¹⁸ Ankara Hükümeti adına İstanbul'da vazife gören Hamit Bey de 7 Eylül 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'e gönderdiği telgrafta, Yunanlıların İngiltere hükümetine, Anadolu'nun tahliyesi esası üzerine bir mütareke teklif ettiğini

müttefiklerin hazırladığı barış planı Sevr Antlaşması'na atıf yapıyordu. Türk tarafının böyle bir planı kabullenmesi mümkün değildi.

⁵¹⁴ Buna benzer şekilde; 20 Ağustos 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya Köşkü'nde bir çay ziyafeti vereceği yazılmıştır. Bu uydurma haber de yine taarruz hazırlıklarını perdeleme amacı taşımaktadır. Fehmi Akın, "Atatürk ve Fevzi Çakmak'ın Gözüyle Büyük Taarruz", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ağustos 2008, C.X, S.2, s.98-99.

⁵¹⁵ **Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, 1.Kitap, Büyük Taarruz Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)**, Genelkurmay Basımevi, 1967, s.202-205.

⁵¹⁶ Bilal N. Şimşir, **Sakarya'dan İzmir'e**, s.338-339.

⁵¹⁷ Ankara Hükümetinin temsilcisi Ali Fethi Bey, bu tarihlerde Avrupa'da diplomatik temaslarda bulunmaktaydı. Özellikle Türk ordularının taarruz ve takip harekâtını başarı ile sürdürmesi Avrupalı diplomatların kendisi ile temasa geçmelerine neden olmuştur. Ali Fethi Bey, yabancı diplomatlar ile mülakatlarında Ankara'nın son çare olarak silaha sarıldığından bahsetmiş ve Ankara hükümetinin barış karşılığı olmadığını söylemiştir. 2 Eylül'de Roma'ya geçen Fethi Bey, İtalyan Dışişleri Bakanı ile görüşmüş ve basına verdiği demeçte İtalyanların da Fransızlar gibi Türk milli davasına saygı duyduklarını belirtmiştir. Uğur Üçüncü, **Büyük Taarruz**, s.427-428.

⁵¹⁸ **Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, 3.Kitap, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos 1922-18 Eylül 1922)**, Genelkurmay Basımevi, 1969, s.141-142.

belirtmekteydi. Hamit Bey'in bu telgrafı ve müttefiklerin mütareke teklifi hakkında Rauf Bey aynı günlü gizli oturumda TBMM'yi bilgilendirdi. Hüseyin Rauf Bey'den sonra söz alan mebusların ortak kanaati, söz konusu barış teklifinin, cephede kazanılan zaferi fiilen akamete uğratmaması gerektiğiydi. Bağımsızlardan Bursa mebusu Emin (Erkul) Bey, ateşkes teklifinin bir kandırmacadan ibaret olmasından korktuğunu söylemiş, yine bağımsızlardan Müfit Efendi ise Hamit Bey'in telgrafında bahsettiği barış teklifinin ciddiye alınmaması gerektiğini, zira barış teklifinin uluslararası hukuk uyarınca savaşta kaybeden devletin temsilcilerinin tercümanlarınca değil bizzat temsilcileri vasıtasıyla yapılması gerektiğinin altını çizmiş ve barışa çok hevesli bir devlet profili çizilmemesi gerektiğinden bahsetmiştir.⁵¹⁹ Görüldüğü gibi Meclisin, emrindeki orduya güveni tamdır ve Meclis barışın bir oldubittiye getirilmesine karşıdır. Hariciye Vekâleti Vekili Rıza Nur Bey'in genel siyasi durum üzerine açıklamalarda bulunduğu 23 Eylül 1922 tarihli gizli celsede de aynı kararlılık gösterilmiştir. İngilizlerin, Türk ordusu eğer İstanbul ve Doğu Trakya'ya ilerlerse yeniden savaş ilan edileceği yönündeki tehdidinin mevzu bahis olduğu bu oturumda bağımsız mebuslardan Mustafa Durak Bey “*Ordumuz muzafferan ilerliyor ve bugünkü ajans malumatına nazaran Çanakkale'ye de girmiştir. Girmemiş ise de inşallah sabaha akşama girecektir. Çanakkale'nin zaptı neticesinde bizim tevcih edeceğimiz istikamet, tabii İstanbul'dur. Çanakkale bizim elimizde olduktan sora İstanbul'a üç gün beş gün on gün sonra gireceğimizde hiç şüphe yoktur. Bugün cereyan eden müzakerenin neticesi de bunu gösteriyor*” diyerek Meclisin, İngilizlerin tehdidine boyun eğmeyeceğini açıkça belirtmiştir.⁵²⁰ 27 Eylül 1922 tarihli oturumda konu General Harrington'un, Türk askerinin tarafsız bölgeden çekilmemesi durumunda; İngiliz kuvvetlerinin kara, hava ve deniz birliklerinden faydalanmak suretiyle tecavüzü önleyeceği yönündeki tehdidiydi.⁵²¹ General Harrington'un İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği 26 Eylül 1922 tarihli telgrafta da bu meyanda talepler yer almaktaydı. Bu telgrafa karşı Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılan cevabi yazıda, Türk askerinin söz konusu ileri harekâtının Yunan

⁵¹⁹ TBMM GZC, Cilt 3, s.750-753.

⁵²⁰ TBMM GZC, Cilt 3, s.812-821.

⁵²¹ Bu ciddi bir tehditti. Londra'da yüksek kumandanlar ve Bakanlıkların yüksek memurlarından müteşekkil bir komite “ savaş defteri” ni açmak hazırlığı içerisindeydi. Yani Birleşik Krallık, barış durumundan savaş durumuna geçmeyi planlıyordu. Bu komite, kabineye kara, hava ve deniz kuvvetleri ile istihbarat servislerinin seferberlik haline geçmesini önerdi. Bu öneriler Churchill başkanlığındaki kabineden onay aldı. General Harrington isterse emrine bombardıman uçakları tahsis edilecekti. Ancak generalden son kez Türk hükümetini tarafsız bölgeden askerlerini çekmesi konusunda uyarması istendi. David Walder, **Çanakkale Olayı**, Çev. M.Ali Kayabal, Milliyet Olayı, 2. Baskı, 1970, s.301-302.

ordusunun takibinden ibaret olduğu⁵²², boğazların serbestiyeti konusunda kendilerinin de bir tereddütü olmadığı yönündeydi.⁵²³

Bu arada Paris müzakereleri olarak adlandırılan bir toplantı Lord Curzon, Poincare ve İtalya'nın Paris Büyükelçisi Kont Sforza'nın katılımı ile 20 Eylül 1922'de başladı. Toplantının ana gündem konusu Boğazlardaki İngiliz varlığı ve Türkiye ile barışın şartları idi. İstanbul ve Trakya'nın Türkiye Devleti'ne teslim edilmesi düşünülmekteydi. Fransız temsilci Poincare, Barış Konferansına Ankara hükümetinin çağırılabilmesi için Türklere Boğazlar ve Trakya konusunda garanti vermek gerektiğini belirtti, İtalya da Fransa'ya destek verdi, ancak Lord Curzon bu fikri benimsemedi. Curzon Gelibolu Yarımadası'nın İngilizlerin elinde kalması şartıyla Meriç sınırını benimseyeceğini ifade ediyordu. Tartışmalı geçen toplantılar sonucunda 23 Eylül'de Ankara hükümetine verilecek nota hazırlandı.⁵²⁴ Müttefik Devletler bu notada, Türk askerinin boğazlardaki askersiz bölgelere girmemesi koşulu ile Trakya'nın Meriç'e kadar olan kısmının Türkiye Devleti'ne bırakılacağını, toplanacak bir barış konferansına kadar çatışmasızlık ortamı yaratacak olan mütareke için de Mudanya veya İzmit'te bir konferans toplanması gerektiğini bildiriyorlardı.⁵²⁵ Fransa, Ankara hükümeti ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışıyordu. Bu yüzden Türk tarafına verilen notadan sonra doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile görüşmenin yolunu aramışlar ve 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'nın altında imzası olan Franklin Bouillon'u Türkiye'ye göndermişlerdir. Fransa hükümeti temsilcisi Franklin Bouillon da 28 Eylül tarihinde İzmir'e gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür.⁵²⁶ Görüşmede

⁵²²18 Eylül 1922'de tamamlanan takip harekâtından sonra Batı Cephesinin görevi artık Doğu Trakya'nın düşmandan temizlenmesiydi. Batı Cephesi Ordularının Boğazlara karşı harekâtı 19 Eylül 1922'de başlayıp 11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkesi'nin sağlanmasına kadar sürdü. **Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, 4. Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası (18 Eylül 1922-1 Kasım 1923)**, Genelkurmay Basımevi, 1969, s.27-36

⁵²³ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.832-834.

⁵²⁴ 23 Eylül 1922 tarihli notada; Ankara Hükümeti'nin Venedik veya başka bir yerde Büyük Britanya, Fransa, İtalya Romanya Yugoslavya ve Yunanistan temsilcilerinin iştirak edeceği bir toplantıya temsilci gönderip göndermeyeceğinin bildirilmesi, bu toplantının Türkiye ile Yunanistan ile Müttefik Devletler arasında kesin barış sağlamayı amaçladığı, Müttefik Devletlerin Türkiye'nin Edirne dâhil Meriç'e kadar Trakya'yı istirdat etmesi konusunda hemfikir oldukları, ancak bunun için Türk ordusunun askersiz bölgelerden çekilmesi gerektiği, üç Müttefik Devletin, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesini uygun gördükleri, Yunan askerinin önceden belirlenmiş sınırlara çekilmesinin sağlanacağı bildirilmekteydi. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)**, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, s.188-189.

⁵²⁵ İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, s.95-105.

⁵²⁶ Fransız Hükümetinden F. Bouillon'a gelen talimatta, kendisinden Mustafa Kemal Paşa'ya mağlup bir devletin ilk defa uluslararası bir konferansa davet edildiğini, Edirne dâhil Meriç'e kadar olan toprakların Türkiye'ye bırakılması konusunda Fransa'nın ne kadar etkin olduğunu anlatması isteniyordu. Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1920**, AKDITYK TTK Yayınları, 1994, s.164; Fransa hükümeti daha önce de (18 Eylül) General Pelle'yi, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere görevlendirmişti. Bu görüşmede General Pelle, Fransa hükümetinin Türkiye'nin amacını elde etmesi için çalışmak istediğini ifade etmiştir ayrıca Doğu Trakya'nın Meriç'e kadar

Edirne dâhil Meriç'ten itibaren bütün Doğu Trakya'nın Türkiye'ye verileceğini garanti edince 18 Eylül'de Boğazlara karşı başlatılan ileri harekât 28 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile durdurulmuş⁵²⁷ ve Türkiye'nin Mütareke Konferansı'na katılacağı hususu bir nota ile Müttefik Devletlere bildirilmiştir. Nitekim 3 Ekim 1922 tarihinde de Mudanya Konferansı başlamıştır.⁵²⁸ Konferans süresince Türk heyetine İsmet Paşa başkanlık edecektir.⁵²⁹

4 Ekim 1922 tarihli TBMM gizli oturumda, müttefik devletlerinin 23 Eylül 1922 tarihli notasına İcra Vekilleri Heyetince hazırlanan cevabi nota görüşülmüştür. Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, hazırlanan notayı Mecliste okumuştur. Cevabi notada müttefik devletlerce deklare edilen sürekli ve adil bir barış isteğinin büyük takdirle karşılandığı, barış konferansının İzmir'de toplanmasının uygun olduğu, müttefik devletlerin toplanacak olan barış konferansına Japonya, Romanya ve Yugoslavya'yı çağırdıkları ancak Boğazlar ile ilgili alınacak kararlardan doğrudan etkilenecek olan başta Rusya olmak üzere Ukrayna ve Gürcistan'ın çağırılmadığı, bu devletlerin de mutlaka davet edilmesi gerektiği, Trakya üzerinde Türkiye'nin hâkimiyetinin tanınmış olmasının memnuniyetle karşılandığı ayrıca İstanbul'un boşaltılacağı güvencesinin verilmiş olmasının da olumlu bir yaklaşım olduğu belirtilmiştir.⁵³⁰ Hariciye Vekili, cevabi notanın acilen verilmesi gerektiğini savunurken, Hüseyin Avni Bey müttefik devletlerin notasına karşı hazırlanan cevabi notanın Mudanya Konferansı neticelenene kadar ertelenmesini teklif etmiştir. Bağımsızlardan Konya mebusu Ömer Vehbi Bey de bu fikri savunmuş ve müttefik devletlerin daha önce gönderilmiş olan Türk notasına 6 ay boyunca cevap vermediklerini, kendilerinin de müttefik devletlerinin notasına karşı cevabi ertelemeleri gerektiğini beyan etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa söz almış, müttefiklerin 23 Eylül 1922 tarihli notlarına cevabın acilen verilmesi gerektiğini, ateşkes görüşmeleri ile barış konferansının farklı meseleler olduğunu, Mudanya Konferansı'nın Trakya'nın tahliye

Türkiye Devleti'ne verileceğini de söylemiştir. Tarafsız bölgelere tecavüzün engellenmesi konusunda Fransa, İngiltere ve İtalya devletlerinin mutabık olduklarını, aksi durumda bir savaşın sonuçlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini, Müttefikler ile savaşın iyi sonuçlar vermeyeceğini bildirmiştir. Erol Mütercimler, **1922 Mudanya Mütarekesi: Diploması Savaşı**, Alfa Yayınları, 2. Baskı, 2014, s.78-80.

⁵²⁷ **Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, 4. Kitap**, s.33.

⁵²⁸ Uğur Üçüncü, **Taarruz**, s.436-437; Konferans'ta müttefikleri İngiliz Harrington, Fransız Charpy ve İtalyan Mombelli temsil edecekti. Yunanlılar Konferansa iştirak etmediler. Ancak Mudanya önünde bir Yunan gemisi demirlemişti. Gemide General Mazarakis ve Albay Sarıyanis'ten Kurulu bir Yunan heyeti bulunmaktaydı. Erol Mütercimler, **1922 Mudanya Mütarekesi**, s.123-124.

⁵²⁹ Heyetin diğer üyeleri; Garp Cephesi Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Paşa, Garp Cephesi Harekât Şube Müdürü Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey'di. Ayrıca İsmet Paşa'ya yardımcı olmak üzere Garp Cephesi Topçu Kumandanı Galip Paşa, Garp Cephesi İstihbarat Şube Müdürü Binbaşı Tahsin (Alagöz) Bey, Zat İşleri Müdürü Binbaşı Seyfeddin (Akkoç) Bey de Mudanya'da hazır bulunacaktı. İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s.138

⁵³⁰ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.861.

edilmesi ile ilgili olduğunu, Mudanya Konferansı'nın başarısız olması durumunda yine de barış konferansına gitmekten vazgeçilemeyeceğini, eğer başarısız bir ateşkes süreci yaşanırsa bir yandan askeri hareketliliğin devam edeceğini, bir yandan da barış görüşmelerinin süreceğini belirterek, cevabi notanın ertelenmesi konusundaki itirazlara karşı çıkmıştır. Muhafiflerden Selahattin (Köseoğlu) Bey, cevabi nota ile ilgili eleştirilerini beyan etmiş, Müttefik devletler notasında ifade edilen ırki azınlıklar konusunda kesin ve net bir “ret” cevabının verilmesi gerektiğini, müttefik devletlerin Türk askerinin Trakya'ya girmemesi yönündeki isteklerinin uygun bulunması durumunda İstanbul'daki Müttefik devlet askerlerine takviye yapılmayacağı konusunda garanti istenmesi gerektiğini savunmuştur. Notayla ilgili konuşmak üzere söz alan bağımsızlardan İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'e göre hazırlanan cevabi nota çok fazla teşekkür ifadesi içermekte olup üslubun biraz daha sert olması gerekmektedir. Suphi Bey, boğazlarda askerden arındırılmış bölgenin kabul edilmemesini, Müttefik devletler notasında ırki ve dini azınlıklara atıf yapıldığı ancak Türkiye'de yalnızca dini azınlıkların tanındığını, ırki azınlıkların ise söz konusu olmadığını, cevabi notada mutlaka bu hususun da açıklanması gerektiğini, ayrıca cevabi notada Rusya'nın konferansa davet edilmesi gerektiği yönünde kesin bir ifadenin olduğunu, esasen bunun faydalı olabileceği ancak Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Moskova Anlaşması'na göre Türkiye'nin, Rusya'yı davet etmek, bu devletin katılmaması durumunda barış anlaşmasını imzalamamak şeklinde bir yükümlülüğünün de bulunmadığını hatırlatmıştır. Suphi Bey'e göre cevabi notada, bu konu (Rusya çekincesi) daha ılımlı bir dil kullanılarak anlatılmalıdır. Bağımsız mebuslardan bir diğeri Mustafa Durak Bey ise Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekili ile aynı görüşte olduğunu, cevabi notanın geciktirilmeden gönderilmesini ve temsilcilerin belirlenmesini söylemiş nasıl olsa barış sağlanamazsa da askeri mücadeleye hazır olduklarının altını çizmiştir.⁵³¹

⁵³¹ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.867-871; Bu arada Mudanya Konferansı'ndaki ateşkes müzakereleri de devam etmektedir. İngiliz temsilci General Harrington, Yunan ordusunun Meriç'e kadar geri çekilmesi düşüncesini korumakta ancak Trakya'nın Ankara hükümetine teslim edilmesine karşı çıkmaktaydı. Ona göre Trakya Müttefiklerce kontrol altına alınmak durumundaydı. İtalyan temsilci Mombelli, General Harrington'un tarafında yer alıyordu. Ancak General Charpy, Trakya'nın Türkiye'ye teslimi hakkındaki Türk taleplerine destek vermekteydi. Ancak İsmet Paşa'ya Başkumandanlıktan gelen talimatta da Yunan Ordusunun Meriç ve Edirne'nin batısına çekilmesi gerektiği ifade ediliyor ve bu bölgenin TBMM hükümetine teslim edilmesi konusunda müzakere yürütmesi isteniyordu. Aksi durumda İstanbul üzerine harekete geçileceği bildiriliyordu. Âli Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948, s.168-169. İsmet Paşa da bunun üzerine Ordulara talimat vermiş Mudanya Konferansının kesilmesi ihtimaline binaen , 1. Ve 2. Orduların Marmara Bölgesinin daha güneyinde kalan kıtaatının Kocaeli ve Çanakkale bölgesine harekete geçirilmesini bildirmişti. İsmet İnönü, **Hatıralar (Yay. Haz. Sabahattin Selek)**, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 2009, s.308; Durumun tehlikeli bir hal alması nedeniyle Fransız Yüksek Komiseri General Pelle İsmet Paşa'ya bir telgraf göndererek aracılık teklifinde bulundu, hemen acele bir karar alınmamasını istedi. Ayrıca Franklin Bouillon da uzlaşma sürecinin devam etmesi gerektiği kanısını İsmet Paşa'ya bildirdi. İsmet Paşa'nın bu durumu Ankara'ya bildirmesi üzerine Mustafa

7 Ekim 1922 tarihinde, Mudanya Konferansı hakkında müzakereler icra edilmiş, müttefik devletlerin Ankara hükümetini temsilen İsmet Paşa'ya verdikleri proje ve Mustafa Kemal Paşa ile delege heyeti arasında yapılan yazışmalar okunmuştur. Mustafa Kemal Paşa delege heyetine gönderdiği telgraflarda, Yunan ordusunun Meriç'in batısına çekilmesi ve bölgeyi TBMM'ye devretmesi gerektiğinin üzerinde durmuş, bunun ertelenemeyeceği uyarısında bulunmuştur. Batı Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği bir telgrafta da Yunan askerinin, Trakya'yı derhal iade etmemesi durumunda İstanbul üzerine harekâta geçilmesi emrini vermiştir.⁵³² Mustafa Kemal Paşa, Mecliste yaptığı konuşmada da İngilizlerin Yunan kuvvetlerine destek olabileceğini, hatta Balkanlarda kendine destek olabilecek devletlerden istifade ederek, savaşı yeniden başlatabileceğini, bu nedenle askerinin hazırlıklı olması gerektiğini belirtmiştir.⁵³³ Askeri harekât kozunun ortaya konması, Erzurum mebusu Durak Bey'in kafasında soru işaretleri yaratmıştır. Durak Bey'e göre, zafer sarhoşluğu içerisinde olmamak, sorunları anlaşma yoluyla halletmek gerekmektedir. Mutedil hareket etmekte fayda vardır. Zira düşman ufak görülecek cinsten değildir, karşılarında koca bir İngiliz hükümeti olacaktır. İngilizler, Yunan kuvvetlerini takviye edebilir, Balkan devletlerini kışkırtabilir, kendileri de kuvvet getirip saldırıda bulunabilirdi. Bu ifadelerinden Durak Bey'in mücadeleden çekindiği anlamı çıkmamalıdır. Zira Durak Bey'in aslında millete ve askere olan güveni yerindedir. İngilizler ile savaşa tutuşulacak olursa, yine zafere ulaşacaklarından emindir. Ancak önceliği ılımlı bir politikanın izlenmesi ve barışın sağlanmasıdır. Aynı oturumda söz alan Müfit Efendi ise, Durak Bey'in itidal telkin eden sözlerine yönelik olarak eleştirel ifadeler kullanmış, ortada Sevr⁵³⁴ gibi bir idam hükmü dururken milletin bu idam kararını kabul etmeyerek bunu parçalamak üzere mücadele ettiğini yalnızca Yunanlılara değil; Fransa, İngiltere, İtalya ve bunlar ile beraber olan devletlere karşı savaş ilan ettiklerini belirtmiştir. Müfit Efendi, Misak-ı

Kemal Paşa, Franklin Bouillon'a gönderdiği telgrafta kendisinin dostça aracılığına güvenerek, harekâtın ertelenmesi konusunda İsmet Paşa'ya talimat verildiğini belirtmiştir. **Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, 6. Kısım, 4. Kitap, s.63-64.**

⁵³¹ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.832-834.

⁵³² **TBMM GZC**, Cilt 3, s.896-902.

⁵³³ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.918-919.

⁵³⁴ Sevr Anlaşması Müttefik Devletler ile Osmanlı Hükümeti temsilcileri arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştır. Bu anlaşma Meclis tarafından onaylanmadığı, ayrıca böyle niyetlere Kurtuluş Savaşı ile son verildiği için hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir. Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, AÜSBF Yayınları, 1977, Sayfa IX; Toplam 433 maddeden oluşan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'ne İstanbul ve çevresi ile birlikte küçük bir toprak parçası bırakılmakta, Boğazlar uluslararası bir komisyon tarafından kontrol edilecek, kapitülasyonlar genişletilerek uygulanmaya devam edecek, Türkiye'nin askeri kuvveti 50.000'i geçmeyecek, On İki Ada İtalyanlara Andeniz'deki diğer adalar ise Yunanlılara bırakılacak, Doğuda Kürdistan ve Ermenistan devletleri kurulacaktı. Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun...**, s. 45-184.

Milli'nin çizdiği hudutlardan da en ufak taviz verilmemesi kanaatindedir, buna ilişkin yetkinin de Başkumandanın uhdesinde olduğunu hatırlatmıştır.⁵³⁵

10 Ekim 1922 tarihli gizli oturumda müttefik devletlerin İsmet Paşa'ya sunmuş oldukları anlaşma metni okunmuştur. Bu metinde (özet olarak) Yunan-Türk savaşın son bulacağı, Yunanlıların Doğu Trakya'nın gerisine çekilmeye davet olunacağı ve bu çekilmenin çabuk başlamasının sağlanacağı, çekilmenin gerçekleşeceği yerlerde Yunan memurların görevlerini Türk memurlara devir ve teslim edecekleri, barış anlaşmasının imzalanmasına kadar her türlü ihtilafı engellemek maksadıyla Meriç'in sağ sahilinde belirlenen yerlerin müttefiklerce işgal edileceği, Yunan askerinin Trakya'yı tahliye etmesinden sonra otuz gün içerisinde müttefiklerin işgal ettikleri yerlerden çekilmelerinin tamamlanacağı yazılmaktaydı.⁵³⁶ Özellikle müttefik devletlerin birtakım bölgeleri geçici işgal etmesinin önünü açan madde eleştirilmiştir.⁵³⁷ Bağımsızlardan Konya mebusu Vehbi Bey de bu eleştirilere hak vermiş, bitaraf mıntıkayı kabul etmenin doğru olmadığını, bu bölgeleri daha sonra tekrar almanın zor olacağını, bu sebeple ne olursa olsun Anadolu sahilinde bitaraf mıntika adıyla belirli bölgelerin müttefiklerin işgaline açık bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu eleştiriler üzerine söz alan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, söz konusu anlaşma metninde *bitaraf mıntika* ifadesinin değil *menatıkı meşğule* tabirinin kullanıldığını, projede bu bölgenin de barış anlaşmasının imzalanmasından sonra nasıl tahliye edileceğinin yazılmış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İcra Vekilleri Heyeti'nin barış yapılması taraftarı olduğunu, yeniden patlayacak bir savaşın memleketin menfaatine olmadığına da dikkat çekmiştir. Bağımsızlardan Emir (Marşan) Paşa da hükümetin ve Başkumandan'ın bu işi silahsız bir şekilde halletmesini arzu etmektedir.⁵³⁸ Nitekim 9 gün boyunca Mudanya'da süren ateşkes görüşmeleri son bulmuş 11 Ekim 1922'de mütareke imzalanmıştır.⁵³⁹ Böylece yaklaşık üç yıl süren ve bir halkın tüm unsurları ile iştirak ettiği İstiklal Mücadelesinin silahlı safhası son bulmuş oldu. Bundan sonra silahsız savaş yani diplomasi devreye girecek ve askeri zaferin semereleri toplanmaya çalışılacaktı. Ancak

⁵³⁵ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.920-930.

⁵³⁶ Müttefiklerce sunulan projenin tamamı için bkz. **TBMM GZC**, Cilt 3, s.933-934

⁵³⁷ İsmet Paşa anılarında Boğazlarda tesis edilecek tarafsız bölgelerde yalnızca İngilizlerin kaldığını, İtalyanların daha önce bütün Anadolu'dan çekildiklerini, Fransızların ise Mudanya Konferansı başlamadan buraları terk ettiğini belirtmektedir. İsmet İnönü, **Hatıralar...**, s.311; Bu durumda İngilizlerin, tarafsız mıntikanın müttefik devletlerce işgali konusundaki ısrarlı tutumuna İtalya ile Fransa'nın katılmamasının nedeni daha iyi anlaşılmaktadır.

⁵³⁸ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.937-942.

⁵³⁹ İmzalanan mütarekeye göre Yunanlılar 15 gün içerisinde Doğu Trakya'yı boşaltacak, Trakya Yunanlıların boşaltmasını takiben 30 gün içerisinde Türkiye'ye teslim edilecek, barışın sağlanmasına kadar İstanbul, Gelibolu Yarımadası ve Doğu Trakya'ya Türk askeri girmeyecekti. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji) Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına Kadar (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)**, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.744.

öncelikle yönetimde çift başlılığın ortadan kaldırılması, bu yolda İstanbul Hükümeti ve Padişah meselesinin halledilmesi gerekiyordu. Bunu İstanbul'dan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bir telgraf vesile oldu.

3.5.2. Saltanatın Kaldırılması

Sadrazam Tevfik Paşa, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 17 Ekim 1922 tarihli telgrafta kazanılmış olan zaferin Ankara ile İstanbul arasındaki ikiliği ortadan kaldırdığını ve toplanması muhtemel barış konferansına iki tarafın da çağırılmasının beklendiğini belirtmiş bu sebeple ortak bir görüş oluşturulması için Ankara'dan bir temsilcinin görüşmek üzere gönderilmesini istemiştir.⁵⁴⁰ Gazi Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa cevaben toplanacak konferansta Devleti ancak TBMM hükümetinin temsil edeceğini belirterek bu teklifi reddetmiştir.⁵⁴¹ Bu arada müttefik devletlerden barış görüşmeleri için Ankara ve İstanbul hükümetlerine ayrı ayrı çağrı yapılmıştır. Bu notalarda barış konferansının 13 Kasım'da Lozan'da toplanacağı bildiriliyordu.⁵⁴²

Sadrazam Tevfik Paşa TBMM Başkanlığı'na 29 Ekim 1922'de tekrar yazdığı bir telgrafta İstanbul Hükümetinin de barış görüşmelerine çağrıldığını belirtmiş ve “*hem istikbali memleket hem müdafai hukuku vatan hakkında müzakerede bulunmak üzere*” bir heyetin İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.⁵⁴³ Söz konusu yazışmalar 30 Ekim 1922 tarihli TBMM oturumunda okunmuş, Tevfik Paşa ve İstanbul hükümetinin bu tutumu şiddetli şekilde eleştirilmiştir. Söz alan mebusların TBMM'nin yetkilerini, İstanbul ile paylaşmasına, böyle bir talebin dile getirilmesine dahi tahammülleri yoktur. İkinci Grup'un sözcülerinden Hüseyin Avni Bey'e göre kendilerine Sadrazam sıfatı verip Meclise resmi telgraf gönderen adamlara cevap bile verilmemesi gerekmektedir. Mebusların konuşmalarında Babıali'nin Sevr Anlaşması'nı imzalamış olması dile getiriliyor, böyle bir

⁵⁴⁰ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:20, Nutuk II, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 2012, s.211; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:21, Nutuk III (Vesikalar), Kaynak Yayınları, 3. Baskı, 2012, s.324-325.

⁵⁴¹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:21, Nutuk III Vesikalar, s.325.

⁵⁴² “Ankara'ya yapılan tebligatta ilk defa ‘Türkiye Büyük Millet Meclisi’ deyimi kullanılıyordu.” Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru (1921-1922)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2010, s.375-376; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt IV, s.779.

⁵⁴³ Tevfik Paşa İstanbul hükümetinin Konferansa iştirak etmemesinin, devletin altı yüzyılı aşkın bir zamandan beri uhdesinde taşıdığı ve bütün islam dünyasının ilgili olduğu tarihi kimliğini yok olmaya mahkûm etmek anlamına geleceğini belirtmiştir. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:21, Nutuk III Vesikalar, s.326-327. Aynı gün İstanbul'da bulunan Ankara hükümeti temsilcisi Refet Paşa Sultan Vahdettin ile dört saat süren bir görüşme yaptı ve Ankara'dan aldığı talimat üzerine İstanbul hükümetinin istifasını istedi. Sultan Vahdettin, bunun bir emri vaki olduğunu söyleyip, isteği reddetti. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt IV, s.783.

anlaşmayı imzalayan Babiali'nin millet adına karar verme, barış görüşmelerine milleti temsil etme hakkını yitirdiği ifade ediliyordu. Bu görüşmelerde yapılan eleştirilerden Sultan Vahidettin de nasibini alıyor. İsminin hutbelerden çıkarılması talep ediliyor, adı geçince “Kahrolsun” sadaları ile karşılaşıyordu.⁵⁴⁴ Lozan Konferansı'na İstanbul'un da katılma isteği görüldüğü gibi Mecliste ciddi bir kırılma yaratmıştır. Halife sıfatını haiz Vahidettin yüksek sesle hainlikle itham edilmeye başlanmıştır. Bu oturumda söz alan bağımsız mebuslardan Müfit Efendi de genel kanaate iştirak ediyor, Sadrazama bu telgrafi yazdırmanın, millet içerisine nifak sokmaya çalışan batı hükümetleri olduğunu belirtiyordu. Müfit Efendi konuşmasında Sadrazam Tevfik Paşa'nın önceki dönemlerde millete hayırlı icraatlar yaptığını ancak Meclise gönderdiği telgraflar ile ciddi bir hataya düştüğünü belirtmiş, Sultan Vahidettin hakkında, Halifelik makamında oturması hasebiyle, “herif” tabirinin kullanılmasının ise yakışsız olduğunu söylemiştir. Üslubu kendinden önce kürsüye çıkan mebuslardan daha yumuşaktır ancak görüşleri nettir: Barış için kan döken, malını canını feda eden insanların, İstanbul'un barış görüşmelerine çağırılmasına rızası yoktur, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun *“doğrudan doğruya istiklâli milleti vatanın istihlâsı ve Makamı Hilafet ve Saltanatın istihlâsını umde addeden Büyük Millet Meclisinin ve Büyük Millet Meclisi Hükümetinin meşruiyetine karşı kavlen, fiilen isyan edenler haini vatan addolunurlar”* şeklindeki hükmü uygulanarak İstanbul'da bulunup da TBMM ve yönetiminin meşruluğunu reddedenlere cezası neyse verilmelidir.⁵⁴⁵

Müfit Efendi bu görüşmeler sırasında söz alan yegâne bağımsız mebustur. Bağımsız mebuslar fikir ve kanaatlerini Meclise sundukları önergelerde belirtmişlerdir. Bu önergelerde, kendisini hala Sadrazam zanneden Tevfik Paşa'nın gönderdiği telgrafın sümenaltı edilmesi, dikkate alınmaması, İstanbul'un bu tarz hareketlere bir daha teşebbüs etmemesi konusunda uyarılması, Türkiye'nin tek meşru temsilcisinin Büyük Millet Meclisi olduğu, İstanbul'un barış konferansına gitmeye kalkışmasının Hıyaneti Vataniye Kanunu'nu ihlal teşkil edeceği ifade edilmiştir.⁵⁴⁶ Ardından Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının önergesi okunmuştur.⁵⁴⁷ Sinop mebusu Rıza Nur Bey ve 78 arkadaşı

⁵⁴⁴ TBMM CZ, Cilt 24, s.269-277.

⁵⁴⁵ TBMM CZ, Cilt 24, s.283-285.

⁵⁴⁶ TBMM CZ, Cilt 24, s.291-292.

⁵⁴⁷ Teklifin gerekçesinde, *“Birkaç yüzyıldır Saray ve Babiali'nin bilgisizlik ve eğlence düşkünlüğü yüzünden devlet ve millet büyük felaketler içinde müthiş bir surette çalkalandıktan sonra sonunda yok olma çukuruna atılmış bulunduğu bir anda Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu ve gerçek sahibi olan Türk milleti Anadolu'da hem dış düşmanlara karşı ayaklanmış, hem de o düşmanlarla birleşip millete karşı harekete gelmiş olan Saray ve Babiali ile silahlı olarak ve bilinen şiddeti zorluk ve acı yoksulluk içinde mücadeleye kalkışmış ve bu günkü kurtuluş gününe varmıştır.”* denilmekte, Türk milletinin bu hainliği gördükten sonra kabul ettiği Anayasa ile hâkimiyeti bizzat eline aldığı ve o tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı belirtilmekteydi. Gerekçede Tevfik Paşa'nın Ankara hükümetine gönderdiği telgraflar da yerilmekte, hainliği

Meclise sundukları 6 maddelik önergede, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığının altını çiziyorlardı:

“1.-Osmanlı İmparatorluğu otokrasi sistemiyle beraber münkariz olmuştur.

2.-Türkiye Devleti namiyle genç, dinç, Millî Halk Hükümeti esasları üzerine müesses Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül etmiştir.

3.-Yeni Türkiye Hükümeti münkariz Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hududu millî dâhilinde yegâne vârisidir.

4.-Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle hukuku hükümraniî milletin nefsine verildiğinden, İstanbul'daki Padişahlık mâdum ve tarihe müntekildir.

5.-İstanbul'da meşru bir hükümet mevcudolmayıp İstanbul ve civarı da Büyük Millet Meclisine aittir. Binaenaleyh oraların umuru idaresi de Büyük Millet Meclisi memurlarına tevdi edilmelidir.

6.-Türkiye Hükümeti, hakkı meşru olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır.”

Sunulan bu teklif sonrasında usûlî itirazlar vaki olmuş, söz konusu önerenin bir kanun teklifi mahiyetinde olduğu, bu sebeple komisyona havale edilmesi gerektiği, önerenin aceleye getirildiği ve eksik düzenlendiği dile getirilmiştir. Önerge sahibi Rıza Nur Bey'in müzakerenin bir an önce son bulması ve bu önerenin kabul edilmesi yönündeki sözleri bazı mebuslarca tepkiyle karşılanmıştır. Usule ilişkin söz isteyen mebuslara söz verilmemiş, oturumu yöneten başkan tarafından derhal oylamaya geçilmesi istenmiştir. Bağımsız mebuslardan İsmail Şükrü (Çelikalay) Bey'in, zorla oylamanın söz konusu olamayacağı, Hacı Mustafa Efendi'nin, bir iki kelime söz söylenmesinden kimsenin korkmaması gerektiği yönündeki itirazları kabul görmemiş ve oylamaya geçilmiştir. Önergeye 132 kabul, 2 çekimser, 2 ret oyu verilmiş olup yeter sayıya ulaşamadığından oylama ertesi güne bırakılmıştır. Ret yönünde oy kullanan İsmail Şükrü Bey ve Necati Bey ile çekimser kalan Hamid Bey ve Bekir Sıdkı Bey bağımsız mebuslardandır.⁵⁴⁸

Ertesi gün yapılan müzakerede 30 Ekim 1922 tarihinde Meclise sunulan Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının önergesini tadil için yine Rıza Nur Bey tarafından, on bağımsız

ortada iken İstanbul hükümetinin hala sultanlık ve halifelik haklarından bahsetmesi şaşırtıcı bulunmaktaydı. Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, s.383-384.

⁵⁴⁸ TBMM CZ, Cilt 24, s.292-298.

mebusun da⁵⁴⁹ desteklediği yeni bir önerge verilmiş ve önceki önergenin 6. maddesinin şu şekilde tadil edilmesi istenmiştir:

“Madde 6.- Hilâfet Türklere, Hanedanı Âl - i Osman’a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır. Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve erşed olanı intihabolunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkı meşruu olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtaracaktır.”

Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının sunduğu, *Hilâfetin Hanedanı Âli Osman’a aid olduğuna ve Halifenin bu hanedandan Büyük Millet Meclisince intihabolunacağına* dair bu önergesi⁵⁵⁰ hakkında ilk sözü alan Mustafa Kemal Paşa, konuşmasına İslam tarihinde halifelik makamının oluşumu, halifelerin seçilmesi, Arap kavimleri arasında hilafet makamından kaynaklı yaşanan çatışmalar, Türklerin İslam ile tanışmaları ve halifelik makamının Türk hükümdarlara intikali ve hilafetin sahiplenilmesinden sonraki birkaç yüzyıl yükseliş devri yaşandığı ancak bu devrin son bularak çökme sürecine girildiği şeklinde bir girizgâh yaparak başlamış, sözünü son padişah Vahidettin dönemine ilişkin eleştirileri ile noktalamış ve Meclise sunulmuş olan önerge(ler)in kabul edilmesini istemiştir. Söz konusu önerge(ler) Şer’iye, Kanunu Esasi ve Adliye Komisyonlarından oluşan karma komisyona havale edilmiş, karma komisyondan gelen teklif hem Rıza Nur Bey hem de Hüseyin Avni Bey ve arkadaşlarının Meclise sundukları önergeler esas alınarak hazırlanmıştır:

“Madde 1. —Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümransini mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimale ve iradei millîyeye istinadetmiyen hiçbir kuvvet

⁵⁴⁹ Abdulkadir Kemali Bey (Kastamonu), Mustafa Durak Bey (Erzurum), Tevfik Bey (Çankırı), Edhem Fehmi Bey (Menteşe), Emin Bey (Bursa), İsmail Suphi Bey (Burdur), Şemsettin Bey (Ankara), Mahmut Sait Bey (Muş), Şeyh Fikri Bey (Genç), Arif Bey (İstanbul).

⁵⁵⁰ Hüseyin Avni Bey ve arkadaşları da İstanbul’daki hükümet şeklinin son bulduğuna, yeni Halifenin TBMM tarafından seçileceğine ilişkin önerge sunmuşlardır:

“Esbabı mucibesi şifahen arz olunacak olan mevaddı âtiyenin kabulünü teklif ederiz:

1. Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümransini mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve ferağ olmak üzere temsil ve bilfiil istimale ve iradei millîyeye istinadetmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümet tanımaz. 16 Mart 1336 tarihinden itibaren hâkimiyeti şahsiyeye müstenidolan İstanbul’daki şekli Hükümeti tarihe müntakil addetmiştir.

2. Hilâfet, Türkiye Devletine ve Hanedanı Âli Osman’a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından - Bilâhara evlâdiyet usûliyle intikal etmek üzere - bu hanedanın ilmen ve ahlâkan erşed ve eslah olanı nisabı müzakerenin sülûsanı ekseriyeti ârasiyle intihabolunur. Makamı Hilâfetin istinatgâhı ancak «Türkiye Devleti» dir.” Bu önergeye de üç bağımsız mebus destek olmuşlardır: Sıdkı Bey (Malatya), Atıf Bey (Bayazıt), Osman Bey (Lazistan). **TBMM CZ**, Cilt 24, s.304-312.

ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misakı Milli hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenidolan İstanbul'daki şekli Hükümeti 16 Mart 1336 dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir.

Madde 2. — Hilâfet, Hanedan Al Osman'a aidolup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlâkan ersad ve eslah olanı intihabolunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır.”

Karma Encümen'den gelen teklif oybirliği ile kabul edilmiştir. Ziya Hurşit Bey'in kendisinin muhalif olduğu dolayısıyla teklifin oybirliği ile değil çoğunlukla kabul edildiği yönündeki itirazına karşın⁵⁵¹; hâkimiyet-i milliye düşüncesinin en açık şekilde tezahür ettiği bu teklife Meclisteki grupların ve bağımsızların ortak bir irade ile yanıt vermeleri demokrasi tarihi açısından önemli bir kırılmadır. Ayrıca saltanatın kaldırılması ve ikili iktidarın son bulmasıyla Türkiye adına Lozan Konferansı'na katılacak delegeler için Türkiye'yi temsil tekeli kesinleşmiş oldu.

3.5.3. Lozan Konferansı

Barış Konferansı'na gidecek olan delegeler ve bunların ödenekleri hakkında yapılan 2 Kasım 1922 tarihli Meclis gizli oturumunda Lozan Konferansı'na katılacak olan delegelerin hükümet tarafından belirlenmesi yönündeki hükümet teklifi muhalif mebusların sert eleştirilerine neden oldu. Delegelerin Meclis tarafından seçilmesi gerektiği aksi halde Meclisin yetkilerinin gasp edilmiş olacağı dillendirildi ve delegelerin Meclis tarafından seçilmesine ilişkin on beş imzalı bir önerge verildi.⁵⁵² Ayrıca bağımsız mebus Emin Bey

⁵⁵¹ **TBMM CZ**, Cilt 24, s.314-315.

⁵⁵² “Riyaseti Celile’ye:

Sulh akidi için gönderilecek Heyeti Murahhasanın vazife ve mesuliyeti Devletin hayatı âtiyesini tayin ve takrir olduğundan Teşkilâtı Esasiye Kanununun ruh ve manasına Meclisi Âlinin irade-i umumiyesine nazaran mukadderatı milletle bu derece alâkadar bir heyetini: Evvelâ, doğrudan doğruya Meclisi Millinin ekseriyesi mutlaka ile intihap olunması; Saniyen; ikisi mükâlemeye ve imzaya mezun olmak ve fakat rey hususunda cümlesi aynı salâhiyetti haiz bulunmak üzere murahhas heyetinin dokuz zâttan mürekkep bulunması ve bu suretle yekdiğerini ikmâl ve takviyeye mülktedir bir mevcudiyete sahip kılınması,

Salisen; mütehassis müşavirlerin işbu heyeti murahhasa ille Heyeti Vekilenin müştereken kararlaştıracağı vukuf ve ihtisas erbabından intihap olunması ve miktarca da haizi kifayet bulunmasını işbu takririn tayinli esami ile reye vazını teklif eyeriz.” Söz konusu önerge çoğunlukla İkinci Grup üyelerince verilmiş olup, Lazistan mebusu Osman Bey işbu önergede imzası bulunan yegâne bağımsız mebusur. **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1001-1002.

(Bursa) de Meclise sunduğu bir önergede İsmet Paşa dışındaki tüm delegelerin oya sunulmasını teklif etmiştir:

“Londra konferansına izam eylediğimiz Bekir Sami Beyefendinin, hatta salahiyet haricinde Fransız ve İtalyanlarla âkteylediği itilâflar Franklen Buyyon ile âktettiğimiz itilâfnameye hemen aynen esas ittihaz edilmiş... vakit İtalyanlar ile anlaşmak, istendikçe Bekir Sami Bey itilâfnamesi karşımıza çıkarılmıştır. Şu halde sulbü katlinim Meclisçe kâbulü halinde meri olacağı Teşkilâtı Esasiye Kanunu mukteziyatından ise de, sulh heyetinin imza edeceği herhangi bir şekilden rücu pek müşkül olur. Bu bile Heyet-i Murahasanın itimâdı umumiye mazhar bir heyetten mürekkep olması ve imza edecekleri mevadın bizlerce dâhi reddedilemeyecek derecede bulunması iktiza eder. Bu gâyeye vusul ise ancak ve ancak Mebus olan murâhhas müşavirlerin yegân reye vazı ile ki, (İsmet Paşa Hz. bundan müstesnâdır) itimâdı umumiye yakın bir şekilde itimat olanların ibkası ve itimad edilmilyenlenin yerine münasiblerinin intihabı suretiyle olur.(...)”

Bunun dışında Hükümet ile İkinci Grup arasındaki bu sert sürtüşmede bağımsız mebusların sessiz kaldığı görülmektedir. Hâkimiyet-i milliyenin yegâne tecelligahı olan Meclisin elinden yetkilerinin alındığı eleştirilerinin seslendirildiği bir ortamda hiçbir bağımsız mebusun söz almaması yalnızca Meclise sunulan iki önergede adlarının geçmesi bu süreçte bağımsızların kürsü performanslarının çok da başarılı olmadıklarını göstermektedir. Neticede hükümetin Meclise sunduğu ve delegelerin hükümet tarafından belirlenmesine ilişkin teklif oya sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁵⁵³ Barış Görüşmelerinde Türkiye’yi temsil edecek olan delege heyetinin Hariciye Vekili İsmet Paşa, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Rıza Nur Bey ile Trabzon Mebusu Hasan Hüsnü Bey’den oluşacağına ilişkin hükümet tezkeresi 3 Kasım 1922 tarihinde Meclise sunulmuştur.⁵⁵⁴ Her

⁵⁵³ TBMM GZC, Cilt 3, s.1002-1003.

⁵⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa Nutuk’ta; Barış Konferansı’na gidecek heyete başkan olarak İsmet Paşa’yı seçişini şu şekilde anlatmaktadır: “ (...) Bursa’da kaldığım günler zarfında, Refet Paşa’yı malum olduğu üzere İstanbul’a gönderdim. İsmet Paşa’nın da, Delege Heyeti Riyaseti vazifesini yapıp yapamayacağını, mevcut bunca malumata rağmen, bir daha inceledim. Mudanya Konferansı’nı nasıl idare ettiği teferruatıyla anlamaya çalıştım. İsmet Paşa’nın kendisine, tasavvurlarıma dair hiçbir kelime söylemiyordum.(...) İsmet Paşa’nın Delege Heyeti Reisi olması için daha evvel Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Bunu temin için (...) Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’e özel ve gizli olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede kendisinin Hariciye Vekâlet’inden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşa’nın seçilmesine önayak olmasını rica ettim” **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II, s.207-207; Mustafa Kemal Paşa’nın bu tercihi, TBMM’nin 26 Ekim tarihli toplantısında oybirliği ile kabul edilmiştir. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1920-1923)**, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, s.3; İsmet Paşa’nın Delege Heyeti Başkanı olarak Lozan’a gitmesi ihtimali üzerinde durulduğu bir dönemde Kazım Karabekir, İsmet Paşa’ya açıkça Lozan’a asker gönderilmesine karşı olduğunu belirtmiştir. Ancak Rusya’nın barış müzakerelerine

bir delege için ayrı ayrı oylama yapılmış ve görevlendirilmeleri çoğunlukla kabul edilmiştir.⁵⁵⁵

İsmet Paşa aynı gün Lozan'da takip edeceği siyaset hakkında bilgilendirmede bulunmuş, Misak-ı Milli'nin bu siyasetin temelinde yer alacağını vurgulamıştır. İsmet Paşa'dan sonra söz alan İkinci Grup'tan Sırrı Bey, konferansta Türk delegasyonunun önemle üzerinde durması gerektiği noktalar üzerine izahatta bulunmuş, Düyunu Umumiye'ye, bağımsızlıklarını kazanmış olan Balkan Devletlerinin de katılması gerektiğini, Güney sınırlarının belirlenmesinde bilim ve mantık dışı hatalara düşüldüğünü, güney sınırının mutlaka coğrafya ve milliyet hususlarının istikametinde belirlenmesi, Adalar ve Kıbrıs adası sorunlarının lehe çözümlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵⁶

Bağımsız mebus Osman (Özgen) Bey, borçlar meselesini gündeme getirmiş ve delegelerden bu borçların yirmi yıl ertelenmesini talep etmelerini istemiştir. Ayrıca konferansta hasım devletlerin kendilerinin karşısına Sevr Anlaşması'nı tadil etmek üzere çıkmaları durumunda onlara Sevr anlaşmasını imzalayanların tarihe gömüldüklerini, Sevr'in tadilinin mümkün olmadığını ifade edilmesini istemiştir. Osman Bey taviz verilmesine razı değildir:

“Bahusus Heyeti Murahhasımız Reisi bulunan İsmet Paşa Hazretleri bir ordunun kumandanı idiler. Binaenaleyh kendileri orada müşkül vaziyette kaldıkları zaman icabederse yine Lozan'dan ordularına emir verebilirler.”

Bağımsız mebuslardan Vehbi Efendi'nin de konuşmasında dört temel mesele üzerinde durduğu söylenebilir:

1) Halifenin yurtdışındaki tüm Müslümanların haklarını savunmak gibi bir yetkisi vardır, bunun kısıtlanması kabul edilemez,

gitmesi söz konusu olunca Gümrü Anlaşması'nı kendisinin imzalamış olmasını gerekçe göstererek Baş delege olarak gitmek istemiştir. Yani Karabekir Paşa ne olursa olsun İsmet Paşa'nın barış müzakerelerine gitmesi taraftarı değildir. İsmet İnönü, **Hatıralar...**, 314-315; Rauf Orbay ise hatıralarında Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'in Konferans'a temsilci olarak gitmesini uygun gördüğünü ancak Yusuf Kemal Bey'in bunu kabul etmemesi nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa'ya İsmet Paşa'yı önerdiğini belirtmektedir. Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, 2003, s.540.

⁵⁵⁵ **TBMM CZ**, Cilt 24, s.334-340. Delegelerin ve Adana mebusu Zekai Bey, Burdur mebusu Veli Bey, Saruhan mebusu Mahmut Celal Bey, Diyarbakır mebusu Zülfi Bey'den müteşekkil danışmanların yetkilendirilmeleri hakkında yapılan oylama sonuçları için bkz: **TBMM CZ**, Cilt 24, s.382-385; Lozan'a giden tüm heyetin listesi için bkz. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1920-1923)**, s.4-6.

⁵⁵⁶ **TBMM CZ**, Cilt 24, s.342-346.

2) İslam, hristiyan halkları eşit haklara sahiplerdir. Bu İslam'ın emridir. Böyle bir ülkede yabancılara ayrıcalık, kapitülasyon⁵⁵⁷ vs. olamaz.

3) Bu hükümetin borcu yoktur. Bahse konu borçlar eski hükümetindir. Bu devletler alacaklarını, bulabilirlerse, eski hükümetten istesinler. Zira bu hükümet eski hükümetin enkazı üzerine kurulmuş değildir. Yeniden meydana gelmiştir. Eğer eski imparatorluk toprakları iade edilirse o zaman borçlar meselesi düşünülebilir.

4) Yunanistan'dan en az beş yüz milyon lira tazminat istenmelidir.

Vehbi Efendi'nin Düyunu Umumiye⁵⁵⁸ hakkındaki düşüncesini Ali Cenani Bey de haklı bulmuş, Berlin Anlaşması⁵⁵⁹ ve 1881 yılında Yunanistan ile yapılan anlaşma

⁵⁵⁷ Türk Dil Kurumu kapitülasyon kavramını “Bir devletin bir anlaşmaya bağlı olarak başka devletlere tanıdığı iktisadi ve sosyal ayrıcalıklar.” şeklinde tanımlar. Osmanlı Devleti'nde, kapitülasyon olarak nitelendirilebilecek ilk imtiyaz Murat Hüdavendigâr tarafından 1365 Yılında Dubrovnik Cumhuriyeti'ne verilmiştir. Bu ayrıcalık Levant sularında serbestçe ticaret yapılabilmesine ilişkin sınırlı bir imtiyazdı. Bu tarihten sonra Venediklilere, Cenevizlilere, Toskanalılara, Katalanlara, Rodos şövalyelerine ve Ankonalılarına çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Bunlar genelde sınırlı ve yalnızca ticari karakterli idi. Ancak 1535 Fransızlar ile yapılan kapitülasyon anlaşması ile ilk defa bir hristiyan halka genel karakterli imtiyazlar bahşediliyordu. 1740 yılına kadar kapitülasyonlar sürekli yenilenmiş ve genişletilmiş ayrıca diğer Avrupa devletlerine de teşmil edilmiştir. 1580 Anlaşması ile İngiltere'ye de Fransa, Venedik ve Lehlilere verilen imtiyazlar tanınmış, akabinde neredeyse tüm Avrupa devletleri bu ayrıcalıklardan faydalanmıştır. Mehmet Fatih Ekinci, **Türkiye'nin Mali İntiharı**, Barış Pilatin Kitap, 2008, s.80, 491-530. Devletin zirvede olduğu yıllarda, siyasi ve ekonomik çıkarlar gereği tanınan (bahşedilen) ayrıcalıklar, iktisadi ve mali açıdan çöküşün yaşandığı devrede Osmanlı Devleti'ne dayatılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti ile Avrupa güçleri arasında bir sömürge ilişkisi meydana gelmiştir. 1914 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne pranga olan bu ayrıcalık anlaşmaları nihayetinde İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından 8 Eylül 1914 yılında kaldırılmıştır. Hak ve ayrıcalıklarını yitiren Avrupa devletleri bu kararı protesto etmiş, bu devletlere müttefik Almanya da katılmıştır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında kapitülasyonlar tekrar yürürlüğe girmiştir. Muhammet Emin Külünk, **Kapitülasyonların Kaldırılması**, s.36, 403.

⁵⁵⁸ 1875 yılında Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemeyecek duruma düştü. Bunun üzerine 1881 yılında Osmanlı hükümeti le yabancı devlet temsilcileri arasında yapılan ve “Muharrem Kararnamesi” olarak bilinen bir anlaşma ile devlet gelirlerinin bir kısmı yabancı devletlerin kontrolü altına girdi. “Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi” olarak bilinen kurum denetim görevini yapmak üzere 1882 yılında kuruldu. Kurumun idare meclisi İngiliz, Fransız, Hollandalı, İtalyan, Avusturya- Macaristan ve Osmanlı tahvil hamillerini temsil eden altı delege ve Osmanlı Bankası elinde bulunan öncelikli tahvil sahiplerini temsilen bir delegeden oluşmaktaydı. Donald C. Blaisdell, **Düyûn-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, Çev: Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, 3. Baskı, 2008, s.14; Personelinin tayin ve azli doğrudan İdare Meclisi'ne aitti. Osmanlı Devleti'nin bu idare üzerinde herhangi bir yetkisi bulunmamaktaydı. 1910 yılında Maliye Nezareti'nde memur sayısı 5472 iken aynı yıllarda Düyun-u Umumiye İdaresi'nde 8931 memur çalışmaktaydı. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Tekin Yayınevi, Birinci Kitap, s.128; “Düyun-u Umumiye İdaresi tuz, balıkçılık, pul, ipek, tütün ve alkolden alınan vergiler, damga resmi, bazı bölgelerden alınan harçlar gibi önemli gelir kaynaklarını ve diğer bazı gelirleri doğrudan denetimi altında tutmaktaydı.” Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, 1987, s. 20.

⁵⁵⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra imzalanan Ayastefanos Anlaşmasını gözden geçirmek üzere Almanya'nın daveti ile 13 Haziran 1878 yılında toplandı. Kongreye Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya Avusturya ve İtalya katıldı. Kongrenin amacı 1856 ve 1871 Anlaşmaları ile kurulmuş ancak 1878 yılında Ayastefanos Anlaşması ile bozulan Avrupa dengesinin tekrar sağlanmasıdır. 13 Temmuz 1878 Yılında imzalanan anlaşmaya göre Bulgaristan Prensiği kurulacak, Girit'in özerkliği genişletilecek, Bosna-Hersek Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacak ancak Avusturya tarafından idare edilecek, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya bağımsızlık verilecek, Babali Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapacaktı. Bu anlaşma ile Avrupa'da yeni bir güçler dengesi kurulmuştur. Bu denge Avrupa güçlerinin çıkarlarının uyuşması ve Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması suretiyle sağlanmıştır. Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, s.287-292. Ayrıca bu anlaşma ile Ali Cenani Bey'in de ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin

uyarınca Osmanlı borçlarının bir kısmının Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'a taksim edilmiş olduğunu belirtmiştir. Bağımsızlardan Mustafa Durak ve İsmail Şükrü Bey de kapitülasyonlar meselesine işaret etmiş, bundan böyle bu milletin kapitülasyonları silah zoruyla dahi kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Kapitülasyonlar meselesi müzakere esnasında söz alan bağımsız mebusların ortak yakınma konuları başında geliyordu. Müfit Efendi de kapitülasyonlar konusuna değinirken, *“Hükümet, hududu dâhilinde tamamen müstakil olacak; ne adliyesine, ne maliyesine ne de sairesine hiçbir veçhile şöyle olacaktır diye bir kayıt ilâve ettirmeyecektir.”* diyerek tam bağımsızlıktan ne anladığını ortaya koymaktaydı. Müfit Efendi konuşmasında ayrıca, ırki azınlıklar meselesini de tartışmış, Sevr Anlaşması'nda azınlıklar şeklinde bir meselenin ortaya konmuş olduğuna dikkat çekerek, Osmanlı'da ırki azınlık kavramının söz konusu olmadığını, azınlıkların yalnızca dini temelli olduğunu belirtmiş ilginç de bir tespitte bulunmuştur:⁵⁶⁰

“Türk kelimesinden (vav) harfini kaldırırsak ve kalan (Trk) kelimesini âhırından evveline okursanız (Kürt) kelimesi çıkar ve (Kürt) kelimesini âhırından evveline doğru okursanız (Türk) kelimesi çıkar. Binaenaleyh, Türk demek Kürt demektir, Kürt demek Türk demektir. Çerkez demek Türk demektir. Lâz demek Türk demektir. Bizde ayrılık yoktur.”

Yukarıda ifade edildiği üzere İtilaf Devletleri Barış Konferansı'nın 13 Kasım'da toplanacağını⁵⁶¹ bildirmişlerdi. Ancak İngiltere ve Fransa'nın aralarında anlaşmaları sonucu Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 tarihinde başladı.⁵⁶² Bu toplantıda Türkiye ile birlikte İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya devletlerinin temsilcileri hazır bulundular.⁵⁶³ Resmi açılıştan sonra Konferans'ın işleyiş şekli kararlaştırıldı ve buna ilişkin komisyonlar ve alt komisyonlar teşkil ettirildi. Kurulan üç ana komisyon; İngiliz Hariciye Nazırı Lord Curzon'un başkanlığında yürüyecek olan

borçlarının bir kısmı Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'a devredilmiştir. Donald C. Blaisdell, **Düÿûn-ı Umûmiyye...**, s.98.

⁵⁶⁰ **TBMM CZ**, Cilt 24, s.346-351, 355-365

⁵⁶¹ Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Alfa Kitabevi, 2013, s. 88-90.

⁵⁶² Türk delege heyeti konferansın zamanında başlayacağı inancı ile 4 Kasım'da Ankara'dan Lozan'a hareket etti. Türk delege heyetini taşıyan tren İsviçre sınırındayken konferansın bir hafta tehir edilmesi kararlaştırıldı. İsmet Paşa, bu haberi Lozan'a varmadan az önce bir gazeteciden öğrendi. Ancak yine de yola devam edildi ve 12 Kasım'da Lozan'a varıldı. Henüz konferansın açılmasına bir hafta vardı. İsmet Paşa 48 saat kaldığı Lozan'da bir basın toplantısı yaptı ve Paris'e hareket etti. İsmet Paşa burada diplomatik temaslarda bulundu ve Türk tezlerine destek istedi. Ancak bu arada İngiltere temsilcisi, Fransa ve İtalyan temsilcileri ile bir araya gelerek bu devletlerin konferansta İngiltere'nin ortaya süreceği tezlere destek aradı. Bu devletler arasında tam uzlaşmanın sağlandığına ilişkin basında haberler yer almaktaydı. İsmet Paşa bu söylentilere inanmıyor görünmeyi tercih etti. Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Cumhuriyet**, İleri Yayınları, 1.Baskı, 2006, s.136-180.

⁵⁶³ Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Aralık 2012, s.145; Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan**, s.95.

Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu, ikincisi İtalyan delege Marki Garroni'nin başkanlık edeceği Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu ile Fransız delege Barrere'in başkanlık edeceği Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu idi.⁵⁶⁴

Konferansın açılışı ve ilk müzakereler hakkında Rauf Bey 29 Kasım 1922 tarihinde Meclise izahatta bulundu ve böylece TBMM'de Barış Konferansı'na ilişkin oturumlar da başlamış oldu.⁵⁶⁵ Bundan sonra Barış Konferansında konuşulan hususlar hakkında Rauf Bey Meclisi bilgilendirecekti.

25 Aralık 1922 tarihli Meclis gizli oturumunda Rauf Bey, müttefiklerin teklifleri ve temsilcilerimizin mukabil cevapları hakkında bir izahatta bulunmuştur. İzahat özellikle Düyun-u Umumiye, boğazlar⁵⁶⁶ ve azınlıklar meseleleri hakkındadır. Rauf Bey'in izahatına göre müttefik devletler, Düyun-u Umumiye meselesinde 1914'e kadar olan borçların milli hudutlar haricinde kalan ülkelere paylaştırılmasını kabul etmişler, buna mukabil Türk delegeler borçların 1914 değil 1918 yılına kadar paylaştırılmasını istemişlerdir.⁵⁶⁷ Türk delegelerce "Irki ve lisani" azınlıkların kabul edilemeyeceği, yalnızca dini azınlıkların söz konusu olduğu savunulmuştur. Müttefik devletler boğazlar meselesi ile ilgili olarak; boğazlarda ve Marmara'da serbest geçişi engelleyecek askeri donanımın olmamasını, Marmara adaları, Limni, İmroz, Bozcaada'nın askersiz bölge olmasını, Boğaz'da askersiz bölgelerin tesis edilmesini, İstanbul'da yalnızca 12.000 kişilik bir askeri kuvvet bulundurulmasını istemişler.⁵⁶⁸ Türk delegeler ise boğazların savaş ve barış

⁵⁶⁴ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1169; **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969, Takım 1, Cilt1, Kitap 1, s.13.

⁵⁶⁵ **TBMM ZC**, Cilt 25, s. 112-118.

⁵⁶⁶Boğazlar konusunda Lozan'a giden heyete verilen talimatta, duruma göre davranılacağı, kıyılarına yakın adaların Türkiye'ye katılması konusunda çalışma yapılması, aksi durumun Ankara'dan sorulması isteniyordu. Necdet Hayta, **1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s.135. 25 Kasım'da gündeme alınan Boğazlar Meselesi hakkında İsmet Paşa, Türk taleplerini bildirmiştir. Taleplerde Ege Denizi ile Akdeniz Adalarının Anadolu'nun tamamlayıcı birer parçası olması hasebiyle Türk egemenliği altında olmaları, Çanakkale Boğazı yakınlarındaki Semendirek Adası'nın Türklere bırakılması gerektiği belirtilmekteydi. Ayrıca Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adalarının Yunanlılara bırakılması konusunda büyük devletlerce verilmiş olan kararın kabul edilemezliği bildirilmekteydi. Necdet Hayta, **1911'den Günümüze...**, s.136.

⁵⁶⁷ Osmanlı borçlarının paylaşılması meselesi Maliye Sorunları Alt Komisyonunda görüşülmüştür. Öncelikle borcun neleri kapsadığı konusunda bir uyuşmazlık söz konusu olmuştur. Fransız temsilci Bompard, Türkiye'nin borcunu saptamakta temel olacak tarihin Balkan Devletleri için 1912, diğer devletler için 1914 olduğunu belirtmiştir. Ancak Hasan (Saka) Bey Osmanlı borçlarının kapsamını belirlemek için kullanılması gereken tarihin Balkan Devletleri için Londra Anlaşması, diğerleri için ise İmparatorluğun son bulduğu 1918 Mondros Mütarekesinin tarihi olduğunu belirtmiştir. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, 1993, Birinci Takım, Cilt III, s.165-166.

⁵⁶⁸ Müttefikler, ticaret gemileri bakımından tam serbestiyet, savaş gemileri açısından da barış zamanında bayrağı ne olursa olsun tüm gemiler için tam serbestiyet istiyorlardı. Savaş zamanında Türkiye tarafsız kaldığı sürece bütün savaş gemileri için geçiş serbestliği olacak, savaş zamanında Türkiye savaşa katılırsa geçiş serbestliği yalnızca tarafsız savaş gemilerine tanınacaktı. Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarında belirlenecek birtakım bölgeler askerden arındırılacaktı. Ayrıca Çanakkale ve Karadeniz Boğazları ile Marmara Denizi sularının deniz işaretleri ile donatılmasını, ışıklandırılmasını, denetim ve teftişinin sağlanmasını temin

zamanlarında ticari seferlere açık olmasını, Limni, Bozcaada ve İmroz'da askeri tahkimat yapılmamasını ve Boğazlarda bir uluslararası komisyonun kurulmasını (Komisyonda Yunan delegesinin olmaması kaydıyla) uygun gördüklerini ifade etmişlerdir.

Rauf Bey, Meclise izahatta bulunurken konferansa katılan müttefik temsilcilerin zihniyeti hakkındaki kanaatini de paylaşmıştır.⁵⁶⁹

“Bugün vaziyeti, tasvir etmek lâzım gelirse, Sulh konferansının bugün vaziyeti, müttefikler bize eski idarede tasvip etmediğimiz bütün kelimeleri kaldırıp onların yerine transit, yani geçit devresi namı altında ve yeni bir usulde ve fakat ekseriyetle daha şiddetli ahkâm koymak istiyorlar. Mali, adli, mesailde, akalliyetler hususunda vesaireden hep bu fikir hâkimdir. 1918 senesindeki galibiyet ve hâkimiyet fikirlerini muhafaza ediyorlar. Geçenlerde bilvesile arz etmiştim; zihniyet farkları vardır. O farklar tekrarrüp etmedikçe, hallolunmadıkça, sulhun akdi ihtimali pek uzaktır, diye arz etmiştim. Son gelen şekli tasvir de onu gösteriyor.”

Görüldüğü gibi konferansın ilk günlerindeki müzakereler umulanın aksine olumsuz şekilde seyretmektedir. Rauf Bey'in izahatı mebuslar nezdinde bu görüşün ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Bağımsızlardan Lazistan mebusu Osman Bey, konferansın olumlu yönde seyretmediği, müttefiklerin barış yapmak hususunda samimi olmadıkları düşüncesindedir. Yine bağımsız mebus İsmail Suphi Bey ise Türk delegelerin başarılı bir sınav vermedikleri kanaatindedir. Suphi Bey'e göre barış görüşmelerinin bu safhasında yalnızca Boğazlar meselesi bir çözüme kavuşturulmuştur. Ancak söz konusu çözüm bütünüyle aleyhtedir. Ermenilerin ve Rumların İstanbul'da kalması kabul edilmemelidir. Özellikle Rumların mütareke boyunca Türklere yaptıkları mezalim unutulmazdır. Suphi Bey' in İstanbul'da kalmalarına tahammül edilemeyeceğini belirttiği Rumlar ve Ermeniler özellikle mütarekeden sonra ticari faaliyetlerde Türklere çok önemli üstünlük sağlamış, Türk tüccarları yalnızca %2' lik komisyonla iş görmeye mecbur bırakmışlardır. Suphi Bey, azınlıkların İstanbul'dan çıkarılmasını savunurken, azınlıklar gittikten sonra oluşacak boşluğun ulusal sermaye tarafından doldurulacağını düşünüyordu.⁵⁷⁰ Suphi Bey ayrıca

için Uluslararası Boğazlar Komisyonu kurulması teklif edildi. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım 1, Cilt1, Kitap 1, s.145-146.

⁵⁶⁹ TBMM GZC, Cilt 3, s.1146-1152.

⁵⁷⁰ Suphi Bey Meclise bu görüşleri doğrultusunda bir önerge sunmuştur:

“Riyaset-i Celileye,

Sulh konferansında cereyan eden müzakerat hakkında ajanslarda ve gazetelerde okunan malumattan anlaşıldığına göre bilhassa akalliyetler ve mübadele meseleleri hakkında murahhaslarımızın müsaadekâr davrandıkları fikri hâsıl olduğundan berveçhi ati noktaların bil kabul serian heyeti murahhasımıza tebliğini teklif ederim:

Birinci Grup üyesi Ahmet Hamdi Bey ile birlikte Meclise sunduğu bir önergede, barış görüşmelerinden bir sonuç alınamayacağını anlaşıldığını, Lozan heyetinin derhal yurda dönmesi ve ordunun da harekete geçmesini teklif etmiştir.⁵⁷¹ Nebizade Hamdi Bey'in de özellikle Batı Trakya'nın kendi haline bırakılması, ordunun müttefik devletlerin sözlere inanıp erkenden terhis edilmesi konusundaki eleştirileri düşünüldüğünde Hükümetin bu barış sürecindeki icraatlarının Birinci Grup üyelerini de tatmin etmediği anlaşılmaktadır.

Bağımsızlardan Lazistan mebusu Necati Bey de Türk delegelerin pasif ve aciz bir müzakere yürüttüğünden şüphelenmektedir. Aksi halde müttefiklerin Barış Konferansında, mütarekeden sonra teklif edilenden bile daha acı talep ve teklifte bulunamamaları gerekirdi. Necati Bey ayrıca Rauf Bey'in iddiasının aksine Ankara ile Lozan arasındaki muhaberat konusunda bir sıkıntı yaşandığı kanaatindedir. Ankara'ya gelen haberler ile konferansta konuşulanların aynı olup olmadığı konusunda şüphe taşımaktadır. Bu üç bağımsız mebusun sert eleştirilerine karşın bir diğer bağımsız mebus Durak Bey ise Meclise itidal telkin etmiştir. Ona göre henüz daha kaybedilmiş bir şey yoktur, barış müzakereleri devam etmektedir.⁵⁷²

Lozan Konferansı'nın 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yaptığı konuşma Büyük Millet Meclisi'nde geniş akisler uyandırmıştır. Lord Curzon, Mecliste tartışmalara yok açan, konuşmasında; *"Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halkoyuyla seçilmiş tek bir milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında bir takımın, dil bilmedikleri için, Meclisin çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir. Bu yüzden, Ankara'da, Kürt topluluğunun (cemaatının) Parlamentoda temsil edildiği iddiasına çok ağırlık vermek gerektiğini sanmamaktayım"* ifadelerine yer vermiştir.⁵⁷³ İsmet Paşa, Lord Curzon'dan sonra söz alarak TBMM'nin Türk halkının serbest şekilde seçilmiş gerçek temsilcilerinden meydana geldiğini; Türkler ile Kürtlerin aralarında fark olmaksızın aynı ölçüde seçmen

1. Dersadetteki Rumlar ve Ermeni'ler dahi bilaistisna mübadeleye tabi olacaklardır. Bunların yerlerinde kalmaları kabul edilemez.

2. Rum patrikhanesiyle, Ermeni patrikhanesi ve diğer patrikhaneler dahi dersadetten çıkarılacaktır, bunların da ibkası kabul olunamaz.

3. Şehremaneti hudutları ağılebiyetle İstanbul vilâyeti hudutlarıdır; bu noktaya Hükümetin dikkatini celbederim.."

⁵⁷¹ Bu teklif İkinci Grubun önde gelenlerinden Hüseyin Avni Bey tarafından eleştirilmiştir. Hüseyin Avni Bey, Lozan heyetinin gönderilmesi konusunda iki yıl boyunca mücadele edildiğini, iki dakikada yapılacak bir müzakere ile heyetin geri getirilmesinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Hüseyin Avni Bey, hükümet icraatlarına en şiddetli eleştirileri getirmiş bir mebusur. Ancak bu konuda ölçülülüğü elden bırakmamaktadır. **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1161-1162.

⁵⁷² **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1152-1160.

⁵⁷³ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım 1, Cilt1, Kitap 1, s.359.

olduklarını belirtmiş, TBMM’de Musul mebusu olmamasın, işgal nedeniyle orada seçim yapılamamasına bağlamıştır. Ayrıca Musul’un İngilizler tarafından 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesinden sonra işgal edilmesi meselesine de değinen İsmet Paşa, mütareke nedeniyle Türklerin çatışmadan kaçındığını, İngilizlerin burayı savaşız işgal ettiğini belirtmiş ve sözlerine devam etmiştir: “Bölgenin ateşkes yapıldıktan sonra işgal edilmesi hukuk açısından, savunulmayan bir ülkenin işgali mahiyetindedir.”⁵⁷⁴

Lord Curzon’un kürt meselesi hakkındaki sözleri, Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey’in dikkatini çekmiş ve 25 Ocak 1923 tarihli oturumda, bu sözleri tartışmaya açmıştır. Yusuf Ziya Bey, öncelikle Lozan’daki temsilci heyetin bu iddialara lazım gelen cevabı veremediğinden yakınmış⁵⁷⁵, sonrasında kendi Lord Curzon’a cevaplarını sıralamıştır:

“Lord Curzon Kürdistan’dan gelen mebusların Mustafa Kemal Paşa tarafından tayin edildiğini söylüyor. (...) Hâlâ Mustafa Kemal Paşalara kudretler, kuvvetler, birçok salâhiyetler isnadederek burada bir Meclis değil, bir paşa olduğunu farz ediyorlarsa çok hata ediyorlar. Burada ancak ve ancak bir milletin kanaatinde hür, reyinde hür mebusları, vekilleri vardır. Paşa Hazretleri, buradaki arkadaşlarından müteakabil olmak şartıyla fazlaca hürmete mazhardırlar. Bundan başka Paşa Hazretlerinin, ne fazla bir salâhiyeti, ne fazla bir kuvveti ve ne de bir kudreti ve ne de dedikleri gibi mebusları, milletvekillerini tâyin edecek bir salâhiyeti vardır. (...) Arkadaşlar! İşte bugünlerde Kürtler serbest sahada ve hiçbir tazyik altında olmıyarak bu intihaba iştirak ettiler. (...) İngilizler, bütün milyonlariyle, altınlariyle çalıştıkları halde, Kürtler, bu intihaba iştirak ettiler, bu intihaba iştirakleriyle yalnız bu gayeyi istihdaf ettiler, o da; Türk kardeşleriyle teşriki mesai etmek.”⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım 1, Cilt1, Kitap 1, s.367-368.

⁵⁷⁵ Bu iddia abartılı görülmektedir. Zira İsmet Paşa, Musul’da yaşayan Türkler ve Kürtlerin mukadderatlarının birlikteliğinden bahsetmiş, hatta bu iki etnisitenin kökenlerinin aynı olduğunu ikisinin de Turan kökenli olduğunu söylemiştir. İsmet Paşa, İngilizlerin her türlü tahrik ve teşviklerine rağmen Kürtlerin özerklik konusunda İngilizler ile hemfikir olmadıklarını, Musul halkının kendi kaderlerini tayin edecek olan plebisite de karşı olduğunu vurgulamıştır. İsmet Paşa, Lozan Konferansı’nda, Musul’un Türkiye’ye bırakılması gerektiği konusunda son derece kararlı bir tutum sergilemiştir. Hatta 10 Aralık’ta Curzon ile yaptığı özel görüşmede Musul’suz Ankara’ya dönmeyeceğini de vurgulamıştır. Ayrıca Curzon ile yaptığı özel görüşmede, Rıza Nur Bey de Musul’un Türkiye’ye verilmesi durumunda geri kalan tüm sorunların kolaylıkla çözülebileceğini ifade etmiştir. Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Bilge Karınca Yayınları, 1.Baskı, 2002, s.147-149.

⁵⁷⁶ **TBMM CZ**, Cilt 25, s.505-506. Yusuf Ziya Bey’in konuşması tetkik edildiğinde, açık muhatabının Lord Curzon olduğu görülmektedir. Ancak konuşmasının başında, Meclis üstünlüğüne değinmesi, gücün ve yetkinin Mustafa Kemal Paşa’da değil Meclis’te olduğunun altını çizmesi aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına da bir gözdağı niteliğindedir. Bu ifadeleriyle Yusuf Ziya Bey, eğer bir gün birilerinin aklında Meclisin yetkileri hilafına tek adam yönetimi düşüncesi tezahür ederse bu fikre karşı açıkça

Lord Curzon'un Kürt mebuslar hakkındaki beyanlarına özellikle yine Kürt mebuslar sert ifadelerde karşı çıkmışlar ve söz konusu iddiaları gerekçelerini sunarak çürütmüşlerdir.⁵⁷⁷ Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Yunan işgaline karşı dökülenin Türk ve Kürtlerin asil ve necip kanları olduğundan, Kürtlerin geleceklerini Türkler ile beraber gördüklerinden bahsedip Lord Curzon'un beyanlarına şiddetle karşı çıkmıştır. Yine Hakkâri mebusu Mazhar Müfit Efendi ile Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey de Türkler ile Kürtlerin bir bütün olduğunun altını çizmişlerdir. Bağımsız mebuslar Müfit Efendi ile o dönem Şer'iyeye Vekili olan Mehmet Vehbi Efendi de konuya ilişkin konuşmuşlardır. Mehmet Vehbi Efendi islamist bir tutum takınarak, Mecliste Türk veya Kürtlerin değil yekvücut Müslümanların olduğunu, İngilizlerin Kürtleri Türklerden ayırmak için onlara verdikleri paraların boşa gittiğini, amaçlarına ulaşamadıklarını belirtmiştir. Vehbi Bey, Paris'te bağımsız Kürdistan'ın kurulmasının Avrupa devletlerince kabul edilmesini sağlamaya çalışan Şerif Paşa'dan⁵⁷⁸ da bahsetmiş, Kürtlerin Şerif Paşa'nın faaliyetlerine nasıl karşı çıktığını hatırlatmıştır. Müfit Efendi de Meclisin birlik içerisinde görevine devam ettiğini, İngilizlerin bu birliği bozmasına müsaade edilmeyeceğini bildirmiştir.⁵⁷⁹ Görüldüğü üzere Meclisin Lord Curzon'un ifadeleri karşısında tepkisi ortaktır: "Türkler ile Kürtler bir bütünün parçalarıdır, bölünemezler."

28 Ocak 1923 tarihli gizli oturumda Lozan Konferansı'nın müzakere süreci hakkında İcra Vekilleri Heyeti Reisi tarafından izahatta bulunulmuştur. Rauf Bey, İsmet

muhalefet edeceğinin işaretidir. Yusuf Ziya Bey bu konuşmasında İkinci Grup'un temel görüşlerinden "kişi tahakkümüne karşı Meclis üstünlüğü" fikrine de sahip çıkmış oluyordu. Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2010, s. 135.

⁵⁷⁷ Doğu Perinçek, **Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, 1999, s.260. Lord Curzon'un Lozan Konferansı'nda sarf ettiği sözlere çeşitli Kürt aşiretleri de tepki göstermişlerdir. Rişvan, Zorkân, Merdis, Kâvu ve İzoli aşiretlerinin reisleri tarafından Meclise gönderilen bir telgrafta; Lord Curzon'un ifadelerinin bölgede hoş karşılanmadığı, Meclisteki mebusların kendilerinin hakiki vekil ve temsilcileri oldukları, Kürt ve Türk halklarının birliğinin İngilizlerin bölgedeki zararlı politikalarına son vereceği ve İngilizlerin bölgeden uzaklaştırılacağı yazmakta olup işbu telgrafın İngiliz basını aracılığıyla Lord Curzon'a duyurulması istenilmektedir. **TBMM CZ**, Cilt 27, s.165.

⁵⁷⁸1865 Yılında İstanbul Üsküdar'da dünyaya gelen Şerif Paşa Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra Fransa'daki Sait-Cry adlı askeri okulda eğitim görmüş, yıllarca askeri ataşelik yapmış, Ferikliğe (Tümgeneral) kadar yükselmiştir. Şerif Paşa 1898 yılında Stockholm'e Osmanlı elçisi olarak atanmıştır. 1908 yılına kadar burada görevini sürdürmüştür. Abdülhamit karşıtı kampanyanın içerisinde yer almış; ancak daha sonra İttihat Terakki yönetimine de aynı şiddetle muhalefet etmiştir. 1909-1914 yılları arasında Paris'te kalmış, burada Meşrutiyet isimli bir gazete çıkarmıştır. 1919'da Paris'te toplanacak olan Konferansta Kürtlerin temsilci olarak katılmış, Konferans'ta Kürtlerin ulusal istemlerini yetkililere bildirmeye çalışmıştır. Buna ilişkin mektuplar ve memorandumlar kaleme almıştır. Konferansta Kürtler adına Ermeniler ile çeşitli görüşmelerde bulunmuş ve Ermeni temsilci Bogos Nubar Paşa ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Kürt-Ermeni toprak anlaşmazlığı Konferansta alınacak karara bırakılacaktır. Şerif Paşa Sevr anlaşmasının imzalanmasından birkaç ay önce Kürt temsilciliği görevinden ayrılmış ve siyasete veda etmiştir. 1951'de İtalya'da ölmüştür. Rohat Alakom, **Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatın Fırtınalı Yılları**, Avesta, 1998, s. 87-108; Ali Birinci, "Şerif Paşa- Mehmed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, 2010, s. 1-2.

⁵⁷⁹ **TBMM CZ**, Cilt 25, s.507-510.

Paşa'nın Lozan'dan gönderdiği 25 Ocak⁵⁸⁰ ve 27 Ocak⁵⁸¹ tarihli raporlarını okumuştur.⁵⁸² Bu raporlarda Müttefik Devletlerin talepleri ve bu taleplere karşı verilen cevaplar konusunda hükümet bilgilendiriliyordu. Bu raporlara ilişkin özellikle Musul Vilayeti, tazminat ve mezarlıklar meselesi mebusların dikkatini çekmiş ve Meclis müzakereleri esnasında bu konuların üzerinde durulmuştur.⁵⁸³ Müfit Efendi, Rauf Bey'in beyanından söz açarak, Meclisin tek amacının Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi olduğunu, bu ilkedен kesinlikle taviz verilmeyeceğinden emin olduğunu belirtmiştir:

*“Efendiler, bu kürsüde bu sakafın altında toplanan arkadaşlarımız Cenabıhakkı yemin ederek istihlâs-ı vatan uğrundan başka bir gaye takip etmediğini de tekit etmiştir. (...) Meclis kendisine karşı olan kuvvet ve kudreti itibariyle fikrini izhar etmiştir. Biz Misak-ı Milliden vaz geçmeyeceğiz, diyorlar.”*⁵⁸⁴

Müfit Efendi'den sonra söz alan Lazistan mebusu Necati Bey, Misak-ı Milli konusunda Meclisin hemfikir olduğunu ifade etmiş ancak Lozan Konferansı konusunda

⁵⁸⁰Altı maddelik raporda İsmet Paşa, Müttefik Devlet temsilcilerinin Gelibolu'da kaybettikleri askerlerin mezarlıklarının olduğu bölgeyi ayrıca Anzakların karaya ayak bastığı bölgeleri istediklerini, müttefiklerce mütarekeden sonra müttefik devletler tabiiyetine girenlerin tarafımızca kabul edilmesi teklifinde bulunduğu ancak bu talebin reddedildiği, tamirat bedeli talep edildiği, (kendilerinden satın alınan ancak teslim edilmeyen) gemilerin bedeli olan altı milyonun İngilizlerce iade edilmeyeceği, Bompard ile yapılan görüşmede İskenderun'da Fransızların zulmünden bahseden gazetelerin bu yayınlarına son verilmesinin istendiği, Japon heyet ile yapılan görüşmede söz konusu heyetin Musul sorununun Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini telkin ettiklerini ifade etmiş ve son olarak durumu özetlemiştir: “Tahmîn olunan vaz'iyet şudur: Musul ve adlı sistem ve mesâil-i mâliye-i ma'lûme ve Şarkî Trakya hududu ve Yunan ta'mirâtı gibi beş esâsî mes'ele vardır. Bu noktalar kâmilten bizim aleyhimizde olmak üzere bir iki gün zarfında umûmî proje verecekler. Bir iki gün de burada intizâr edeceklerdir. Sonra bizim mes'eleyi hükümetle görüşmemizi arzu ve terviç ederek avdet ve bu suretle Konferansa fâsıla vereceklerdir. Bilâhire imzâ ve kabul niyetimizi daha evvel ifâde ettirerek kendileri imzâya gelmek isteyeceklerdir. Musul'u Cem'iyet-i Akvam'a havâle etmek onun âtisini muhakkak tehlikeye koymak demektir.” Rapor metni için bkz. Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, 1990, s.444-445; Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Aralık 2012, s.382-383 İsmet Paşa'nın Musul meselesinin Cemiyeti Akvam'a havale edilmesi durumunda kaybedebileceği konusundaki öngörüsü sonraki süreçte gerçekleşecektir. Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan...**, s.222-236.

⁵⁸¹ Bu raporda Fransızların barış yapmaya niyetleri olmadığı veya çok ağır şartlarda barış imzalatmak istedikleri bildiriliyor, Amerikan heyeti ile bir görüşme yapıldığı, konferansın yarıda kesilmesi durumunda Birleşik Devletler ile bir anlaşma yapılması teklifinde bulunduğu ancak Birleşik Devletler temsilcisinin bu talebi hükümete bildirip, gelen talimata göre işlem yapacağını ifade ettiğini, müttefiklerin Çarşamba günü bir anlaşma teklifi ile geleceklerini, İngiliz temsilci Curzon'un ülkesine döneceğini bildirmiştir. B.N.Şimşir, **Lozan Telgrafları**, Cilt 1, s.447-448; Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s.384.

⁵⁸² **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1236-1244.

⁵⁸³ Hükümetin İsmet Paşa'ya göndermek üzere hazırladığı ve Meclise sunduğu talimatta, müttefikler tarafından teklif edilen projenin kabul edilemez bulunduğu, özellikle İstanbul'daki işgalin bir an önce son bulması gerektiği, belirsiz süreli bir işgale tahammül edilemeyeceği, Yunanistan'a tazminat ödenmesi isteğinin insanlık vicdanı ile bağdaşmayacağı, Müttefiklerin birleşik bir cephe olarak hareket ettikleri, bu cepheyi parçalamak üzere Musul meselesinin hallini halkoyuna terk edileceğinin ve bölgedeki petrolün işletilmesi konusunda işbirliğine hazır bulunulduğunun ilan edilmesi istenilmiştir. Talimatta ayrıca, adli ve mali kapitülasyonlar konusundaki tekliflerin kabul edilmesinin Büyük Millet Meclisi' nin bile yetkisi dâhilinde olmadığı vurgulanmıştır. Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, Cilt 1, s.455-456.

⁵⁸⁴ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1251.

karamsar bir tablo çizmiştir. Ona göre Lozan'daki Türk delegelerin Misak-ı Milli'yi savunmaları ve Misak-ı Milli'den başka bir seçeneğin olmadığını ifade etmeleri yeterliydi, ancak Türk delegeler bunu yapamadılar. Bu ifadelerden, Necati Bey'in Lozan Konferansı'ndaki Türk delegelerin yetersiz bir profil çizdiklerini düşündüğünden bahsedilebilir. Ayrıca Necati Bey'in konuşmalarından, onun Lozan Konferansı'ndan başarılı bir sonuç alınamayacağı görüşünde olduğu da anlaşılmaktadır. Zira ona göre Lozan'a, Dünya'ya barıştan yana olunduğunu göstermek için gidilmişti ancak zaferin anahtarı silahlı mücadele idi: “*Süngünün kazandığını, sulh masası kazanamazdı*”.⁵⁸⁵ Bu ve benzeri beyanları Rauf Bey cevaplandırmış, özellikle Musul konusunda; mucize devrinin geçtiğini, İngilizlere karşı askeri mukabele edilemeyeceğini açıklamıştır.⁵⁸⁶ Rauf Bey'in beyanlarından, hükümetin barış konusunda çok istekli olduğu hatta müttefiklerce tek taraflı olarak belirlenen bazı hususların barış uğruna kabullendiği anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷

Tüm iyiniyetli ve barışa teşne politikaya rağmen görüşmeler bir safhaya kadar ilerleyebilmiş ancak İtalya ve Fransa'nın kabul edilemez talepleri nedeniyle Lozan Konferansı resmen kesintiye uğramıştır. İsmet Paşa'nın Meclise gönderdiği telgrafta Fransa ve İngiltere'nin özellikle kapitülasyonlar olmak üzere iktisadi meselelerdeki ısrarlı tutumları nedeniyle görüşmelerin kesildiği belirtilmektedir.⁵⁸⁸ Resmi görüşmelerin

⁵⁸⁵ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1251-1252.

⁵⁸⁶ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1258. Rauf Bey'in mucizevi olarak nitelendirdiği dönemde Musul ve havalisindeki Türk askeri faaliyetlerine değinmek gerekir. Bilindiği gibi Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından 3-4 gün sonra İngilizlerce yapılan ileri harekât neticesinde Musul ve havalisi İngiliz denetimi altına alınmıştı. İngilizlerin çeşitli vaatlerine rağmen Kerkük ve Süleymaniye halkı bu işgali tepkiyle karşılamıştır. 1918-1920 yılları arasında İngiliz işgali altındaki bölgede İngilizlere karşı ciddi birtakım isyan girişimleri de yaşanmıştır. Ayaklanan aşiret reislerinden Taki Bey'in isteği üzerine, ayaklanmalara destek sağlamak üzere bir bölük asker gönderilmiş, Süleymaniye Kumandanlığına da Binbaşı Şevki Bey atanmıştır. Zorda kalınmadıkça İngilizler ile çatışmadan kaçınılması emrine karşın zaman zaman İngilizler ile silahlı temas yaşanmıştır. Yalnızca askeri faaliyetler ile başarı sağlayamadığını gören İngilizler, bölge aşiretlerini birbirine düşürüp istediğini almaya çalışmıştır. Böylece aşiretler arasındaki kavga İngilizler için bölgede toparlanma imkânı tanımıştır. TBMM hükümeti bu olumsuz gelişmeler üzerine bölgeyi iyi bilen, Gaziantep'te kuvayi milliyeye kumandanlığı da yapmış olan Milis Yarbayı Özdemir Bey'i Elcezire mıntikasında görevlendirmiştir. Özdemir Bey ve müfrezesi, bölge aşiretleri ile birlikte İngilizlere karşı mücadele vermiş, zaman zaman başarılı sonuçlar almıştır. Lozan Konferansı'nın başlamasından sonra bile bölgede devam eden askeri faaliyetler, Konferansın olumsuz sonuçlanması ihtimaline binaen buradaki askeri varlığın batıya kaydırılmasıyla sonlandırılmıştır. Zaten sonrasında TBMM hükümeti de diplomatik yollarla sonuca ulaşmaya çalışacaktır. Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2.Baskı, 2011, s. 11-69.

⁵⁸⁷ İcra Vekilleri Heyeti Reisi, Barış görüşmelerin yapılacağı yer ile görüşmelerdeki gündem maddelerinin müttefiklerce tek taraflı olarak belirlendiğinden bahsetmektedir. **TBMM CZ**, Cilt 27, s.72.

⁵⁸⁸ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, Cilt 1, s.496-497. Delege Heyetleri Lozan'da resmi görüşmelerin sona ermesiyle derhal ülkelerine dönmemişler, diplomatik temaslara devam etmişlerdir. İsmet Paşa ile 27 Ocak'ta görüşen Bompard, ona 31 Ocak'ta bir anlaşma tasarısı sunulacağını, bunun reddedilmesi durumunda konferansın askıya alınacağını, ancak Türk heyetinin kendi hükümeti ile görüşmek istemesi durumunda iki aylık bir ara verilip sonrasında konferansa kaldığı yerden devam edebileceğini belirtti. Bunun üzerine İsmet Paşa ne yapması gerektiğini Rauf Bey'den sordu. Gelen cevapta anlaşma taslağının kabul edilebilir olmadığı, heyetin geri dönmesi gerektiği yazıyordu. Ancak heyetler arası görüşmeler heyetlerin Lozan'dan ayrılmasına kadar devam etti. İktisadi ve mali meselelerde ise İsmet Paşa tavizsiz bir tutum takındı ve Ankara'ya

kesilmesi, müttefik devlet temsilcileri ile yapılan görüşmelerden de sonuç alınamaması neticesinde heyetler ülkelerine döndüler. Türk heyeti de 7 Şubat'ta Ankara'ya hareket etmiştir.

7 Şubat 1923 tarihinde yapılan TBMM gizli oturumunda İsmet Paşa'dan gelen 5 Şubat Raporu okunur. Raporun birinci maddesinde yer alan “(...)Adlî sistem hakkında yapılacak beyânnâme hususunda en son bir şekle muvâfakat ettim. Bu muvâfakatımı bildirsem ve muâhedenâmenin mevâdd-ı iktisâdiyesinin çıkarılmasını talep ederek mütebâkisini aynen hey'et-i asliyesini imzâ edeceğimi yazar isem Amerika ve İtalya ayrı ayrı bana tavassut ederek gidenleri toplayacaklarını söylediler.(...)” şeklindeki bölüm⁵⁸⁹ Mecliste gerginliğe neden olmuş, İsmet İnönü ve Türk delegelerin Meclisin muvafakati olmaksızın çeşitli tavizlerde bulunduğu görüşü dillendirilmiştir. İsmet Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti'nden aldığı yetkiyi aşmış olması durumunda görevden el çektirilmesi gerektiği savunulmuş; hatta Bekir Sami (Kunduh) Bey'in durumu da⁵⁹⁰ hatırlatılarak, delegelerin idam dahi edilebilecekleri belirtilmiştir. Bağımsızlardan İsmail Suphi Bey de adli ayrıcalıklar meselesine değinmiş, İsmet Paşa'nın talimatlara aykırı hareket ettiğini söylemiş, İsmet Paşa tarafından oldubittiye getirilerek (talimatlara aykırı şekilde) bir anlaşma imzalanırsa ve Meclisin bu anlaşmayı kabul etmemesi durumunda dünya karşısında kötü duruma düşülebileceği konusundaki endişesini dile getirmiştir.⁵⁹¹

Konferansın kesintiye uğramasından sonra yurda dönen Hariciye Vekili İsmet Paşa, 21 Şubat 1923 tarihindeki gizli oturumda, Meclise Lozan Konferansı'nda yapılan müzakerelerin genel hatları, konferansın nasıl ve neden ertelendiği ve içinde bulunulan vaziyet hakkında bilgilendirmede bulunmuştur. İsmet Paşa özetle; Türk tarafın Batı Trakya'da plebisit istemesi karşısında müttefiklerin birleşik bir cephe teşkil ederek bu teklifi reddettikleri, Musul meselesinin askıda kaldığı, 12 Adalar meselesinin görüşülemediği, tamirat meselesinin konuşulmadığı, Türk temsil heyetince kapitülasyonlar konusunda herhangi bir taahhütte bulunulmadığını açıklamıştır.⁵⁹² Sonraki oturum, hükümetin itilaf devletlerine verdiği anlaşma projesinin Meclise neden sunulmadığı

sormaksızın bu müzakerelere son verdi. Otele döndüğünde, görüşmelerin akıbeti hakkında bilgi isteyen gazetecilere: “Esareti kabul etmedik” şeklinde cevap verdi. Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan**, s.138-149.

⁵⁸⁹ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları**, Cilt 1, s.502.

⁵⁹⁰ Birinci İnönü Savaşı sonrasında toplanan Londra Konferansı'na katılan Ankara heyetine başkanlık etmiştir. Bu konferansta, Ankara'ya danışmadan Fransa ve İtalya ile antlaşmalar imzalamıştır. Bu antlaşmalarla Fransızlara Ergani Madeninde imtiyaz verilmekte, İtalyanlara da bazı illerde ekonomik ayrıcalıklar verilecekti. Bu antlaşmalar milli menfaatlara aykırı görüldüğünden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce onaylanmamıştır. Bunun üzerine Bekir Sami Bey Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiştir. Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyet Doğru**, s.179-180.

⁵⁹¹ **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1284-1288.

⁵⁹² **TBMM GZC**, Cilt 3, s.1290-1301.

konusundaki tartışma ile başlamış ve akabinde Türk delegelerin Lozan Konferansı ile ilgili izahatları ile devam etmiştir.⁵⁹³ Delege Heyetinden Rıza Nur Bey, Türk tarafınca herhangi bir anlaşma tasarısı verilmediğini belirtmiştir. Sonrasında azınlıkların askere alımı ile patrikhane meselelerine değinmiş, azınlıkların askere alınacağı konusunda anlaşma sağlandığını, patrikhanenin büsbütün çıkarılmasının mümkün olmadığını ancak yetkilerinin yalnızca dini meseleler ile sınırlandırılması hususunda taraflarca mutabık kalındığını ayrıca Türk-Yunan mübadelesi konusunda da anlaşıldığını açıklamıştır. Ardından sıra mebusların sorularının cevaplandırılmasına gelmiştir. Abdülkadir Kemali Bey mahkemelerde Türkçe bilmeyen insanları dinlemek üzere tercüman görevlendirilmesine ilişkin bir hükmün anlaşma metninde yer aldığını ancak bunun zaten kanun gereği zorunlu olduğunu böyle bir hükmün anlaşmada yer almasına lüzum olmadığını belirtmiştir. Buna mukabil Rıza Nur Bey, Avrupalıların yerel kanunların varlığından ziyade uluslararası bağtılara önem verdikleri, bu nedenle böyle bir hükmün anlaşmada yer aldığını ifade etmiştir. Yabancı doktorların kabul edilip edilmeyeceği sorusuna Rıza Nur Bey, bunların müşavir olarak beş sene süre ile istihdam edileceğini belirtmiştir. Rıza Nur Bey ayrıca hukuk alanında yabancı müşavir görevlendirileceğini de söylemiş, bunun uygulanma şeklini açıklamıştır. Müfit Efendi'nin bu müşavirlerin teftiş hakları bulunup bulunmadığı sorusuna, teftiş yetkilerinin olmadığı yönünde cevap vermiştir. Müfit Efendi bu cevabı yeterli bulmamış ve adli müşavirler ile ilgili tepkisini ve sorularını Rıza Nur Bey'e yöneltmeye devam etmiştir⁵⁹⁴:

“(...)Vazaiî tayin etmeyen müşavirler yarın mahkemede her şeye burnunu sokup müddeiumuminin takip ettiği muamelâtı ben de takip edeceğim diye, adeta teftiş yapmak gibi Adliye Vekâletine el uzatacak olur. Böyle mutlak bırakılırsa olmaz beyefendi, vezaiî tahdit edilmelidir. (...) Madde de mübhemiyyet kalırsa temamiyle adli kontrol mahiyetinde çıkar. (...) Gönderecekleri müşavirler bizim memurlarımız değil, kendilerinin memurlarıdır.(...) Tebaamızı tatmin için müşavir sıfatıyla bize gönderdikleri memurlar lâzım gelen bütün tasıbatı çıkaracaklardır. Mezuniyet veriyorsunuz, vazife meselesinde. (...) Müşavirler hakkında kabul ettiğimiz imzalı raporda diyorduki, biz onların fikrinden, ilminden Adliyece istifade edebilmek için müşavir alabiliriz. Yoksa tatbikatı adliye için müşavir kabul etmedik, mezuniyet vermedik.”

⁵⁹³ TBMM GZC, Cilt 4, s.4.

⁵⁹⁴ TBMM GZC, Cilt 4, s.17-22.

Müfit Efendi'den sonra söz alan Operatör Emin Bey adli kapitülasyonlar konusunda, Türk müşavirin Türk tezlerini savunmaktan kaçınıp kaçınmadığını sormuş, İsmet Paşa'dan müşavirlerin ne dediklerinin önemli olmadığı, kendilerinin söylediklerinin geçerli olduğu cevabını almıştır. Yahya Galip Bey, Emin Bey'in değindiği konusunun çok önemli olduğunu bunun ihanet teşkil edebileceğini belirtmiştir. İkinci Grup'tan Mehmet Şükrü Bey de Türk adli sisteminde yabancı müşavirlerin görevlendirilmesini bir çeşit kapitülasyon olarak görmüştür.⁵⁹⁵

Lozan Konferansında takip olunacak siyaset hakkında görüşmelere sonraki günkü gizli oturumda da devam edilmiş, mebuslar Türk mukabil projesinin Meclise sunulmadığından yakınmışlardır. Durak Bey de bu konuya değinmiş, Meclis ile İcra Vekilleri Heyeti arasında vatanın istiklalini sağlamak konusunda herhangi bir fikir ayrılığı olmadığını ancak meselenin daha iyi anlaşılması açısından müttefiklerin Lozan'da verdikleri proje ile delegelerimizin mukabil projesinin birlikte değerlendirilip bir çözüme gidilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak Türk delegelerin mukabil projeleri Meclise getirilmiş değildir. Durak Bey'e göre İcra Vekilleri Heyeti belli ki bir politika çevirmektedir ancak artık politikanın zamanı geçmiştir. Milletın bekası Meclisin omuzlarındadır. Dolayısıyla Meclisin her şeyden haberi olması gerekmektedir.⁵⁹⁶ Bağımsız mebus Ali Rıza Bey (Kars) da Durak Bey ile aynı fikirdedir. Ali Rıza Bey ayrıca delege heyetinin Lozan'da Türk ordusunun muzafferiyetini yeterince temsil edemediği kanaatindedir. Bunun sebebini merak etmiş, birtakım önemli sırlara vakıf bir müşavirin istifa ettiğine işaret ederek bu önemli sırların müttefiklere teslim edildiği konusunda duyumunu aktarmış, Türk delege heyetinin “yelken bırakmasındaki” sebebin bu olup olmadığını sorgulamıştır. Müzakereler tamamlandıktan sonra sıra önergelerin okunmasına gelmiştir. Bağımsızlardan Hafız Mehmet Bey (Trabzon), İcra Vekilleri Heyeti'nin güvenoyuna sunulmasını teklif etmiştir:

“Muahede-i Sulhiyenin üç yüz kırk küsur aza ile müzakere edilerek ret veya kabulüne karar vermenin imkânı müştereki tahakkuk etmekte olduğundan Heyet-i Vekilenin itimat meselesi mevzubahis edilerek akdi sulh için itimadı haiz bir Heyet-i Vekilenin intihap veyahut Heyet-i hazıraya itimat buyurulmasını teklif ederim.”

Önergesi hakkında konuşmak üzere söz alan Hafız Mehmet Bey, 340 kişilik bir heyet ile barış müzakerelerinin yürütülmesinin mümkün olmadığını ve bunun yabancı

⁵⁹⁵ TBMM GZC, Cilt 4, s.22-25.

⁵⁹⁶ TBMM GZC, Cilt 4, s.35.

devletlerin tecrübeleri ile sabit olduğunu, yapılması gerekenin en fazla otuz kişilik bir heyetin belirlenip, barış müzakerelerinin yetki verilen bu heyet tarafından yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Hafız Mehmet Bey'in sözleri, başından beri Meclis üstünlüğü ve hâkimiyet-i milliye diyen mebusların fikirleri ile tezattır. Bu önerenin kabulü halinde barış müzakereleri, belirlenecek dar bir kadro tarafından yapılacak, bu da Meclisin etkin konumdan uzaklaştırılması anlamına gelecekti. Hafız Mehmet Bey'in düştüğü hata, böyle bir önergeyi kabul edecek bir Meclisin var olduğuna inanmasıydı. Müzakerelere gidecek delege heyetin İcra Vekilleri Heyeti'nce saptanması bile Meclis üstünlüğüne bir darbe olarak nitelendirilmişken, ülkenin mukadderatını belirleyecek bir anlaşmanın yalnızca otuz kişiden oluşacak bir gruba tevdi edilmesi kesinlikle kabul edilebilir değildi. Nitekim oturumu yöneten Ali Fuat Paşa da bu teklifi uygun bulmamıştır.⁵⁹⁷

Rıza Nur Bey'in ardından diğer Lozan delegesi Hasan (Saka) Bey söz almış ve mali meseleler hakkında Meclisi bilgilendirmiştir. Öncelikle Osmanlı borçları konusuna değinen Hasan Bey, yeni devletin Osmanlı Devleti'nin bir devamı olmadığı, parçalanmış İmparatorluğun yalnızca ardıllarından biri olduğunu, dolayısıyla borçların paylaşılması gerektiğini; Lozan'da da bu tezi öne sürdüklerini ancak müttelik devletlerce kabul edilmediğini belirtmiştir.⁵⁹⁸ Tamirat meselesi de Hasan Bey'in değindiği konulardan biridir. Hasan Bey, Yunanlılardan 4 milyon altın frank istendiğini; ancak Yunanlıların, Anadolu'dan sürülen Yunanlıları hatırlatarak, Türklerin talep ettikleri tamirat bedelinin iki ülke arasında paylaşılması teklifi ile geldiklerini söylemiştir. Bağımsızlardan Karesi mebusu Basri Bey bunun üzerine söz alarak yalnızca Bandırma'da Yunanlıların sebep oldukları tahribatın miktarının 60 milyon olduğunu söyleyip bu bedelin Yunanlılardan alınmaması durumunda hükümetin bu zararı karşılayıp karşılayamayacağını sormuş, delege heyetin milli menfaatleri şiddetle müdafaa etmesi gerektiğini, aksi durumda imzalanacak bir barış anlaşmasını kesinlikle kabul etmeyeceğini ifade etmiştir. Lazistan mebusu Osman (Özgen) Bey de Hasan Bey'e, borç ödemelerinin ertelenmesinin sağlanması konusunda delege heyetine emir verildiğini ancak delege heyetin bu emri yerine getirmek konusunda lakayt kaldığını belirtmiş, bunun nedenini sormuştur. Hasan Bey'in böyle bir teklifin kabul edilebilirliğinin olmadığı, dolayısıyla gerekli görülmediği yönündeki cevabına sinirlenen Osman Bey, "*Yani hükümet bir teklifi malayani yapmıştır. Teklif malâyukattir*" şeklinde tepki göstermiş, delege heyetin kendilerine verilen emri

⁵⁹⁷ TBMM GZC, Cilt 4, s.39-40.

⁵⁹⁸ TBMM GZC, Cilt 4, s.42.

yerine getirmeye mecbur olduklarını bildirmiştir.⁵⁹⁹ Ardından İsmet Paşa söz almış ve siyasi konular ile sınırlar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Boğazlar meselesi konusunda, ticaret gemilerinin savaş ve barış zamanında serbest olarak geçmesi hususunda anlaşma sağlandığını; tartışmanın savaş gemilerinin seyrüseferi hakkında yaşandığını, Rusların boğazların savaş gemilerine kapalı olması tezine karşılık, İngiliz ve Fransızların bu tezin aksini savunduklarından bahsetmiş, kendilerinin ise Misak-ı Milli’de yazan hususları savunduklarını Türkiye’nin savaş durumunda gerekli tedbirleri alabileceğini, ancak boğazların tamamen kapanmasının söz konusu olamayacağını söylemiştir. Ayrıca Boğazlar bölgesi 15 kilometrelik alan içerisinde askerden arındırılacak ancak 12 bin kişilik bir kuvvet bu askersiz bölgede bırakılabilecekti. Sınırlar konusunda, Batı sınırlarının Meriç Nehri’nin sol sahili olarak kabul edildiği, Suriye sınırının Ankara İtilafnamesi hükümleri uyarınca belirlendiği, Türk Irak sınırının konferanstan sonra Türkiye ve İngiltere arasında yapılacak olan görüşmelere bırakıldığından bahsetmiştir.⁶⁰⁰ Ertesi gün yapılan görüşmelerde Mustafa Durak Bey, İstanbul’da 12 bin kişilik bir kuvvet bulundurulacağına ilişkin anlaşmaya değinmiş ve bu sınırlandırmanın nasıl kontrol ve icra edileceğini, o bölgeye bir denetim komisyonunun kurulup kurulmayacağını İsmet Paşa’dan sormuştur. İsmet Paşa cevaben böyle denetim komisyonunun kurulmayacağını söylemiş, Durak Bey’in ısrarla sorduğu, *“bölgedeki askeri varlığının 12 bin sınırını geçip geçmediği konusunda bir kontrolde diretilirse ne yapılacağı”* sorusuna böyle bir talebin reddedileceği cevabını vermiştir.⁶⁰¹ Bağımsız mebuslardan Mehmet (Dinç) Bey, İsmet Paşa’ya yönelttiği soruda konferansta; Türkiye’nin güvenliğini ihlal etmeye müsait olan bir coğrafyada yer alan Limni, Midilli, Sakız, Sisam adalarının Yunanlılara bırakılması yönünde rıza gösterip göstermediklerini, rıza gösterilmiş ise Yunanlıların muhtemel bir işgal girişimine karşı vatanın savunulması hakkında nasıl bir tedbir alınacağını sormuştur. İsmet Paşa cevaben, Limni, Sisam, Sakız, Midilli gibi adaların özerk ve askersiz bölge olarak kabul edilmesinin kendilerince önerildiğini ancak kabul ettirilemediğini belirtmiş esasen bu adaların alınması ile ilgili herhangi bir TBMM kararı veya talimatı da olmadığını işaret etmiştir.⁶⁰² İkinci celsede İkinci Grup’tan Hüseyin Avni Bey, Lozan görüşmelerini nasıl gördüğünü kendi bakış açısı ile anlatmış ve hükümeti sıkı bir şekilde tenkit etmiştir. Özellikle Musul meselesinin hallinin, konferanstan sonraya tehir edilmesini Musul’un şimdiden kayıp edilmesi olarak görmüş, İngilizlerin Musul’u asla vermeyeceklerini söylemiştir. Akabinde

⁵⁹⁹ TBMM GZC, Cilt 4, s.62-65.

⁶⁰⁰ TBMM GZC, Cilt 4, s.65-71.

⁶⁰¹ TBMM GZC, Cilt 4, s.74-77.

⁶⁰² TBMM GZC, Cilt 4, s.77-78.

bağımsızlardan Hafız Mehmet Bey söz almış Hüseyin Avni Bey'in ifadelerinin bir kısmına katıldığını belirtmiş; hükümetin muzaffer ordunun temin ettiği zaferden yeterince istifade edemediğini ima etmiştir. Ona göre temel mesele; iktisat, adliye ve sınır meselesi değil, bağımsızlık davasıdır: “*Hudut mevzubahis değildir. Bize kalacak parçada hissei şayia istemiyoruz.*” Hafız Mehmet Bey konuşmasının devamında Musul Meselesinin tehir edilmesi konusuna da değinmiş, bunun bir İngiliz oyunu olabileceğinden kuşku duyduğunu, ayrıca bu meselenin bunun İngilizler açısından İstanbul'dan çıkmamak için bir bahane teşkil edebileceği belirtmiştir.⁶⁰³ 5 Mart tarihli oturum Lozan heyetinin şiddetle eleştirildiği bir toplantı olmuştur. Özellikle İkinci Grup üyeleri Sırrı (Bellioğlu) Bey ile Ali Şükrü Bey, Lozan Konferansı'ndaki Türk heyetinin üstlerine düşen vazifeyi yapmadıkları, Misak-ı Milli'yi çiğnediklerini söylüyorlardı. Ali Şükrü Bey ayrıca Lozan heyetinin değiştirilmesini de istemiştir.⁶⁰⁴

6 Mart 1923 tarihinde Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey söz almış ve barış görüşmeleri, müttefik devletlerin teklifi ile hükümetin sunduğu mukabil teklif hakkında ayrıntılı bir konuşma yapmıştır. Önceliği mali meselelere vermiş, müttefik devletlerin sunduğu mali projenin memleketi esaret altına alacağını, Türkiye'ye yüklenen borçların ödenmesinin mevcut iktisadi, zirai ve ticari şartlarda mümkün olmadığını, müttefik devletlere verilecek cevabın bu yönde olması gerektiğini söylemiştir. Boğazlar meselesine ilişkin olarak hükümeti eleştirmiş, Rauf Bey'in boğazların açık olması ile kapalı olması arasında herhangi bir fark yoktur mealindeki sözlerine karşı çıkmış, boğazların Dünya Savaşı'ndaki ehemmiyetini hatırlatmıştır.⁶⁰⁵ Ayrıca boğazlar bölgesinde müttefik devletlerin kontrol yetkilerinin olup olmadığı sorusunu tekrarlamıştır. Musul konusuna değinirken, bu vilayeti Çanakkale, Erzurum, Kars kadar önemli gördüğünü belirtmiş, meseleyi konferans sonrasına bırakmanın yanlış olduğunu, eğer çözüm ertelenecek ise Musul'un geçici idaresinin müşterek olarak yapılması gerektiğini söylemiştir. Durak Bey'e göre Musul'un Cemiyet-i Akvam'a bırakılması da menfaatlere aykırıdır. Zira Türkiye dâhil Asya'daki hükümetlerin hiçbirinin temsilcisinin yer almadığı bu cemiyette verilecek karar Türkiye açısından “idam” mahiyetinde olacaktır. Konuşmasının sonunda, müttefiklerin sunduğu barış teklifinin paçavra olduğuna değinen Durak Bey, çözümü İsmet Paşa'nın

⁶⁰³ TBMM GZC, Cilt 4, s.92-99.

⁶⁰⁴ Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s.440-441.

⁶⁰⁵ Mustafa Durak Bey: “*İstanbul Boğazlarının açık olmasıyla kapalı olmasında bir fark olmasaydı, Harb-i Umumide Anafartalarda İngilizler yüz binlerce askerini getirir, bizim de yüz binlerce kurban vermeye ne ihtiyacımız vardı?*” TBMM GZC, Cilt 4, s.152.

ordunun başına geçmesinde bulmuş, böyle bir durumun Avrupa devletleri nezdinde önemli bir etki yaratacağını söylemiştir.⁶⁰⁶

Görüldüğü gibi müttefik devletlerin, Lozan heyetimize sundukları barış projesi Birinci Mecliste hiçbir şekilde kabul edilebilir bulunmamıştır. Grup farkı olmaksızın bütün mebuslar bu projenin, kan ve gözyaşı ile kazanılan zaferin karşılığı olmadığı görüşündedir.

TBMM, 1 Nisan 1923'te seçimleri yenileme kararı almasından sonra 16 Nisan 1923'te son toplantısını yaparak dağılmıştır. TBMM İkinci Dönemi 10 Ağustos 1923 tarihli toplantı ile başlayacaktır. Lozan Konferansının Fransa ve İtalya ile yaşanan anlaşmazlık nedeniyle kesintiye uğramasından sonra Ankara'ya dönen İsmet Paşa, 18 Nisan'da İstanbul'dan hareket etmiş ve 21 Nisan'da Lozan'a varmıştır. TBMM'nin toplantı halinde olmaması sebebiyle 23 Nisan'da başlayan Lozan müzakereleri Meclis tarafından denetlenememiştir. Lozan Anlaşması "Meclissiz" bir dönemde imzalanmıştır. Anlaşmanın onaylanma aşaması 10 Ağustos 1923'te açılan İkinci TBMM dönemini ilgilendirmekte olup bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

⁶⁰⁶ TBMM GZC, Cilt 4, s.150-159.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1923 SEÇİMLERİ VE SONRASI

4.1. 1923 Seçimleri ve Sonuçları

4 Eylül 1920’de kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu’nun birinci maddesinde, Büyük Millet Meclisi’nin, hilafet ve saltanat ile vatan ve milletin kurtuluş ve bağımsızlığından ibaret olan amacın gerçekleşmesine kadar aralıksız toplantı halinde bulunacağı hüküm altına alınmıştır.⁶⁰⁷ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Madde-i Münferide’sinde ise Nisab-ı Müzakere Kanunu’nun bu maddesine atfla Meclis’in, gayenin gerçekleşmesine kadar aralıksız toplantı halinde olacağından dolayı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun seçimlere ilişkin 4, 5 ve 6. maddelerinin, ancak Meclis çoğunluğunun nihai amacın gerçekleştiği yönünde oy kullanması durumunda, yürürlüğe gireceği düzenlenmiştir.⁶⁰⁸

1 Nisan 1923 tarihinde Aydın mebusu Esat Efendi ve 120 arkadaşı tarafından Meclise yukarıda işaret edilen mevzuat hükümlerine uygun şekilde bir önerge sunulmuş, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Madde-i Münferide’sinin kaldırılması ve seçimlerin yenilenmesi teklif edilmiştir:

*“Müdafaai memleket gayesiyle toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi bu ümniyeyi istihsal etmekte mefahiri tarihiyeyi ihraz ve haleflerinin takdiratını celbetmiştir. Memleket şimdi mesaili sulhiye ve terakkiyatı iktisadiye gibi her biri bihakkin en nazik menafii âliyyeyi ihtiva eden iki mühim ve mukaddes gayeyi istihdaf ediyor. Bu hususta arayı umumiyyeyi tecdiden ihraza şiddetle lüzumu katî vardır. Üç senelik terakkiyatı fikrîye ile mütenasip arayı umumiye muhassalası mukadderatı millete daha âzami bir cereyanı inkişaf vereceği vârestei iştihahtır. Teşkilâtı Esasiye Kanunundaki maddei münferide bu ihtiyacı mübremi ifaya ve arayı milleti tecdide müsaidolmadığından tayyedilmediği takdirde tecdidi intihap müteassir ve bilhassa havalii müstahlâsanın intihaba iştiraki gayrikabil olacağına göre âzami bir iki mah zarfında arayı âmmei milliyeyi en kuvvetli bir şekilde istihsal; maddenin tayyını ve tecdidi intihap kararını zaruri kılmaktadır.”*⁶⁰⁹

⁶⁰⁷ Şeref Gözübüyük, Suna Kili, **Türk Anayasa...**, s.98.

⁶⁰⁸ Şeref Gözübüyük, Suna Kili, **Türk Anayasa...**, s.102.

⁶⁰⁹ **TBMM CZ**, Cilt 28, s.283.

Yapılan görüşmeler sonucunda kanun teklifi kabul edilmiş ve madde-i münferide kaldırılarak seçimlerin yenilemesi kararı alınmıştır.⁶¹⁰ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları seçimlere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında girecekti. Seçimlerde Birinci Grup karşısına çıkabilecek üç muhtemel rakip bulunmaktaydı: İkinci Grup, Bağımsızlar ve İttihatçılar.⁶¹¹ İttihatçıların önu 15 Nisan 1923 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklik ile kesilmişti. İkinci Grup seçime katılmama kararı almıştı. Bağımsız mebuslar ise seçime örgütlü katılabilecek bir yapı içerisinde değillerdi. Sonuç olarak seçimlere girebilecek tek resmi teşkilat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idi. Seçimlerde aday olmak isteyenler ya Cemiyetin listesinden seçime girecek ya da bağımsız aday olabilecekti.⁶¹²

Seçim kararı alınmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, mebus adaylarının belirlenmesi amacıyla bir seçim bürosu oluşturmuş ve bu kurulla birlikte mebus aday listelerini hazırlamıştır. Seçim çevrelerinde seçilebilecek kişi sayısı kadar aday gösterilmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa istediği isimleri mebus olarak seçtirebilecekti.⁶¹³ Nitekim öyle de olmuştur.⁶¹⁴

Aşağıdaki tabloda grupların ve bağımsız mebusların seçilme durumları gösterilmiştir⁶¹⁵:

⁶¹⁰ Esat Öz, **Tek Parti...**, s. 80. Erol Kürkçüoğlu, seçimlerin yenilenmesi kararı alınmasını mevcut Meclis aritmetiğinde Lozan Anlaşması'nın onaylanmasının mümkün olmamasına bağlamış, bu sebeple seçimlerin yenilenmesi yoluna gidildiğini iddia etmiştir. Erol Kürkçüoğlu "1923 SEÇİMLERİ", **Atatürk Dergisi**, 1, 2010. <http://dergipark.gov.tr/atauniad/issue/2352/30142> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

⁶¹¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İstanbul'daki seçimlerde üç grubun mücadele ettiğini, bunların İttihatçılar, M.M. Grubu ve Müdafaa-i Hukuk Grubu olduğunu belirtmiştir. Tevhid-i Efkar Gazetesi'ne göre ise seçimlere katılacak gruplar şöyledir: "*Birinci Müdafaa-i Hukuk Grubu, İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu, Müdafaa-i Milliye Grubu, İaşeciler Grubu, Amele Grubu ve Müstakiller*" Suzan Ünal, **1923 ve 1927 Seçimleri**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s.96.

⁶¹² Suzan Ünal, **1923 ve 1927 Seçimleri**, s.70.

⁶¹³ Bir gazeteci ile yaptığı görüşmede, Mustafa Kemal Paşa, "*her şeyden evvel kız gibi bir meclis yapalım da ondan sonra istediğiniz gibi yazınız*" diyerek Meclis'in yenilenmesi hususunda nasıl bir yok izleyeceğini de açıklamış oluyordu. Esat Öz, **Tek Parti...**, s.79.

⁶¹⁴ Birinci Grup'un seçilecek mebus sayısı kadar aday göstermesi hakkında, Birinci Meclis'te memur olarak görev yapmış olan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "*O halde adaylar 'halkın seçimine sunuluyor' demektense, 'halkın onayına sunuluyordu' deyişini kullanmak belki daha yerinde olur*" diyerek bu seçimlerin plebisit mahiyetinde olduğuna işaret ediyor. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis: Milli Mücadele'de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, 1990, s.246.

⁶¹⁵ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te...**, s. 585.

SEÇİLME DURUMU				
YENİDEN SEÇİM	TOPLAM	1.GRUP	2.GRUP	BAĞIMSIZ
TOPLAM	437	202	63	90
1923'TE SEÇİLEN	%28,6	%56,4	%0,0	5,6
	125	114	0	5
SONRA SEÇİLEN	%5,0	%4,5	%9,5	%4,4
	22	9	6	4
HİÇ SEÇİLMEYEN	%66,4	%31,9	%90,5	%90,0
	290	79	57	81

Bu tabloda görüldüğü üzere Meclis % 71,4 oranında yenilenmiştir. Birinci Grup üyelerinin dahi % 43,6'sı saf dışı bırakılmıştır. Bağımsız mebuslardan 5 tanesinin 1923 seçimleri neticesinde 2. Meclis'e girmeye hak kazandıkları görülmektedir. Bunlar Cafer Tayyar Paşa (Edirne), Fahrettin Paşa (Mersin), Refet Paşa (İzmir), Ali Rıza Bey (Amasya), Mehmet Bey (Biga) idi. Bunlardan başka 4 bağımsız mebusun İkinci Dönemden sonraki TBMM'ye seçildikleri görülmektedir: Mustafa Durak Bey (Erzurum), Eyüp Sabri Bey (Eskişehir), İbrahim Bey (Karesi), Arif Bey (Bitlis). Bunlar dışında kalan 81 bağımsız mebus bir daha TBMM'ye giremeyecektir. Görüldüğü gibi Birinci Meclis büyük oranda tasfiyeye tabi tutulmuştur. İkinci Meclis, sayıları sınırlı muhalifler ve kısa süreli *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* deneyimi nedeniyle “Kız gibi bir Meclis” olmasa da Mustafa Kemal Paşa'nın, düşünce ve fikirlerini kuvveden fiile çıkarmaya müsait bir Meclisti. İkinci Meclis açıldıktan sonra ilk alınan kararlardan biri 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması'nın onaylanması oldu. Lozan Anlaşması, 23 Ağustos 1923 tarihinde yapılan oylamada 14 ret oyuna karşılık 213 oy ile kabul edildi.⁶¹⁶ Bu arada Ankara da yeni devletin başkenti olarak ilan edildi⁶¹⁷ ve 29 Ekim 1923 tarihinde “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tadilen Tavzihine Dair Kanun” kabul edilerek, “Türkiye Devletinin şekli hükümetinin Cumhuriyet olduğu” ilan edildi.⁶¹⁸ Mustafa Kemal Paşa da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçildi.⁶¹⁹

⁶¹⁶ Ret oyu kullananlar; Ali Cenani Bey (Gaziantep), Besim Bey (Mersin), Faik Bey (Edirne), Hoca Esad Efendi (Menteşe), Kılıç Ali Bey (Gaziantep), Mustafa Necati Bey (İzmir), Necip Bey (Mardin), Niyazi Bey (Mersin), Şeyh Saffet Efendi (Urfa), Şükrü Kaya (Menteşe), Vasıf Bey (Saruhan), Yahya Kemal Bey (Urfa), Zamir Bey (Adana), Faik Bey (Tekirdağ). Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, Küre Yayınları, 1.Baskı, 2002, s.494-495.

⁶¹⁷ Ahmet Cemil Ertunç, **Cumhuriyetin Tarihi**, Pınar Yayınları, 8.Baskı, 2013, s.66.

⁶¹⁸ Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa...**, s. 112.

⁶¹⁹ Ahmet Cemil Ertunç, **Cumhuriyetin Tarihi**, s.72.

4.2. Tek Parti Döneminde Bağımsızlar (Adaylar ve Milletvekilleri)

Yürürlükteki seçim mevzuatına göre⁶²⁰, milletvekilliklerine siyasal partiler ve cemiyetler aday gösterebildiği gibi bağımsız adaylar da bu seçimlere iştirak edebilmekteydi. Yine mer'î mevzuata göre seçimlere bağımsız olarak girmek isteyen kimselerin Heyet-i Teftişîye'ye başvurmaları ve buradan onay almaları gerekmektedir.

1923 seçimlerinde İstanbul'dan seçime katılan 18 bağımsız aday vardır. Buna karşın Cemiyetin aday sayısı 15'tir. Din adamları, eski devlet memurları, serbest meslek sahipleri ve emekli askerlerin bağımsız aday olarak seçime katıldıkları görülmektedir. (Sakallı) Nurettin Paşa, eski ordu mensuplarına bir örnektir. Eski İstanbul Barosu başkanlarından Lütfi Fikri Bey de yine İstanbul bağımsız adayları arasındadır. Lütfi Fikri Bey'in adaylığı basında geniş yankı uyandırmıştır. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin, 27 Mayıs 1923 tarihli nüshasında Lütfi Fikri Bey hakkında eleştirel bir yazı yayınlanmış, "Bizden Olmayan Bir Namzet" başlıklı yazıda kendisi İngiliz işbirlikçiliği ile suçlanmıştır. Lütfi Fikri Bey'in bir beyanname yayınlamayı uygun görmediğini belirtmesi de yine aynı yazıda eleştirilmiş, söz konusu durum onun "fikir zavallısı" olmasına yolculmuştur.⁶²¹

Nurettin Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Kara Vasıf Bey ve Lütfi Fikri Bey gibi iddialı adayların varlığına rağmen, yine de bağımsız adayların, Cemiyetin gösterdiği adaylar karşısında bir şansı yoktu. Nitekim İstanbul'da Cemiyetin adayları tüm milletvekilliklerini kazanmışlardır. Bu sonuç yurdun geneline de sirayet etmiş, seçimlerde Birinci Grup'un gösterdiği adaylar dışında yalnızca Kadirbeyzade Zeki Bey (Gümüşhane) bağımsız girdiği seçimi kazanarak milletvekili olmuştur.⁶²²

İkinci TBMM, Demokrat Parti'nin kurulduğu 1946 yılına kadar, iktidarın ciddi bir muhalefet tarafından denetlendiği son dönemdir. Mecliste yegâne muhalif Kadirbeyzade Zeki Bey olmayacaktır. Muhalefet; eski başvekillerden Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar'ın ön plana çıktığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) içinde kümelenecekti. Meclise giren tek bağımsız/muhalif milletvekili Kadirbeyzade Zeki Bey'in de katıldığı TpCF, iktidar partisine ve politikalarına karşı tepkinin/muhalefetin odağı oldu. Ancak halk nezdinde çok yüksek itibara ve teveccühe

⁶²⁰ Seçimler 1908 tarihli İntihabı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'na göre yapılmaktadır. Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, 2014, s.85.

⁶²¹ Suzan Ünal, **1923 ve 1927 Seçimleri**, s. 131-133.

⁶²² Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s. 31-35; Suzan Ünal, **1923 ve 1927 Seçimleri**, s. 91. İzmir Suikasti yargılamalarında sanık sıfatıyla yargılanan Zeki Bey, mahkeme sorgusunda 1923 seçimlerine girmek üzere Halk Fırkası'na başvurduğunu, ancak kendisine "biz namzetleri tespit ettik" şeklinde cevap verilmesi üzerine bağımsız olarak adaylığını koyduğunu belirtmiştir. Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan Pusu: İzmir Suikastinin İçyüzü, Cilt 1, İzmir Yargılamaları**, Temel Yayınları, 4.Baskı, 2012, s. 439.

sahip olan TpCF kurucularının ve TpCF'nin sistemden elimine edilmesi çok zaman almadı. Doğu'da başlayan isyan hareketi, buna uygun zemini yarattı ve nihayetinde parti İstiklal Mahkemesi'nce kapatıldı. Fırkanın kapatılmasının ardından, fırka mensubu milletvekilleri bağımsız kalmış, bir süre için Meclis Grubu olarak birlikte hareket etmişlerdir. Örneğin İsmet Paşa hükümetine karşı toplu olarak güvensizlik oyu kullanmışlardır. Ancak yine bu grubun etkin bir varlık gösterebildiğini söylemek mümkün değildir. İsmet Paşa'nın iktidara gelmesinden sonra ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu, muhalif gazeteleri kapatıp, böylece muhalefetin sesinin kamuoyuna ulaşmasını engellerken, İzmir Suikastı yargılamaları da bizzat kapatılan fırkanın önde gelen üyelerini “siyaseten” ortadan kaldırmıştır.⁶²³ Bu gelişmelerden sonra Meclisin denetim işlevini sağlıklı bir şekilde yerine getirdiği söylenemez. Sonuç olarak Mecliste ve basında muhalefet susturulmuş ve sükûnet sağlanmıştır. 1927 seçimlerine de böyle bir ortamda gidilmiştir.

1927 seçimlerine geçmeden önce 1923-1927 Meclis döneminde kurulması planlanan Müdafaa-i Umumiye Fırkası'na değinmekte fayda vardır. Zira bu fırkayı, Birinci Mecliste bağımsız mebusların önde gelen isimlerinden olan Abdülkadir Kemali Bey kurmak istemiştir. 1923 seçimlerinde Meclis dışında kalan Abdülkadir Kemali Bey, gazeteciliğe geri döner ve Adana'da Toksöz adında muhalif bir gazete çıkarmaya başlar. Bu gazetenin yayını devam ederken Abdülkadir Kemali Bey, muhalif bir fırkanın kurulması için çalışmalara başlar, kuracağı fırkaya ilişkin basına demeçler verir. Kurmayı planladığı fırkanın 24 maddelik programını ve madde gerekçelerini Toksöz Gazetesi'nde yazdığı bir dizi başyazıda açıklar.⁶²⁴ Fırka kuruluş sürecindeyken Toksöz Gazetesi hükümet kararı ile kapatılır ve Abdülkadir Kemali Bey hakkında da dava açılır. Bu kapatma kararı muhalif basında geniş yankı bulur. Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, bu kararı akıl almaz bir hata olarak niteleyecektir.⁶²⁵ İstanbul 4. Ceza Mahkemesince 6 ay hapis cezasına çarptırılan Abdülkadir Kemali Bey'in fırka kurma hayali de suya düşecektir.⁶²⁶ Abdülkadir Kemali Bey, Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra kurulan Şark İstiklal Mahkemesi'nin bir kararıyla bir grup gazeteci ile birlikte tekrar tutuklanacak ve yargılanacaktır.⁶²⁷

⁶²³ Işıl Çakan, **Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis**, Çağdaş Yayınları, 1999, s.425-426.

⁶²⁴ Parti programı için bkz. Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s.186-201.

⁶²⁵ Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s.215.

⁶²⁶ Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.75.

⁶²⁷ Mete Tunçay, **Tek Parti Yönetimi'nin...**, s.143. İddianamede Savcı, işlenen suçun üzerinden 3 aylık bir zaman geçtiği gerekçesiyle Basın Kanunu'nun bu hükmü içeren 17. Maddesi uyarınca gazetecilerin beraatlarını isterken, söz ile vatana ihanet suçlamasıyla Abdülkadir Kemali Bey hakkında Adana Asliye (Ceza) Mahkemesi'nde dava açılmış olması sebebiyle kendisinin cezalandırılmasına karar verilmesini istedi. Mahkeme heyeti yargılama sonucu verdiği kararda, sanıkların tahliyesine hükmederken, Abdülkadir Kemali Bey'in Adana'da halkı isyana teşvik suçlaması ile yargılandığı Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevkini

Abdülkadir Kemali Bey ve Müdafaa-i Umumiye Fırkası'na ilişkin kısa bir değerlendirmenin ardından artık 1927 seçimlerine dönebiliriz. TBMM, 26 Haziran 1927 tarihinde tatil kararı almış ve böylece seçim hazırlıkları başlamıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 seçimlerine tek parti olarak katılmıştır. Ancak CHF adaylarının yanı sıra seçimlere bağımsız adayların da iştirak ettikleri görülmektedir. Örneğin Hasan Rıza Bey, Yorgaki Habib, tütün işçilerinden Hüsnü Efendi, Osman Nuri Bey, Mustafa Zühtü Efendi, Mehmet Ferit Bey İstanbul'dan seçime katılan bağımsız adaylardır.⁶²⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası, 316 milletvekilliği kontenjanı için, 316 aday göstermiştir. Dolayısıyla ikinci seçmene, adaylar arasında seçme şansı tanınmamıştır. Seçim sonuçlarına göre 316 milletvekilinin tamamını Cumhuriyet Halk Fırkası kazanmıştır. Bağımsız adaylar seçimlerde bir varlık gösterememiştir. 1927-1931 döneminde yapılan ara seçimlerde de yine CHP'nin gösterdiği adaylar kazanacaktır.⁶²⁹

Tek partili olarak başlayan bu dönemde (1927-1931), Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ikinci muhalefet partisi kurulmuştur. Ali Fethi (Okyar) Bey'in başkanlığında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, ülkenin o dönemki koşullarının uygun olmaması nedeniyle, 99 gün yaşayabilmiş ve nihayet parti yöneticilerinin kararı ile 16 Kasım 1930'da feshedilmiştir.⁶³⁰ Partinin kapatılmasından sonra, Parti Başkanı Ali Fethi Bey, basına yaptığı açıklamada milletvekilliğinden ayrılmayacağını ancak CHF'ye de geri dönmeyeceğini ve çalışmalarına bağımsız bir milletvekili olarak devam edeceğini bildirmiştir. Nitekim Kasım ayının sonlarında Ankara'ya gelip, bağımsız bir milletvekili olarak Meclis çalışmalarına iştirak etmiştir.⁶³¹ Kapatılan SCF'ye mensup diğer milletvekillerine gelince, Bilecik milletvekili Rasim (Öztekin), Ş. Karahisar milletvekili Mehmet Emin (Yurdakul) dışındakiler, CHF'ye tekrar dönmemişler ve yasama dönemini bağımsız milletvekilleri olarak tamamlamışlardır.⁶³² 1931 yılında yapılacak olan seçimler için aday listeleri hazırlanırken Mustafa Kemal Paşa, kapatılan SCF'ye mensup milletvekillerinden yalnızca Dr. Reşit Galip'i yeniden aday göstermiş, geri kalan 14 milletvekilinden hiçbiri aday olamamıştır.⁶³³ Böylece SCF kapatıldıktan sonra CHF'ye

kararlaştırdı. Nurettin Güz, **Türkiye'de Basım-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Yayını, 1991, s.181-182.

⁶²⁸ İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.Baskı, 2017, s.271.

⁶²⁹ Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.91.

⁶³⁰ Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2.Baskı, 1997, s.19.

⁶³¹ İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi...**, s.339-340.

⁶³² Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem 1927-1931**, II.Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

⁶³³ Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.122-123.

dönmeyen ve bağımsız kalmayı tercih eden milletvekilleri de tıpkı Birinci Dönem TBMM’inde yer alan bağımsızlar gibi Meclis dışında bırakılmış oldular.

Üçüncü Dönem TBMM konusuna nokta koymadan önce Birinci Meclisin bağımsız mebuslarından Abdülkadir Kemali Bey’in Ahali Cumhuriyet Fırkası denemesine değinmek gerekmektedir. 1930 yılında SCF’nin kurulmasıyla hareketlenen siyasi ortamda Abdülkadir Kemal Bey de Ahali Cumhuriyet Fırkası adıyla bir siyasi parti kurmuştur. Partinin kurucuları arasında Avukat Abdülkadir Kemali Bey dışında Hasbî, Ali Vehbi, Bekir Sıtkı, Mustafa Ziya, Çiftçi Hasan ve İhtiyat Zabiti Ali Beyler yer almaktaydı.⁶³⁴ 32 maddelik parti programına bakıldığında, ACF’nin liberal bir iktisadi görüşe sahip olduğu görülmektedir. Programda düşünce hürriyeti ve konut dokunulmazlığı ilkelerine yer verilmiş, özgürlükleri kısıtlayan mevzuatın kaldırılacağı taahhüt edilmiştir. İsmi *Hürriyet-i Şahsiye Kanunu* ile özdeşleşmiş olan Abdülkadir Kemali Bey’in kurduğu partinin programında temel hak ve hürriyetlerin ön plana çıkması şaşırtıcı değildir. ACF, gerek SCF gerekse iktidardaki CHF’ye karşı eleştiriler getirmiş, CHF’yi ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun sorumlusu olarak gösterip, SCF’den de “İki numaralı Halk Fırkası” olarak bahsetmiştir. ACF, teşkilatlanma konusunda güçlük çekmiş, Abdülkadir Kemali Bey’in daha önce milletvekili olduğu Kastamonu’da bile şube açamamıştır. Partinin tek şubesi 29 Kasım 1930’da açılan Maraş şubesidir. SCF’nin kapatılmasından sonra ACF de aynı akıbete uğramış ve 21 Aralık 1930’da hükümet kararı ile Parti’nin “idare heyeti gösteremediği” gerekçesi ile kapatılmıştır. TBMM’nin Birinci Döneminden sonra bir daha Meclise giremeyen Abdülkadir Kemali Bey, diğer birçok bağımsız milletvekilinden farklı olarak politikadan uzaklaşmamıştır. Gerek çıkardığı gazeteler, gerekse Müdafaa-i Umumiye Fırkası ve Ahali Cumhuriyet Fırkası girişimleri ile aktif politikanın devamlı içinde olmuştur. Ancak Abdülkadir Kemali Bey’in bu mücadelecisi ve muhalif kişiliği kendisinin defalarca tutuklanmasına, hüküm giymesine sebep olmuştur.⁶³⁵

Bu kısa parantezden sonra artık 1931 seçimlerine geçebiliriz. Hatırlanacağı üzere 1923 ve 1927 seçimlerinde CHF’nin mutlak üstünlüğü vardı. Milletvekilliklerinin tamamını bu fırka kazanmıştı. Her iki seçimde de bağımsız adaylar seçime katılmışlarsa da herhangi bir varlık gösterememişlerdi. 1931 seçimlerinde bu durum değişecektir. Zira CHF

⁶³⁴ Bu dönemde Ahali Cumhuriyet Fırkası dışında başka girişimler de olmuştur. Örneğin Edirne’de Mimar Kazım Tahsin Bey, Türk Cumhuriyet Amele ve Çifti Partisi kurma girişiminde bulunmuş ancak bu girişimini sonuçlandıramamıştır. Yine Arif Oruç da Layık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası adıyla bir siyasi parti kurma teşebbüsünde bulunmuş ancak onun bu girişimi de akim kalmıştır. Murat Yılmaz, **Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.74.

⁶³⁵ Meral Demirel, **Tam Bir Muhalif...**, s. 265-324; Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.77-78.

Başkanlık Divanı, seçimlerden önce 22 seçim bölgesinde, 30 milletvekilliği kontenjanı⁶³⁶ için aday gösterilmemesine karar vermiştir. Böylece fırka tarafından aday gösterilmeyen seçim bölgelerinde bağımsız adaylar kendi aralarında yarışabilecek ve Meclise girebilecekti. Mustafa Kemal Paşa da 20 Nisan 1931 tarihli beyannamesinde, bağımsız adaylar konusunda kendisinin herhangi bir tercihi veya telkini olmadığını belirtmiş; ancak seçmenlere oy verecekleri adayların “cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi” olmaları konusunda dikkatli olmaları uyarısında da bulunmuştur.⁶³⁷ Gerek Mustafa Kemal Paşa, gerekse Parti Genel Sekreterinin verdikleri güvenceler üzerine, boş bırakılan seçim bölgeleri için aday olanların sayısında diğer seçimlere göre artış söz konusudur. Yayınladıkları programlara bakıldığında; bağımsız adayların bir kısmının Cumhuriyet Halk Partisi’ne muhalif olduğu, bir kısmının ise CHP ile aynı ilkeleri savunduğu görülmektedir. Örneğin İstanbul adayı Cemil Bey, kendisinin laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi olduğunu belirterek fikirlerinin CHF’nin ilkelerinden farklı olmadığını, Bursa adayı Asaf Bey, en koyu cumhuriyetçi olduğunu belirtmişlerdir. Yine İstanbul adaylarından eski Moskova Büyükelçisi Galip Kemâli (Söylemezoğlu) Bey de adaylık başvuru dilekçesinde koyu bir cumhuriyetçi sıfatıyla Mecliste “*samimi ve şuurlu murakebe ve münakaşa vazifesini ifa eylemek*” üzere aday olduğunu belirtmiş ve Gazi hazretlerine bağlılığını beyan etmişti. Galip Kemâli Bey, yayınladığı programında ise iktisadi meseleleri ön plana çıkarmış en büyük sıkıntının iktisadi sahada olduğunu ifade etmiştir. Bağımsız adaylardan Güneş Necmi Bey ise yayınladığı beyannamede bağımsız olarak seçildiği takdirde CHF’ye katılacağını belirtmiştir. CHF ve ilkelerine bağlı olduğunu beyan eden hatta seçilmesi durumunda CHF’ye katılacağı yönünde propaganda yapan adayların yanı sıra CHF iktidarına ve ilkelerine karşı olduğunu söyleyen bağımsız adaylar da vardır. İzmir’den aday olan Zeynel Besim Bey, programında liberal iktisattan yana olduğunu ve tekül uygulamasına karşı olduğunu beyan etmiş, dış politikada eksenin Sovyetler Birliği’nden Milletler Cemiyeti’ne kaydırılması gerektiğini belirtmiştir. Konsolidçi Asaf Bey ile Faik Muhiddin Bey de CHF’ye ve ilkelerine muhalif olduklarını bildirmişlerdir.⁶³⁸ Seçimlerde İstanbul’dan (47), İzmir’den (14), Bursa’dan (8), Adana’dan (7), Tekirdağ’dan (3) kişi

⁶³⁶ Bağımsız milletvekilliği için boş bırakılan seçim bölgeleri: İstanbul (4), Adana (1), Afyon Karahisar (1), Aydın (1), Balıkesir (1), Bolu (1), Burdur (1), Bursa (1), İzmir (2), Isparta (1), Kayseri (2), Kastamonu (1), Kocaeli (2), Konya (1), Kütahya (2), Manisa (1), Niğde (1), Samsun (2), Sinop (1), Tekirdağ (1), Aksaray (1), Antalya (1). Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.63.

⁶³⁷ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, 2012, s.172-173; İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi...**, s.352; Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.65.

⁶³⁸ İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi...**, s.352-360.

bağımsız olarak aday olmuştur. Diğer illerde de bir veya iki bağımsız aday seçimlere katılmıştır.⁶³⁹

Seçim sonuçlarına göre bağımsız adaylar Ali Münif Bey (Adana)⁶⁴⁰, Mollazade Cemal Bey (Afyon), Hisarızade Ali Rıza Bey (Aksaray), Numan Bey (Antalya), Dr. Fuad Bey (Aydın), Enver Bey (Balıkesir), Kemal Turhan Bey (Isparta), Halil Bey (İzmir), Hüsnü Bey (İzmir)⁶⁴¹, Dr. Suat Bey (Kastamonu), Coşkun Osman Bey (Kayseri), Ahmet Tevfik Bey (Kayseri), Sırrı Bey (Kocaeli), Ali Bey (Kocaeli), Ali Haydar Bey (Konya), Uşaklı Bacakzade Mustafa (Kütahya), Tevfik Bey (Kütahya), Galip Bey (Niğde), Boyabatlı Hulusi Bey (Sinop) seçimi kazanıp milletvekili olmuşlardır.⁶⁴² Ancak seçimlerden bir yıl içerisinde bağımsız milletvekillerinin 11'i CHF saflarına katılmıştır. Böylece bağımsızların Meclisteki sandalye sayısı 7'ye düşmüştür. Bağımsız milletvekilleri Meclis çalışmalarında, Birinci Meclisteki İkinci Grup ile bağımsızlar veya TpCF üyeleri gibi CHF'yi zor durumda bırakacak şekilde ciddi ve sert bir muhalefet yürütememişlerdir. Zira sayıca çok küçük bir grubu oluşturmaktaydılar. Üslupları da son derece temkinliydi. Örneğin Kocaeli milletvekili Sırrı Bey, hükümeti eleştirdiği bir konuşmasını, *“buna ehemmiyet verilmelidir. Hükümetten bunu istirham ediyorum. Sözlerimi hüsnüniyetime bağışlasınlar”* şeklinde bitirmişti. Ancak sonu özür ile biten bu “eleştiri” bile iktidar partisine mensup milletvekillerince tepkiyle karşılanmış ve kendilerine parti ilkelerini kabul ettikleri için aday olabildikleri hatırlatılmıştır.⁶⁴³

Avrupa'da yaşayan Türk mültecilerin, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin Anayasa'ya aykırı şekilde yapıldığı eleştirilerini yönelttikleri protesto telgrafları karşısında bağımsız milletvekilleri Halil Bey ile Sırrı Bey, konuşmalarında Mustafa Kemal Paşa'ya sadakatlerini bildirir ve söz konusu telgrafları gönderenleri memleketin birliğine karşı ihanet etmekle suçlar. Sırrı Bey, 9 Mayıs 1931 tarihinde İsmet Paşa tarafından okunan hükümet programını çok beğendiğini ifade etmiş ancak programın kendilerine daha

⁶³⁹ Esat Öz, **Tek Parti...**, s. 171.

⁶⁴⁰ Son Posta Gazetesi'nde çıkan bir habere göre (24 Nisan 1931) CHF üyelerinin müstakil aday olabilmeleri için partiden onay almaları gerekmekteydi. CHF üyesi olan Ali Münif Bey, sonuçta seçime müstakil olarak girmiş ve Adana'dan milletvekili seçilmiştir. Seçildikten sonra CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal (Atatürk)'e ve Genel Sekreter Recep (Peker) Bey'e yazdığı telgraflarda, CHF üyesi olduğu halde müstakil milletvekili olması konusunda ne düşündüklerini sormuş, bu konu bir sorun teşkil ediyorsa müstakil milletvekilliğinden istifa edeceğini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Recep Bey, Ali Münif Bey'e gönderdiği cevabi telgraflarda tebriklerini bildirmiş ve kendisine CHF'den kürsü verileceği belirtilmiştir. Ali Münif Bey de bu cevaba istinaden CHF Grubuna katılmıştır. Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.91-92.

⁶⁴¹ Halil Bey'in 40, Hüsnü Bey'in ise 20 oy ile mebus seçilmeleri basında eleştirilmiş, bu kişilerin İzmir'i ve İzmirliileri temsil edemeyecekleri yazılmıştır. Anadolu Gazetesi, bu kadar az oylar ile mebus seçilmesini şu satırlar ile tenkit etmiştir: *“Gerçi bin küsur reyeye karşı (20) rey gibi cılız ve ekseriyet denmeğe bile gayri lâyük bir nisbetsizlikle meb'us olmak bir mes'ele addedilemezdi.”* Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.96-99.

⁶⁴² İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi...**, s.386.

⁶⁴³ Esat Öz, **Tek Parti...**, s. 171-172.

önceden dağıtılmadığı hususunda bir eleştiri getirmiştir. Sırrı Bey'in bu konuşmasında esasa ilişkin bir tek iktisadi mevzuların yer aldığı görülmektedir.

Murat Yılmaz, müstakil milletvekillerinin, konuşmalarının başında ve sonunda devlet büyüklerini övmeyi bir gelenek haline getirdiklerini belirtmektedir. Gerçekten müstakil milletvekillerinin Meclis hitaplarına bakıldığında özellikle Mustafa Kemal Paşa ile İsmet İnönü güzellemesi ile söze başladıkları görülmektedir. Örneğin basın hürriyetine ilişkin yapılan görüşmelerde söz alan İzmir milletvekili Halil Bey, konuşmasına İsmet Paşa'nın hatipliğini överek başlamış ve konuşmasını "Gazi'ye itimat edilmesi durumunda bütün sorunların halledileceği" inancını dile getirerek sonlandırmıştır.⁶⁴⁴ Dönem boyunca gerçekleştirilen bütçe görüşmelerinde de müstakil milletvekillerinin yaptıkları tenkitten ziyade genelde mevcut durum tespit etmek ve çeşitli öneriler sunmaktan ibarettir. Bütçe görüşmelerindeki hitaplarından başta Sırrı Bey olmak üzere müstakil milletvekillerinin devletçiliğe karşı oldukları, liberal iktisadi politikalardan yana oldukları ve vergileri ağır buldukları anlaşılmaktadır.⁶⁴⁵ Bu dönemde (1931-1935) Meclisin, hükümetin kararlarını onama makamı olduğu oylama sonuçlarından anlaşılmaktadır. Alınan kararların yüzde 93,9'u oybirliği ile Meclisten geçmiştir. Bu kadar yüksek oybirliği oranı, Meclisin denetim işlevini sağlıklı bir şekilde yürütmediğini göstermektedir.⁶⁴⁶

1934 seçimlerine geçmeden önce 1933'te yapılan ara seçimde Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın, Konya'dan müstakil mebus seçilmesi olayına değinelim. Bilindiği gibi kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucusu ve Genel Sekreteri olan Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in Harbiye'den beri en yakın arkadaşlarından idi. TpCF olayı aralarında siyasi ayrılık yaşanmasına sebep olmuştu. Ancak yine de Ali Fuat Paşa, TpCF'nin diğer kurucularının aksine Mustafa Kemal Paşa ile sosyal ilişkilerini kesmemiş⁶⁴⁷, paşayı Çankaya'da müteaddit defalar ziyaret etmişti. Bu ziyaretlerinden birinde mebusluk için kendisine bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından teklif yapıldı. (5 Haziran 1933) Ali Fuat

⁶⁴⁴ Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 171-203.

⁶⁴⁵ Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 210-233. 1932 Yılı Bütçe görüşmelerinde Sırrı Bey'in Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatını, alışlagelmişin dışında şiddetli şekilde eleştirdiği görülmektedir. Sırrı Bey konuşmasında kaçakçılık ve isyanların bu teşkilatın sorumluluk sahasında meydana geldiğini, bu teşkilatın görevini layıkıyla yerine getirmediğini belirtmiş ayrıca aynı konuşmasında hükümetin devletçilik politikasını eleştirmiş, iktisadi gelişmenin bu politika nedeniyle sekteye uğradığından yakınmıştır. Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 215-220.

⁶⁴⁶ Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.167.

⁶⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuat Paşa arasındaki ilişki eskilere dayanmaktadır. Mustafa Kemal Paşa gençlik yıllarında zaman zaman Ali Fuat Paşa'nın aile evinde kalmış, onlardan yardım görmüştür. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa'nın gönlünde Ali Fuat Paşa'nın yeri ayrıdır. İzmir suikasti davasında sanık sıfatıyla yargılanan Ali Fuat Paşa'nın beraat etmesi, bu yakın dostluğa dayandırılmaktadır. Ali Fuat Paşa siyasi anılarında, Çankaya'da yapılan bir görüşmede Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine "*paşaları senin yüzünden mahkemeye yedirtmedim*" dediğini öne sürmüştür. Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan...**, s. 371-372.

Paşa, bu konuda önce bir tereddüt yaşamış ancak İsmet Paşa ile yaptığı görüşme sonucunda adaylığa ikna olmuştur. Ali Fuat Paşa'nın mebus olması bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından istenince, CHF merkezi bu ara seçimlere daha özel bir önem atfetmiştir. CHF Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey tarafından Konya Valisi Cemal Bey ile Konya Mebusu Kazım Hüsnü Bey'e gönderilen telgraflarda, ara seçimlerde istenen sonucun (Ali Fuat Paşa'nın seçilmesi) alınması için çalışmaları isteniyordu. Seçim sonuçları istenilen şekilde sonuçlandı ve Ali Fuat Paşa Konya mebusu seçildi.⁶⁴⁸

TBMM'nin 5 Aralık 1934'teki toplantısında seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. Seçimlerde Cumhuriyet Halk Fırkası yine rakipsizdi. Ancak artık yerleşmiş bir gelenek olarak bağımsız milletvekilleri için yine boş kontenjanlar ayrıldı ve bu kontenjanlar için CHF aday göstermedi. Bağımsız adaylar CHF'nin aday göstermediği 13 seçim bölgesinde seçilebilmek üzere yarıştılar.⁶⁴⁹

5 Aralık 1934'te kabul edilen kanun ile kadınlara milletvekili seçilme hakkı tanınmıştı. Böylece 1935 milletvekili seçimlerinde kadınlar ilk defa aday olabileceklerdi. Kapatılan Kadınlar Birliği'nin eski başkanlarından Nezihe Muhiddin, Şaziye Berrin, Hatice Çiftçi ve Hacer Nihat Hanım, CHF'nin gösterdiği 17 kadın aday⁶⁵⁰ dışında bağımsız olarak seçime katılan kadınlardı. Bağımsız olarak seçime giren bu kadın adayların hiçbiri seçilemedi.

1935 Seçimleri kadınlar açısından olduğu gibi azınlıklar açısından da bir ilki barındırıyordu. Zira CHF yönetimi azınlıkların bağımsız milletvekili olarak seçilmelerine yeşil ışık yaktı. Böylece azınlıklara milletvekili olabilme yolu açıldı. Ermeni ve Rum cemaatine mensup birçok isim bağımsız milletvekillikleri için adaylıklarını koydu. Dâhiliye Uzmanı Dr. Abravaya (Niğde), Berç Keresteciyan (Afyonkarahisar), İstimat Zihni Özdamar (Eskişehir), Dr. Taptas (Ankara) bunlardan bazıları idi.⁶⁵¹

Seçim sonuçlarına göre; Dr. Taptas (Ankara), Berç Keresteciyan (Afyonkarahisar), Tayfur Sökmen (Antalya), Mustafa Ensoy (Çankırı), Emekli General Şefik (Denizli), İstimat Zihni Özdamar (Eskişehir), Refet Bele (İstanbul), Halil Mentеше (İzmir), Lise Müdürü Nuri (Kastamonu), Ali Fuat Cebesoy (Konya), Hüsnü Kitapçı (Muğla), Dr. Abravaya Marmaralı (Niğde) ve Mithat Şükrü Bleda (Sivas) milletvekili olmaya hak

⁶⁴⁸ Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s.141-146.

⁶⁴⁹ ⁶⁴⁹ Bağımsız milletvekilliği için boş bırakılan seçim bölgeleri: Afyonkarahisar (1), Ankara (1), Antalya (1), Çankırı (1), Denizli (1), Eskişehir (1), İstanbul (1), Kastamonu (1), Konya (1), Kütahya (2), Muğla (1), Niğde (1), Tokat (1), Sivas (1), Yozgat (1). CHF son anda Kütahya'dan aday göstermiş ve böylece bağımsızlar için ayrılan bon kontenjan 16'dan 15'e düşmüştür. Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 257-258.

⁶⁵⁰ CHF'nin aday gösterdiği kadınların listesi için bkz. Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.174-175.

⁶⁵¹ Hakkı Uyar, **Tek Parti...**, s.176-177; İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi...**, s. 426-431.

kazanmışlardır. Refet Bele'nin adaylığını CHF de desteklemiş, yayınladığı duyuruda Refet Bele'ye oy verilmesi çağrısında bulunmuştur. Bu desteğe karşın Refet Bele 1625 ikinci seçmenin yalnızca 290'ının oyunu alarak seçilebilmiştir. İstanbul seçmeni, çoğunlukla CHF'den yana oy kullanmıştır. Ali Fuat Cebesoy'un seçilmesi ise oybirliği ile gerçekleşmiştir. Ali Fuat Cebesoy Konya'da 1352 oyun tamamını alarak seçilmiştir.⁶⁵²

Erzurum'da müstakil milletvekilliği için boş kontenjan bırakılmamasına rağmen adaylığını koyan Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, bizzat Erzurumlular tarafından şiddetli şekilde eleştirilecek ve adaylık girişimi başarısızlık ile sonuçlanacaktır. 1877 yılında Erzurum'da doğan, hukuk tahsilinden sonra İstanbul Barosu'na bağlı olarak avukatlık mesleğini icra etmiş olan Hüseyin Avni Bey hatırlanacağı üzere TBMM Birinci Döneminde Erzurum milletvekili olup İkinci Grup'un da sözcülerinden biriydi.⁶⁵³ Birinci Dönem'in sona ermesinin ardından TBMM'ye bir daha seçilememiş olan Hüseyin Avni Bey 1935 seçimlerinde cesaret örneği gösterip Erzurum'dan aday olmuştur. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere en sert tepkiyi yine Erzurumlulardan almıştır. Nitekim Mustafa Durak Bey ve Belediye Meclis üyelerinin kendisine yazdığı telgrafta, “memleketin sükûn içinde bulunduğu şu sıralarda” adaylığının bu sükûnetin ihlaline teşebbüs niteliğinde olduğu ve bunun Erzurumluları sinirlendirdiği belirtilmiş, kendisine aday olması yönünde telkinde bulunan kimselerin isimlerinin açıklanması istenilmiştir.⁶⁵⁴ Görüldüğü gibi Tek Parti döneminin politik atmosferinde müstakil milletvekilliği için aday olmak, CHF'nin kontrolü dışında yaşanan bir gelişme ise, birtakım olumsuz sonuçları olan bir girişimdir. Erzurumluluğu ile gurur duyan ve avukat tabelası ile kartvizitine bile *Erzurumlu Hüseyin Avni* yazdıran Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in bu cüretkâr girişimi, bir dönem milletvekilliği de yaptığı Erzurum'dan çizik yemesiyle sonuçlanmıştır.

Bir önceki dönemde olduğu gibi Beşinci Dönem TBMM'de de müstakil milletvekilleri çok etkin muhalefet yapmamışlardır. 1937 yılında CHF'nin ilkelerinin Anayasa'ya girmesi konusunda yaşanan tartışma dışında bağımsız milletvekillerinin sönük bir Meclis dönemi geçirdikleri söylenebilir.⁶⁵⁵

⁶⁵² Diğer bölgelerde seçilen müstakil adayların aldıkları oy sayıları için bkz. Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 270.

⁶⁵³ Hüseyin Avni Ulaş'ın biyografisi için bkz. Ahmet Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2012, s. 91-108.

⁶⁵⁴ Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 263-265.

⁶⁵⁵ Hakkı Uyar, **Tek Parti...**, s.179-180 ; CHF'nin altı ilkesinin Anayasa'ya girmesi konusunda yapılan müzakerelerde söz alan Halil (Menteşe) Bey, devletçilik ilkesinin Anayasa'ya girmesinin yanlış olduğunu,, böyle bir durumda liberal ilkeleri savunan bir siyasal partinin kurulamayacağını belirtmiştir. Bu sözler karşısında söz alan Recep Peker'in tutumu çok açık ve doğrudandır: “(...) milliyetçiliğin nakızı olan beynelmilelcilik ve halkçılık nakızı olan imtiyazcılık veya sınıfcılık ve **Devletçiliğin nakızı olan liberallik**,

26 Mart 1939'da yapılan seçimlerde CHP, 424 milletvekilliği kontenjanı için 420 aday göstermiştir. Bu seçimlerde bağımsız adaylar için ise yalnızca 4 kişilik yer boş bırakılmıştır. Seçilen bağımsız mebusların hepsi azınlıklardandır. Bunlar Berç Türker (Afyonkarahisar), Dr. Nikola Taptas (Ankara), İstimat Özdamar (Eskişehir) ve Dr. Abravaya Marmaralı (Niğde)'dir.⁶⁵⁶ İstanbul'da önceki seçimlerin aksine CHP bağımsızlar için boş yer bırakmamış ve 17 partili ismi aday göstermiştir. Buna bağlı olarak, seçime giren 9 bağımsız adaydan hiçbiri seçilebilecek kadar oy alamamıştır.⁶⁵⁷

Aslında CHP'nin, bu seçimlerdeki tutumu Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bir süredir yaptığı konuşmalarında dillendirdiği çok partili sistem ideali ile çelişiyordu. Zira İnönü seçimlerden 20 gün önce 6 Mart 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde, üniversiteli öğrencilere hitaben yaptığı konuşmada “*Çok yakın bir tarihte, hakiki halk iradesi ve halk murakabesinin kendi memleketimiz bünyesinde de tahakkuk etmiş olduğunu göreceksiniz. (...) Halkçı bir idarenin bütün yüksek ve ileri tekâmülleri siyasi hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilecektir. Milletın murakabesi idare üzerinde hakiki ve fiili olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edilmedikçe halk idaresi vardır denilemez.*” şeklindeki ifadesiyle idealinin çok partili bir sistem olduğunu ortaya koymuştu.⁶⁵⁸ İsmet İnönü'nün bu ideali 1939 seçimlerinde gerçekleşmeyecek, Meclise yalnızca 4 bağımsız/muhafif milletvekili girecekti. Ancak yine de 6. Dönem TBMM (1939-1943) İnönü'nün bu idealinin gerçekleşmesine yönelik bir küçük adımın atılmasına şahitlik edecekti: “Müstakil Grup”.

İktidarın karşısında, onun icraatlarını denetleyecek bir mekanizmanın oluşturulması için ürkek bir girişim olarak Müstakil Grup, CHP Beşinci Büyük Kurultay'ında kurulmuş ve gerçek bir muhalefet partisinin (Demokrat Parti) meydana çıkmasına kadar faaliyetlerini yürütmüştür. Tek parti döneminde bağımsızların incelendiği bu bölüm Müstakil Grup'un kuruluşu ve çalışmaları ile tamamlanacaktır.

29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihleri arasında yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Büyük Kurultay'ının açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı ve Parti Genel Başkanı İsmet İnönü, CHP içerisinde bir Müstakil Grup kurulacağını açıklamıştır⁶⁵⁹:

lâlikliğin nakızı olan klerikallik ve inkılâbçılığın nakızı olan irtica lehinde hiçbir faaliyet yapılamayacaktır. (...)” Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 397-406.

⁶⁵⁶ Tansu Barış Mahmutoğlu, “Atatürk’süz İlk Seçimler: 1939 Genel Seçimlerinde CHP’nin Çalışma ve Propagandaları”, **Atatürk Dergisi**, Cilt V, Sayı 1, Temmuz 2016, s. 57.

⁶⁵⁷ Ahmet Demirel, **Tek Partinin...**, s.243-244.

⁶⁵⁸ Meltem Tekerek, “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Müstakil Grup”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 57, Güz 2015, s. 155-156.

⁶⁵⁹ **C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları**, 29 Mayıs 939 – 3 Haziran 939, Ulus Basımevi, 1939, s. 20.

“Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cumhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grupunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan, bir Müstakil Grupun; icra mevkiinde olan Millet Vekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz.”

Program-Nizamname Encümeni, Genel Başkan'ın bu konuşması üzerine hazırladığı raporda, kurulması düşünülen Müstakil Grup'un, memleket için faydalı olacağı, artık halk iradesinin Meclis ve parti çalışmalarına daha iyi yansıtacağı, *“parti faaliyetlerinin daimi bir murakebe ile daha verimli bir surette ilerlemesine ve Büyük Millet Meclisi mesaisinin memleket işlerini iki cepheli olarak tetkik altında bulunduracak şekilde inkişaf etmesine yol açacağı”* ifade edilmiştir.⁶⁶⁰ Parti Genel Sekreteri Dr. Fikri Tuzer, Kurultay konuşmasında tek partili bir sistemin memleket menfaatlerine daha uygun olduğu belirtmiş, ancak tek partili bir Mecliste, eleştiri ve denetim işlevini görececek bir yapının oluşturulmasının da zorunlu olduğunu sözlerine eklemiştir.

Komisyon tarafından hazırlanıp oya sunulan teklif aynen kabul edilmiştir. Yeni Nizamname'nin 125-130. maddeleri Müstakil Grup'un yapısı ve görevlerine ilişkin olup şu şekildedir⁶⁶¹:

“Madde 125 - Partili mebuslardan Kurultay umumi heyetince seçilen 21 arkadaş meclis içinde müstakil bir hüviyet taşırlar. Bunlar grup müzakerelerine iştirâk ederler ve fakat reye iştirâk edemezler. Buna karşı Meclisin umumi heyetinde mütalealarını kendi gruplarının kararlarına göre beyan ederler ve reylerini kullanırlar.

Madde 126 - Müstakil Grupta reis vekili müzakereleri idare için kendisine bir vekil tayin edebilir. Müstakil Grup kendi âzalarıyla umumi toplantılar yapar ve kararlar verir. Müzakere usulü meclis grupunun hükümlerine tâbidir. Müstakil grupun bu grupça Millet Meclisinin her içtima senesi başında seçilen üç âzadan mürekkep bir idare heyeti vardır.

Madde 127 - Müstakil grup heyeti umumiyesi, Partiye mensup olmıyan mebusları müzakerelerine dinleyici olarak dâvet edebilir.

⁶⁶⁰ C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 25-27.

⁶⁶¹ CHP Nizamnamesi, 29 Mayıs 1939, Ankara, Ulus Basımevi, s. 30-31. Yalnızca 129 madde hakkında iki tadil teklifi sunulmuştur. Ancak tadil teklifleri kabul edilmemiş, komisyondan gelen madde düzenleme aynen kabul edilmiştir. C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 76-77.

Madde 128 - Parti Müstakil grupunun vazifesi:

a) Devlet işlerinin iyi cereyanını, parti nizamname ve programının ve Büyük Kurultay kararlarının en iyi tatbikini, meclis grubu kararına tâbi olmaksızın murakabe etmektir. Bu grup dört senelik faaliyeti hakkında gelecek kurultaya rapor takdim eder.

b) Müstakil grup, umumî heyetinin kararıyla, İcra Vekillerinden sual ve istizah yapabilir ve İcra Vekilleri için mecliste itimat reyî tahrik edebilir. Kezalik hükümetten herhangi bir meselenin mecliste alenen müzakereye konulmasını talep edebilir.

c) Müstakil grup reis vekili Parti hükümetinin muvaffakiyetine yardım etmiye, nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmıya bilhassa dikkat eder.

Madde 129 - Müstakil grup âzaları bu sıfat üzerinde bulundukça, Parti hükümetine âza intihap olunamazlar.

Madde 130 - Müstakil grup reis vekili, devlet ve partinin resmi ve hususi bütün teşekküllerinde, meclis grup reis vekilleriyle aynı haklara maliktir.”

Nizamnamenin Müstakil Grup'a ilişkin bölümünde yer alan 125. ve 129. maddeler Parti yönetiminin Müstakil Grup'tan ne beklediğinin net göstergesidir. Kurultay görüşmelerinde hatiplerce üzerinde durulan, eleştirilen maddeler de bunlardır. 125. madde hakkında görüşlerini beyan etmek üzere söz alan Hikmet Bayur, müstakil milletvekillerinin Meclis Genel Kurul görüşmelerinde (oy hakları olmadığından) sonucuna tesir edemedikleri Parti Grup kararlarını savunmak durumunda kalacak olmalarını garipsemiş, bu milletvekillerini böyle bir zorunluluk altında bırakmaya hakları olmadığını belirtmiştir. Manisa delegesi Haşim Gür de Bayur ile aynı yönde fikir beyan etmiş, Müstakil Grup teşkilatını faydasız bulduğunu söylemiştir. Yine Yozgat delegesi Sırrı İçöz de aynı maddeye ilişkin konuşmuş ve müstakil milletvekillerinin grupta karar ne yönde verilirse verilsin, Meclis Genel Kurulunda serbest kalmalarının daha uygun olduğunu beyan etmiştir.⁶⁶² Gerçekten, 125. maddenin “*Meclisin umumi heyetinde mütalealarını kendi gruplarının kararlarına göre beyan ederler ve reylerini kullanırlar.*” şeklindeki son cümlesi, Müstakil Grup üyelerine Meclis Genel Kurul görüşmelerinde serbest hareket alanı bırakıldığı gibi bir izlenim yaratsa da, Nizamname'nin, tüm parti üyesi milletvekillerinin parti grubunca alınan kararlara uymasını zorunlu tutan 112. maddesi, daha başından

⁶⁶² C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 31-33.

Müstakil Grup üyelerinin Meclis çalışmalarında özgür iradelerini kullanmalarına engel olmaktaydı.⁶⁶³ Dolayısıyla yukarıda değinilen eleştirilerde haklılık payı var gibi görünmektedir.

Müstakil Grup üyelerinin, gruba üye oldukları sürece hükümette görev alamayacaklarına ilişkin 129. madde de, 125. madde gibi tartışma konusu olmuştur. Müstakil Grup'a, hükümeti denetleme görevi verildiği düşüncesi ile bu madde hüküm altına alındıysa tutarlı bir düzenlemeden bahsedilebilir. Aksi durumda milletvekilleri arasında bir ayrımcılıktan söz edilir. Nitekim Hikmet Bayur da böyle bir kaydın getirilmesinin doğru olmadığını ifade etmiş, Müstakil Grup üyesinin vekil olduktan sonra da grup üyeliğinden ayrılabilceğini, baştan böyle bir kaydın konulmasına taraftar olmadığını bildirmiştir. Ankara delegesi Mecdi Sayman da böyle bir kısıtlamayı gereksiz bulmuş, Müstakil Grup'ta liyakat gösteren bir üyenin istifa ettirilerek bakan olarak görevlendirilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. Sayman'a göre böyle bir kısıtlama rencide edici olacaktır.⁶⁶⁴

Bu eleştirilere karşı cevap vermek üzere söz alan Ankara milletvekili Mümtaz Ökmen konuşmasına, Müstakil Grup'un Parti teşkilatının bir parçası olduğunu, üyelerinin de aynı zamanda Parti üyesi olduğunu hatırlatarak söze başlamış ve eklemiştir: “(...) *Bilhassa nizamnameyi yapan Kurultay bu grupu bazı takyidatla mukayyet tutmuş bir Partili Mebusun, kendisinin mensup olduğu Grupun karar vermiş olduğu bir meseleye velevki içtihat ve kanaatine muhalif dahi olsa, Meclisin alenî celsesinde muhalif rey veremez ve muhalif mütalâa dermeyan edemez demiştir. Kurultay nizamnameyi kabul ettiği takdirde Mecliste kendi mebusu olarak bulunan arkadaşların da bir kısmını bu takyidattan istisna etmiş oluyor ve işte fark burada görünüyor. (...) Cumhuriyet Halk Partisi ve yahut herhangi bir siyasi parti, onun prensiplerine inanmış ve kabul etmiş olan mensuplarına her siyasi partide olduğu gibi bazı zarurî kaidelere itaat etmesi külfetini verebilir.*” Ökmen konuşmasının sonlarında Müstakil Grup'un CHP teşkilatından olduğunu tekrarlamak gereği duymuştur.⁶⁶⁵

Nizamnamenin ilgili maddeleri ile Ökmen'in bu konuşmasını birlikte değerlendirdiğimizde, Müstakil Grup'un iktidarı ciddiyetle eleştirecek, yeri geldiğinde alternatif fikirler öne sürecek bir yapı olarak düşünülüp tesis edilmediği anlaşılmaktadır. Bir muhalefet partisinin kurulmasına uygun siyasi ve hukuki altyapının hazırlanmadığı bu

⁶⁶³ CHP Nizamnamesi, s. 27.

⁶⁶⁴ C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 32.

⁶⁶⁵ C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, s. 38-39.

dönemde Müstakil Grup'un kurulmasının tek sebebi rejimin otoriterliğini göstermelik de olsa hafifletmek olabilirdi. Ancak bu çabanın ciddiye alınabilir bir tarafı da bulunmamaktaydı. Zira Müstakil Grup'un faaliyetlerinden önce grubun kuruluşu ve yapısında ciddi sorunlar mevcuttu. Öncelikle Müstakil Grup, iktidarın politikalarına karşı kendiliğinden oluşan muhalefet hareketinin bir tezahürü değildi. Bizzat Tek Parti'nin iradesi doğrultusunda suni şekilde kurulmuştu. Doğal olarak Müstakil Grup muhalefetinin sınırlarını da Tek Parti çizmişti. Müstakil Grup'a kendi başkanını belirleme yetkisi bile verilmemişti. Bu grubun başkanlığını, CHP Genel Başkanı yürütecekti. Yani CHP Genel Başkanı hem iktidarın politikalarını belirleyecek, hem de bu politikaları denetlemesi düşünülen Müstakil Grup'un başkanlığını üstlenecekti. Ayrıca Nizamname ile Müstakil Grup reis vekiline verilen "*hükümetinin muvaffakiyetine yardım etmiye, nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmıya bilhassa dikkat*" etme görevi de aslında grubun ne kadar müstakil olduğunu açıkça ortaya koymaktaydı.⁶⁶⁶

Müstakil Grup'un yapısını inceledikten sonra işlevi ve faaliyetleri neler olmuştur? Artık bu sorunun cevabını arayabiliriz. CHP Nizamnamesi'ne göre, Parti içerisinde 21 milletvekili Kurultay tarafından, Müstakil Grup'ta çalışmak üzere görevlendirilmiştir. Bu isimler, Dr. Hüsamettin Kural, Atıf Akgüç, Fazlı Güleç, Emin Aslan Tokat, Zeki Mesut Alsan, Aziz Akyürek, Nakiye Elgün, İzzet Arukan, Ali Rana Tarhan, Ahmet Şükrü Esmer, Ziya Karamürsel, Şehime Yunus, Ali Rıza Türel, Sadri Ertem, Emrullah Barkan, Rıdvan Nafiz Ergüder, Hüsnü Kitapçı, Fuat Sirmen, Kemalettin Kamu, Abdurrahman Naci Demirağ, Nazım Poroy idi. Grup, 5 Haziran 1939'da yaptığı toplantıda Grup İdare Heyeti'nin belirlemiş, Grup Reis Vekilliği'ne de Ali Rana Tarhan atanmıştır.⁶⁶⁷ 1943 yılında yapılan CHP 6. Kurultay'ında grup üye sayısı 35'e çıkarılacaktır. O tarihe kadar üyelik kontenjanı 21 olarak kalmış ancak Grup üyelerinin çeşitli sebepler ile gruptan ayrılmaları nedeniyle Müstakil Grup 1943'te yapılan CHP 6. Büyük Kurultayı'na 17 üye ile çıkabilmiştir.⁶⁶⁸

Müstakil Grup'un parti grup toplantıları düzenli olarak her hafta yapılmış, grup bazen de özel gündemle toplanmıştır. Müstakil milletvekilleri grup çalışmalarında genellikle Meclis Genel Kurulu'nun görüşeceği gündemi, Genel Kurul'dan önce toplanarak, kendi aralarında tartışıp yol haritası belirlemişler; Meclis Genel Kurulu'nda,

⁶⁶⁶ Osman Akandere, "1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup'un Yapısı ve İşlevi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 1.7 (2000) s. 308.

⁶⁶⁷ Ali Rana Tarhan, Müstakil Grup'un lağvedildiği 1946'daki CHP 6. Büyük Kurultayı'na kadar bu görevini sürdürmüştür.

⁶⁶⁸ Murat Yılmaz, **Tek Parti...**, s. 455,475-477.

grup toplantılarında belirledikleri esaslar çerçevesince faaliyet yürütmüşlerdir. Önemli görülen konularda grup toplantılarına Başbakan ve Bakanlar da davet edilmiş ve onların görüşleri alınmıştır. Müstakil Grup 1939-1943 tarihleri arasında 36, 1943-1946 tarihleri arasında da 108 toplantı yapmıştır. Bu grup toplantılarında ekonomik, askeri, idari ve sosyal, birçok konuda görüşmeler yapılmıştır.⁶⁶⁹ Ancak bu faaliyetlerin hükümeti zor durumda bırakacak, onu yönlendirecek olgunlukta ve kararlılıkta olmadığını belirtmemiz gerekir. Müstakil Grup'un bu faaliyetlerinin formalitelerin yerine getirilmesinden ibaret olduğu görülmektedir. O kadar ki iktidar partisine mensup milletvekilleri bile, Müstakil Grup'un kimi konularda yeterince etkili muhalefet yapamadığı hususunda yergide bulunmuşlardır. Örneğin CHP milletvekili Emin Sazak, Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun görüşmelerinde, kanun hakkında Müstakil Grup Başkan Vekili Ali Rana Tarhan'ın ikazlar yapmasını beklediğini, ancak beklenilenin gerçekleşmediğini söylemiştir. Bingöl milletvekili Feridun Fikri Düşünsel de Müstakil Grup'u eleştirmiş, grubun yapıcı ve somut öneriler getirmesini istemiştir. Refik İnce de Cumhuriyet Gazetesi'nde yazdığı bir yazıda, Müstakil Grup'un iktidarı denetlemek konusunda somut bir icraatını görmediğini belirtmiştir.⁶⁷⁰

Konuya ilişkin literatürde Müstakil Grup'un kamuoyunu çok partili düzene alıştırmak için kurulduğu ancak bu grubun CHP'ye ciddi bir muhalefet yapmak şöyle dursun, meseleleri CHP kadar bile ele alamadığı⁶⁷¹, Müstakil Grup'un hükümetin icraatlarını alkışlamaktan başka bir şey yapamadığı⁶⁷², Müstakil Grup'un müstakil olmaktan ziyade pek çok CHP'li mebusan daha çok CHP'li olduğu⁶⁷³, Müstakil Grup'un muhalefet işlevini yerine getiremediği aksine bu uygulama ile gerçekte partili olmayan milletvekillerinin CHP Genel Başkanı'nın otoritesine bağlandığı ve muhalefet yapma olanaklarının ortadan kaldırıldığı⁶⁷⁴ dile getirilmiş, bu grubun, "Türkiye'de de murakabe ve denetim var" demek için kurulduğu belirtilmiştir. Son olarak Hilmi Uran da anılarında Müstakil Grup'un kendisinden bekleneni veremediğini, yalnızca kendi grup toplantılarında hükümet icraatları hakkında eleştiriler getirildiğini, ancak bundan daha sert muhalefetin CHP grup toplantılarında yapıldığını belirtmekte ve Müstakil Grup hakkında tenkitlerine

⁶⁶⁹ Osman Akandere, "1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup'un Yapısı ve İşleyişi", s. 311-316.

⁶⁷⁰ Volkan Payaşı, "Tek Parti İktidarı'ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)" **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XIV/28 (2014-Bahar), s. 184-187.

⁶⁷¹ Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2012, s. 18-19.

⁶⁷² Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1.Baskı, 1983, s. 180.

⁶⁷³ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, 2010, Cilt 1, s. 80.

⁶⁷⁴ Şükrü Karatepe, **Tek Parti Dönemi**, Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 105-106.

devam etmektedir: *“Meclisin aleni toplantılarında ise Müstakil Grup, asıl ana parti grubundan hatta daha çekingen daha ihtiyatlı davranırdı. Öte yandan, başı yine Halk Partisi genel başkanına bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle suni bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de, sonuna kadar kimse bir şey ummamıştı ve sunilik grubun büyük zaafı olmuştu.”*⁶⁷⁵

1946’da Demokrat Parti’nin kurulmasıyla, çok partili hayata geçilmiş, böylece Müstakil Grup gibi etkisiz ve anlamsız bir yapıya ihtiyaç kalmamıştır. İsmet İnönü de CHP 6. Kurultayı’nda yaptığı konuşmada Müstakil Grup’a lüzum kalmadığını belirterek tabuta son çiviye çakmış oldu.

⁶⁷⁵ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yenilenmiş ve Genişletilmiş 1. Baskı, 2008, s. 289-290.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada öncelikle Türk modernleşmesi ve anayasacılık hareketi genel hatları ile ele alınmıştır. Birinci Büyük Millet Meclisi incelenirken, meşrutiyet ve parlamenter düşüncenin arka planına değinmek bir zorunluluktur. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın, milli mücadeleyi Meclis eliyle yürütmesine sebep olan saik, yüzyıllık bir modernleşme süreci ve bu süreç içinde Türk aydınının zihnine yerleşmiş olan “milli hâkimiyet” düşüncesi idi. Böyle bir geleneğin gelişmediği bir ülkede/toplumda işgal kuvvetlerine karşı savaşımın bir komutan/diktatörün emri altında ve yalnızca askeri bir operasyon olarak yürütülmesi tek olasılıktı. “Milli kuvvetleri etkin ve milli iradeyi hâkim kılmak” esası üzerine inşa edilen Türk milli mücadelesi ise TBMM eliyle yürütülecekti. TBMM'ye bu idealle katılan mebusların, Meclisin yetkilerinin aşındırılmasına izin vermeleri beklenemezdi. İkinci Grup'un yanı sıra, örgütlü bir yapı teşkil edememiş bağımsız mebuslar, başta İcra Vekilleri Heyeti'nin teşekkülü olmak üzere temel meselelerde Meclisin yetkilerini kısıkanç bir şekilde savunarak, hükümeti ve Birinci Grup'u sıkıntıya sokacak bir muhalefet yürütmüşlerdir.

Hatırlanacağı üzere 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Sureti İntihabına Dair Kanun'a göre Vekiller, Meclisin mutlak çoğunluğu ile seçilecekti. Kanunda herhangi bir kısıtlama getirilmediğinden, her mebus aday olabilecekti. Bu sistemin birtakım mahsurları olduğu, isteyen her mebusun Vekillik için aday olabildiği, bunun da hükümette uyum sorunu yarattığı düşüncesi ile Meclise sunulan ve kabul edilen düzenleme neticesinde BMM Reisi'nin her Vekâlet için göstereceği adaylar arasından seçim yapılacağı hükme bağlanmıştı. Bu uygulama, Meclisin yetkilerini kısıtlar mahiyette görüldüğünden, muhalif mebuslarca sıklıkla eleştiri konusu yapıldı. Muhalifler, Vekil seçimlerinin yapıldığı celselerde Meclise iştirak etmemek, geçersiz oy kullanmak suretiyle seçimlere engel olmaya çalıştı. Bunun üzerine Birinci Grup yeni bir Kanun teklifinde bulunarak, Vekil adaylarının yalnızca Meclis Reisi tarafından değil ancak Meclis Reisi'nin de içinde bulunduğu bir heyet tarafından gösterileceği bir sistem öngördü. Bu düzenleme de muhalefetin tepkisini çekmekte gecikmedi. Bağımsız mebuslardan Hasan Basri Bey ve Müfit Efendi, öngörülen bu sisteme yönelik eleştirilerini sıralarken, “hâkimiyet-i milliye” vurgusu yapmışlar, Meclisin hak ve yetkilerinin kimseye devredilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bağımsız mebusların önemli bir bölümü bu teklife bu gerekçeler ile karşı çıkmışlardır, İkinci Grup'un yanında yer almışlardır. Bağımsız

mebuslar ile İkinci Grup üyelerinin Meclise birlikte sundukları yasa önergesinde Vekil seçiminde aday gösterme usulünün kaldırılması öngörülüyordu. Bu önerge kabul edildi. Böylece muhalif mebusların başından beri karşı oldukları aday gösterme usulü kaldırılmış oldu. Kanunun tümünün oylamasında da 44 bağımsız mebustan 33'ü kabul oyu vererek Meclisin yetkilerinin kısıtlanmasına karşı olduklarını göstermiş oldular. Vekil seçimlerinde de bağımsızlar ile İkinci Grup'un ortak hareket ettikleri görülmektedir. Celalettin Arif Bey'in Adliye Vekili seçilmesinde aynı yönde oy kullandıkları gibi, diğer Vekâlet seçimlerinde de istemedikleri adaylara oy vermemek suretiyle muhalefetlerini göstermiştir.

Başkumandanlık Kanunu görüşmelerinde, Kanunun süresinin uzatılmasında bağımsız mebusların hükümete yakın durdukları görülmektedir. İleride İkinci Grup'a üye olacak olan mebusların çeşitli çekinceler sunarak destek verdiği uzatım kararlarına Mustafa Durak Bey, Osman (Özgen), Yusuf İzzet (Met), Müfit Efendi gibi bağımsız mebuslar tartışmasız destek vermişlerdir. Necip (Soydan) Bey'in, Meclisin yetkilerinin de Başkumandana devredilmesinin yanlış olduğu yönündeki itirazı, istisnaidir. İlk uzatım için yapılan oylamada, 48 bağımsız mebustan 45'i kabul oyu vermiştir. Aslında bu oylamada yalnızca 12 ret oyunun verildiği düşünüldüğünde bağımsız mebusların genel eğilime uygun davrandıkları söylenebilir. Sıra ikinci uzatıma geldiğinde, Mecliste oluşacak muhalif seslere bağımsız mebusları de karışmıştır. Meclisin yetkilerinin tek bir kişinin eline bırakılmayacağı fikri daha yüksek sesle dillendirilmiştir. İmzacıların arasında bağımsız mebusların da olduğu, Meclisin yetkilerinin Başkumandana tevdi edilmesine ilişkin maddenin kaldırılmasını öngören önerge, 73 kabul oyuna karşı yalnızca 91 oy ile reddedilmiştir. Bu oylamada bağımsızların ikiye bölündüğü görülmektedir. Zira bağımsızların 17'si önerge lehine oy kullanmışken, 16'sı ise ret oyu vermiştir. Başkumandanlık Kanunu'nun uygulanma süresinin 3 ay daha uzatılmasını öngören (üçüncü) teklif, görüşme yeter sayısına ulaşamadığından, kabul edilmemiş sayılmış ve Başkumandanlık Kanunu ortadan kalmıştır. İkinci Grup ve bağımsızların büyük bölümünün ortak hareket ettiklerini belirtmek hatalı bir yorum olmayacaktır.

Kimi kaynaklarda sayıları elli bine vardığı ifade edilen asker kaçakları ile bunlara yardım ve yataklık edenlerin yargılanması amacıyla ihdas edilen İstiklâl Mahkemeleri, zamanla yetkilerinin genişletilmesi nedeniyle muhalif mebusların eleştiri odağı olmuş, asker kaçakları sorunu giderildikten sonra İstiklâl Mahkemelerine ihtiyaç kalmadığı dillendirilmiştir. Bu konuda da yine İkinci Grup ile bağımsızların bir bölümünün işbirliği yaptıkları görülmektedir. Örneğin İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetlerine son verilmesini öngören yasa önergesinin altında bağımsız mebusların da imzası vardır. Ancak bu

oylamada da bağımsızların ikiye bölündükleri görülmektedir. Zira bağımsızların 18'i kabul yani İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine son verilmesi yönünde, 16'sı ise ret yönünde oy kullanmışlardır. Mahkemeler hakkında bağımsızlar tarafından ortaya konan çekincelerden biri de bu mahkemelere mebusların üye olması ve bu mebusların hukukçu olmalarına gerek olmamasıdır. Mustafa Taki Bey, İkinci Grup üyelerinin de desteğini alan konuşmasında İstiklal Mahkemelerince reis, üye, savcı seçilecek olan mebusların mutlaka hukukçu olmaları gerektiğini belirtmiştir. Yine Hasan Basri Bey de, Meclisin yargı işlerinin dışında tutulması gerektiğini ifade ederken, mebusların mahkeme üyelik ve savcılıklarına getirilmemesini istemiştir. Ayrıca ona göre Meclisin donanımlı mebuslarının taşradaki bu mahkemelere gönderilerek, Meclis açısından ciddi bir insan kaybına neden olunmaktadır. İstiklal Mahkemelerinin verdiği idam cezalarının ivedi ve zorunlu durumlarda Meclis onayına sunulmaksızın infaz edilebilmesini öngören yasa teklifi bağımsızlardan Müfit Efendi ile Mustafa Taki Bey'in tepkisini çekerken, Hürriyet-i Şahsiye Kanunu gibi insan hak ve hürriyetleri hakkında döneminin ilerisinde bir önerge sunan ve bunu kabul ettiren Abdülkadir Kemal Bey ise bu önergenin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İstiklal Mahkemeleri konusunda bağımsızların yeknesak bir politika yürütmedikleri görülmektedir.

Bağımsız mebusların Birinci Mecliste en fazla etkinlik gösterdiği bir mesele de Hürriyet-i Şahsiye Kanunu ve görüşmeleridir. Zira Kanun bizzat bağımsızlardan Abdülkadir Kemali Bey tarafından verilmiştir. Uzun uğraşlardan sonra Meclis gündemine gelen kanun teklifi, İkinci Grup ile bağımsızların ittifakına vesile olmuştur. Gerçi temel haklar ve hürriyetler konusunu yayınladığı programda da geniş bir şekilde işleyen İkinci Grup'un Abdülkadir Kemali Bey'in teklifine bigâne kalması beklenemezdi. Nitekim kanun görüşmelerinin başladığı celsede, kanunun kabulü yönünde konuşan mebusların tamamı İkinci Grup üyesidir. Kanun görüşmelerinin devam ettiği ileriki günlerde bağımsız mebusların da kabul yönünde kanaat gösterdikleri görülmektedir. Nitekim kanunun tümü için yapılan oylamalarda bağımsızların 36'sının kanunun kabulü yönünde oy verdikleri görülmektedir.

“Misak-ı Milli” ve “tam bağımsızlık”, Lozan Konferansı ile ilgili Meclis görüşmelerinde muhalif mebusların en sık üzerinde durduğu kavramlardır. Savaş meydanlarında kan dökerek kazanılan zaferin, anlaşma masasında yapılan hatalar neticesinde heba edilmesi istenmemektedir. Mecliste Lozan Konferansı görüşmeleri sürerken söz alan bağımsız mebuslar hemen her konuşmalarında “Misak-i Milli” vurgusu yapmışlardır. İkinci Grup'un, hatta Birinci Grup'un önemli bir bölümünün de aynı fikirde olduğunu tutanaklardan görebilmekteyiz.

Kürsü konuşmaları ve verdiği kanun teklifleriyle Meclisin önde gelen bağımsız mebuslarından olan Abdülkadir Kemali Bey, mebusluk görevi sona erdikten sonraki yaşamında, bir gazeteye verdiği demeçte bağımsız mebusların esasen bir grup teşkil ettikleri, Meclis toplantılarından önce bir araya geldikleri ve nasıl bir yol izleneceği konusunda görüş alışverişinde bulduklarını belirtmiştir. Ancak Meclis tutanakları incelendiğinde bağımsız mebusların, Mecliste bir grup şeklinde hareket etmedikleri görülmektedir. Bağımsız mebuslar birçok temel meselede yeknesak davranmak bir yana tam anlamıyla ikiye bölünmüş bir görünüm arz etmişlerdir. Bu bakımdan Abdülkadir Kemali Bey'in bu beyanlarının gerçeği yansıttığı söylenemez. Gerçi Birinci ve İkinci Grupların Meclis çalışmalarına bakıldığında, bu gruplara mensup mebusların genelde Grupların baskın görüşleri yönünde fikir beyan ettikleri ve oy kullandıkları görülmekteyse de yine de bu grupların da tam olarak yeknesaklığı sağladıklarını söylemek mümkün değildir. Buna en güzel örnek, Birinci Grup üyesi Ahmet Hamdi Bey'in Lozan Konferansı'nın ilk safhalarında Türk Delege Heyetinin başarısız bir müzakere yürüttüğünden bahisle derhal yurda dönmeleri ve ordunun da ileri harekete geçmesi yönündeki teklifine İkinci Grup üyesi Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in karşı çıkması ve bu heyetin Lozan'da müzakerelere devam etmesi gerektiği yönünde görüşünü beyan etmesidir. Yine başka konularda da Birinci ve İkinci Grup içinde grupların baskın görüşlerinden farklı görüşler ortaya çıkabilmiştir. Ancak hemen her konuda Grup üyelerinin çoğunluğunu temsil eden baskın bir görüş veya karar söz konusu olmuş, bu kararlara muhalif olan Grup üyeleri birer istisna teşkil etmiştir. Bağımsız mebuslar için böyle bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Zira bağımsızların ortak karar alabilecekleri bir yapı oluşturulamamıştır. Mecliste gündeme gelen konularda bağımsız mebuslar bireysel olarak hareket etmiş ve yalnızca kendi iradeleri doğrultusunda görüşlerini beyan etmiş ve oy kullanmışlardır. Bundan dolayı bağımsız mebusların, Meclisin üçüncü grubu olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Ancak bu durum yine de bağımsızların Mecliste önemli bir etkinlik sağladıkları gerçeğini değiştirmez.

1923 seçimleriyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üye yapısında %71,4 oranında yenilenmeye gidilmiştir. Birinci Grup'un %43,6'sı İkinci Meclis'te kendine yer bulamazken, İkinci Grup'un tamamı Meclis dışında kalmıştır. Bağımsızlardan yalnızca 5'inin [Cafer Tayyar Paşa (Edirne), Fahrettin Paşa (Mersin), Refet Paşa (İzmir), Ali Rıza Bey (Amasya), Mehmet Bey (Biga)] mebusluk statüsü devam etmiştir.

1923 seçimleri ile başlayıp 1946'da Demokrat Parti'nin Meclise girmesiyle sonuçlanan sürece Tek Parti Dönemi denmektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası, dönemin

dominant siyasal süjesidir. Bu dönemde, ancak altı ay yaşayabilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile henüz üç ayını doldurduğunda kapatılmasına karar verilen Serbest Cumhuriyet Fırkası dışında başka bir siyasal parti Mecliste temsil edilememiştir. CHF (tek parti) iktidarını denetleyecek ciddi bir muhalefetin yokluğu, dönemin iktidarını da rahatsız etmiş olacak ki muhalefet açığının bağımsız mebuslarca doldurulması planlanmıştır. 1931 seçimlerinden sonra bazı milletvekilliği kontenjanları için aday gösterilmemiş ve bu kontenjanların bağımsız adaylarca doldurulmasına imkân sağlanmıştır. Bu uygulama da yeterli gelmemiş olmalı ki 1939 yılında toplanan CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda, Meclis içerisinde bir "Müstakil Grup" kurulmasına karar verilmiştir. Müstakil Grup, icazetli muhalefet şekline iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hatta yapısı ve işleyişi ile üyelerinin kimlerden oluşacağına bile CHP Kurultayı'nın karar verdiği bir yapının muhalefet olarak dahi isimlendirilmesi zordu. Nitekim yaptıkları ve yapamadıklarıyla Türk demokrasi tarihine herhangi bir iz bırakmadan yok oldu gitti.

Türk parlamento tarihi incelendiğinde Mecliste yer alan bağımsız milletvekillerinin çoğunlukla, birtakım siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle kendi partilerinden istifa eden üyelerden oluştuğu görülecektir. Seçimlere bağımsız olarak katılıp milletvekili seçilmesine yeterli oy alabilmek için o adayın seçim çevresinde kitlesel bir destek alabilecek kadar popüler olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu şartlarda bağımsız adayların seçilebilmeleri birer istisna teşkil eder ve seçilenler de genelde Mecliste kayda değer etkinlik sağlayamazlar. Bu çalışmada incelendiği üzere Birinci Mecliste yer alan bağımsız mebuslar ise, sonraki dönemlerde görülmeyecek kadar etkin bir yasama dönemi geçirmişlerdir. Bu bakımdan Birinci Meclis incelenirken, bağımsız mebuslara da Birinci ve İkinci Gruplar kadar önem atfedilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

RESMÎ KAYNAKLAR VE BELGELER:

-**C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları**, 29 Mayıs 1939 – 3 Haziran 1939, Ulus Basımevi, 1939.

-**CHP Nizamnamesi**, 29 Mayıs 1939, Ankara, Ulus Basımevi.

-Genya, Veysel (Yay.), **Türkiye Büyük Millet Meclisinin 25 nci Yıl Dönümünü Anış**, 1945.

-**Heyet-i Temsiliye Tutanakları** (Haz. Uluğ İğdemir), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 1989.

-**Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969, Takım 1, Cilt1, Kitap 1.

-**Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, 1993, Takım 1, Cilt III.

-Meray, Seha L.; Olcay, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, AÜSBF Yayınları, 1977.

-**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM CZ)**, Birinci Devre, Cilt:1-29, TBMM Matbaası.

-**TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ)**, Cilt:1-4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Baskı, 1999.

-Şimşir, Bilal N., **Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, 1990.

KİTAPLAR:

-Abadan, Yavuz; Savcı, Bahri, **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1959.

-Ağaoğlu, Samet, **Kuvayı Milliye Ruhu**, Baha Matbaası, 4.Baskı, 1973.

-Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 8. Baskı, 2010.

-Akal, Emel, **İştirakiyuncular Komünistler ve Paşa Hazretleri**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2013.

-Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı: Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920**, Temel Yayınları, 1. Baskı.

- Akın, İlhan, **Türk Devrimi Tarihi**, Beta Yayınları, 5. Baskı, 1992.
- Akın, Rıdvan, **TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 2001.
- Akşin, Sina, **31 Mart Olayı**, Sinan Yayınları, 1.Baskı, 1972.
- Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi (1789-1980)**, Cilt 1, Cumhuriyet Kitapları, 1997.
- Akşin, Sina, **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, 1987.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt 1, Cem Yayınevi, 1976.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cilt 2, Cem Yayınevi, 1.Baskı, 1992.
- Aktar, Yücel, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1980**, Gündoğan Yayınları, 1999.
- Akyol, Taha, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, 1. Baskı, 2012.
- Alakom, Rohat, **Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatın Fırtınalı Yılları**, Avesta, 1998.
- Aldıkaçtı, Orhan, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978.
- Alkan, Necmettin, **II. Abdülhamid ve Jöntürkler**, Selis Kitaplar, 1.Baskı, 2009.
- Alkan, Necmettin; Üçüncü Uğur (Haz), **Ali Şükrü Bey: Mücadeleyle Geçen Bir Ömür** Kronik Kitap, 2.Baskı, 2017.
- Alkan, Necmettin, **Selanik İstanbul'a Karşı: 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, Timaş Yayınları, 1.Baskı, 2011.
- Alkan, Ahmet Turan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitap, 2.Baskı, 2006.
- Altuğ, Yılmaz, **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)**, Çağlayan Kitabevi, 1992.
- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, 6.Baskı, 2010.
- Arslan, Ali, **Türkiye'de Üniversite ve Siyaset**, Paraf Yayınları, 2011.
- Aslan, Yavuz, **TBMM Hükümeti**, Yeni Türkiye Yayınları, 1.Baskı, 2001.
- Ata, Feridun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1.Baskı, 2011.

- Atatürk' ün Bütün Eserleri**, Cilt 7, Kaynak Yayınları, 2002.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 19, Nutuk I (1927), Kaynak Yayınları, 1. Baskı, 2006.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 20, Nutuk II (15 Ekim 1927-20 Ekim 1927), Kaynak Yayınları, 2012.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt 21, Nutuk III (Vesikalar), Kaynak Yayınları, 3. Baskı, 2012.
- Ateş, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi**, Filiz Kitabevi, 1989.
- Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Tekin Yayınevi, Birinci Kitap.
- Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri**, Zeus Kitabevi, 6. Baskı, 2006.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, 3. Baskı, 1994.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, 2.Cilt, Remzi Kitabevi, 11. Baskı, 1990.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, 3. Cilt, Remzi Kitabevi, 11.Baskı, 1992.
- Aydın, Erdoğan, **Osmanlı'nın Son Savaşı (Turan Hayalinden Sevr'e)**, Kırmızı yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Ayıışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 2013.
- Babacan, Hasan, **Mehmed Talât Paşa (1874-1921)**, Altınpost Yayıncılık, 1.Baskı, 2012.
- Balkaya, İhsan Sabri, Ali **Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt: I, Kısım: II, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, 1991.
- Belen, Fahri, **20.Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, 1973.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 11.Baskı, 2007.
- Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, 1.Baskı, 1990.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, Birinci, 1. Cilt, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişİ, Genelkurmay Basımevi, 1970.
- Blaisdell, Donald C., **Düyûn-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, Çev: Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, 3. Baskı, 2008.

- Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2014.
- Bozkurt, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Buçukcu, Öner, **1908-1913 Osmanlı Dış Politikası: Buhran-ı Meşrutiyet, Tezkire Yayıncılık**, 1.Baskı, 2014.
- Budak, Mustafa, **İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, Küre Yayınları, 1.Baskı, 2002.
- Cem, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, 10. Baskı, 1989.
- Cenik, Salih, **Birinci Meclis'te Tokat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- Coşar, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Tarih Yok.
- Çakan, Işıl, **Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis**, Çağdaş Yayınları, 1999.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, 1995.
- Çevik, Zeki, **Millî Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.
- Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, I.Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1994.
- Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.
- Danişmend, İsmail Hami, **31 Mart Vakası**, İstanbul Kitabevi, 3.Baskı, 1986.
- Demir, Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İmge Kitabevi, 1.Baskı, 2007.
- Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Alfa Kitabevi, 2013.
- Demirel, Ahmet, **Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, 1996.
- Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, 1995.
- Demirel, Ahmet, **İlk Meclisin Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, 2010.

- Demirel, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, 2014.
- Demirel, Ahmet, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Demirel, Meral, **Tam Bir Muhalif: Abdülkadir Kemali Bey**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Ekinci, Mehmet Fatih, **Türkiye’nin Mali İntiharı**, Barış Pilatin Kitap, 2008.
- Emil, Birol, **Son Dönem Osmanlı Aydını: Mizancı Murad Bey**, Kitabevi, 2009.
- Eraslan, Cezmi; Olgun, Kenan, **Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento**, 3F Yayınevi, 1.Baskı, 2006.
- Erdem, Habip Hamza, **Fransız Basımında Genç-Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 2016.
- Erikan, Celal, **100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, 1971.
- Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılap Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, 1982.
- Ertunç, Ahmet Cemil **Cumhuriyetin Tarihi**, Pınar Yayınları, 8.Baskı, 2013.
- Evcin, Erol, **Birinci Dünya Savaşı’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Eyyupoğlu, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.
- Ezherli, İhsan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986)**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1986.
- Findley, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform: Babıâli, 1889-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, 1.Baskı, 2006.
- Goloğlu, Mahmut, **Cumhuriyete Doğru (1921-1922)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2010.
- Goloğlu, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, 2011.
- Goloğlu, Mahmut, **Milli Şef Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2012.
- Goloğlu, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2008.
- Goloğlu, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2010.

- Goodwin, Godfrey, **Yeniçeriler**, Doğan Kitap, 3.Baskı, 2008.
- Gökbilgin, M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2011.
- Gözler, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa Ekin Kitabevi Yayınları, 2000.
- Gülsunar, Emrah, **Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma**, Yordam Kitap, 1.Baskı, 2015.
- Güneş, İhsan, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1.Baskı, 2017.
- Güneş, İhsan, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 1997.
- Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyet Geçiş Süreci (I. Ve II. Meşrutiyet)**, 1. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1997.
- Güz, Nurettin, **Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Yayını, 1991.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Hale, William, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset** (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayın, 1996.
- Hayta, Necdet, **Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008
- Hayta, Necdet, **1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Hocaoğlu, Baran, **II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri (1908-1913)**, Kitap Yayınevi, 1.Baskı, 2010.
- İlk Meclis Anketi-Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri** (Yay. Haz. Cihangir Gündoğdu), TBMM Kültür Sanat Yayın Kurulu, 2014.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, 4.Cilt, Dergâh Yayınları, 3.Baskı, 1982.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, 1. Cilt, Dergâh Yayınları, 3.Baskı, 1982.
- Karaca, Taha Niyazi, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

- Karal, Enver Ziya **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt I, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt III, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt V, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, Kemal H. , **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş yayınları, 1.Baskı, 2012.
- Karatepe, Şükrü, **Tek Parti Dönemi**, Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Kaya, Halit, **Refet Bele: Askeri ve Siyasi Hayatı 1881-1963**, Bengi Yayınları, 2010.
- Kılıç, Selda Kaya, **Osmanlı Devletinde Meşrutiyet'e Geçiş İlk Anayasanın Hazırlanması**, Berikan Yayınevi, 2. Baskı, 2016.
- Kili, Suna; Gözübüyük, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Kinross, Lord, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, 11. Baskı, 1990.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, **31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid**, Temel Yayınları, 2009.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, **Atatürk'e Kurulan Pusu: İzmir Suikastinin İçyüzü, Cilt 1, İzmir Yargulamaları**, Temel Yayınları, 4.Baskı, 2012.
- Kocaoğlu, Bünyamin, **Mütarekede İttihatçılık: İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması (1918-1920)**, Temel Yayınları, 2006.
- Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.Baskı, 1992.
- Koçak, Cemil, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, 2010.
- Kuran, Ahmet Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, 2012.
- Külünk, Muhammet Emin, **Kapitülasyonların Kaldırılması**, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, 2011.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10.Baskı, 2007.
- MacMillan, Margaret, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi**, (Çev. Belkıs Dışbudak), ODTÜ Yayıncılık, 2014.
- Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1998.

- McCullagh, Francis, **Abdülhamid'in Düşüşü: Osmanlı'nın Son Günleri**, Epsilon Yayıncılık, 2.Baskı, 2005.
- Mustafa Kemal (Atatürk), **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 1993.
- Mütercimler, Erol, **1922 Mudanya Mütarekesi: Diplomasi Savaşı**, Alfa Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- Oğuz, Ahmet, **Birinci Meşrutiyet: Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, 1.Baskı, 2010.
- Okandan, Recai G., **Amme Hukukumuzun Anahatları**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968.
- Olgun, Kenan, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.
- Öke, Mim Kemal, **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, Bilge Karınca Yayınları, 1.Baskı, 2002.
- Önsoy, Rifat, **Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Kitabevi, 1982.
- Öz, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, 1.Baskı, 1992.
- Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.
- Özkaya, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Özsoy, Osman, **Saltanattan Cumhuriyete Kurtuluş Savaşı (1918-1923) Olaylar-Belgeler-Gerçekler**, Timaş Yayınları, 1.Baskı, 2007.
- Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM III. Dönem 1927-1931**, II.Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.
- Perinçek, Doğu, **Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Perinçek, Doğu, **Birinci Dünya Savaşı ve Türk Devrimi**, Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 2015.
- Petrosyan, Yuriy A., **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1974.
- Quataert, Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, 1987.

- Ramsaur, Ernest E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali** (Çev. Nuran Ülken), Sander Yayınları, 1972.
- Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I-IV (Açıklamalı Kronoloji)** AKDITYK Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sarıkaya, Makbule, **Milli Mücadele Döneminde Rize**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- Sarıkoyuncu, Ali, **Milli Mücadelede Din Adamları II**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Selek, Sebahattin, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, Örgün Yayınlar, 2. Baskı, 1982.
- Sezgin, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Birey ve Toplum Yayıncılık, 1.Baskı, 1984.
- Shaw, Stanford, **Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)**, Çev: Hür Güldü, 1.Baskı, 2008, Kapı Yayınları.
- Soboul, Albert, **1789 Fransız İnkılabı Tarihi**, Çev: Şerif Hulusi, Cem Yayınevi, 1969.
- Sönmez, Erdem, **Ahmed Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012
- Sunay, Cengiz, **Son Karar Misak-ı Milli**, Doğan Kitap, 1.Baskı, 2007.
- Şapolyo, Enver Benhan, **Kemâl Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Öğrenci Derneği Yayını.
- Şen, Sabahattin, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalm**, Hemen Kitap, 2.Baskı, 2010.
- Şengil, Mizyal Karaçam, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınevi, 1.Baskı, 1997.
- Şimşir, Bilal N., **Atatürk ve Cumhuriyet**, İleri Yayınları, 1.Baskı, 2006.
- Şimşir, Bilal N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 1996.
- Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgeleri İle Sakarya'dan İzmir'e**, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, 1989.
- Şimşir, Bilal N., **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, Aralık 2012.
- Şimşir, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, 1.Baskı, 1976.
- Sonyel, Salâhi R., **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, 6.Baskı, 2000.
- Tanör, Bülent, **Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)**, Yapı Kredi Yayınları, 3.Baskı, 2009.
- Tarih IV**, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), Kaynak Yayınları, 4.Baskı, 2004.
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, **Ordu ve Politika**, Bedir Yayınları, 1967.
- Tekin, Yusuf; Çiftçi, Sabri, **1877’den Günümüze Türkiye’de Parlamento**, Siyasal Kitabevi, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, 1980.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt 1, Hürriyet Vakfı Yayınları,1.Baskı, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt 2, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1.Baskı, 1986.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)**, Arba Yayınları, 1952.
- Tuncer, Hüner, **“Doğru Sorunu” ve Büyük Güçler (1854-1878) Osmanlı’nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, 1.Baskı, 2003.
- Tuncer, Hüner, **Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, 2014.
- Tuncer, Hüner, **Osmanlı’nın Rumeli’yi Kaybı (1878-1914)**, Kaynak Yayınları, 2.Baskı, 2011.
- Tunçay, Mete, **T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, 3.Baskı, 1992.
- Tunçay, Mete, **Türkiye’de Sol Akımlar-I (1908-1925)**, BDS Yayınları, 2.Baskı, 2000.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 1.Kitap, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1991.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 2.Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine, Bilgi Yayınevi, 1.Baskı, 1992.
- Türkgeldi, Âli, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948.
- Türkmen, Zekeriya, **Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal: Selanik’ten İstanbul’a (Hareket Ordusu Kurmay Başkanı)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.

- Türkmen, Zekeriya, **Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2.Baskı, 2011.
- Türküne, Mümtaz'er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, Etkileşim Yayınları, 2011.
- Türk İstiklal Harbi**, Cilt 1, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, 1962.
- Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, Batı Cephesi, 4 üncü Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921), Genelkurmay Basımevi, 1974.
- Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, Batı Cephesi, 5 inci Kısım 1 inci Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1922), Genelkurmay Basımevi, 1972.
- Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, 6. Kısım, 1.Kitap, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922), Genelkurmay Basımevi, 1967.
- Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, 6. Kısım, 3.Kitap, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos 1922-18 Eylül 1922), Genelkurmay Basımevi, 1969.
- Türk İstiklal Harbi**, II. Cilt, 6. Kısım, 4. Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası (18 Eylül 1922-1 Kasım 1923), Genelkurmay Basımevi, 1969.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)**, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1920-1923)**, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.
- Uçarol, Rifat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yayınları, 1.Baskı, 1976.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, 1985.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 2000.
- Üçüncü, Uğur, **Türk Kamuoyunda Büyük Taarruz**, Altınpost Yayıncılık, 1.Baskı, 2012.
- Walder, David, **Çanakkale Olayı**, Çev. M.Ali Kayabal, Milliyet Olayı, 2. Baskı, 1970.

-Yalçın, Emrullah, **Millî Mücadele'ye Sadakat ve Mustafa Durak Sakarya**, Kozan Ofset, 2008.

-Yavuz, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1920**, AKDITYK TTK Yayınları, 1994.

-Yetkin, Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2.Baskı, 1997.

-Yılmaz, Faruk, **Türk Anayasa Tarihi**, İz Yayıncılık, 2012.

-Yücekök, Ahmet N., **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1983.

-Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa** (Haz. Serkan Erdal), Akıl Fikir Yayınları, 2011.

-Ziya Şakir, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Cemâl, Talât, Enver Paşalar**, Ahmet Sait Matbaası, 1944.

-Zürcher, Erik Jan, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, 2.Baskı, 2003.

-Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, 12.Baskı, 2002.

HATIRAT:

-Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II. Cilt, Nehir Yayınları, 1993.

-Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hâdisesi** (Haz. Faik Reşit Unat), AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

-Arıkoğlu, Damar, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961.

-**Atatürk' ün Sırdaşı Kılıç Ali' nin Anıları**, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

-Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, 1979.

-İnönü, İsmet, **Hatıralar (Yay. Haz. Sabahattin Selek)**, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 2009.

-Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, 2.Baskı, 1969.

-Karabekir, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yayınları, 1993.

-Orbay, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, Örgün Yayınevi, 2003.

-Özalp, Kazım, **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt 1, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, 1998.

- Sabahaddin, Prens, **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne** (Haz. Mehmet Ö.Alkan), Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, 2017.
- Sabis, Ali İhsan, **Birinci Dünya Harbi**, 4.Cilt, Nehir Yayınları, 1991.
- Sabis, Ali İhsan, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Güneş Matbaası, 1951.
- Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İştiklerim**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5.Baskı, 2010.
- Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yenilenmiş ve Genişletilmiş 1. Baskı, 2008.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **İlk Meclis: Milli Mücadele’de Anadolu**, Çağdaş Yayınları, 1990.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.
- Yetkin, Çetin, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1.Baskı, 1983.
- Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, 1978.

MAKALE, ANSİKLOPEDİ VE KİTAP BÖLÜMLERİ:

- Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** (Haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoneix Yayınevi, 2006.
- Akandere, Osman, "1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup’un Yapısı ve İşlevi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 1.7 (2000) s. 305-326.
- Akın, Fehmi, “Atatürk ve Fevzi Çakmak’ın Gözüyle Büyük Taarruz”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ağustos 2008, C.X, S.2.
- Akyıldız, Ali, “Mahmud Nedim Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, 2010.
- Akyıldız, Ali, “Tanzimat ve Osmanlılık Projesi”, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)**, Ed. Ali Akyıldız, Anadolu Üniversitesi Yayını, 1.Baskı, 2013.
- Akşin, Sina, “Siyasi Tarih (1908-1923)”, **Türkiye Tarihi-1 Çağdaş Türkiye 1908-1980** (Haz. Sina Akşin), Milliyet Kitaplığı.
- Akşin, Sina, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 27, Sayı 3.

- Akşin, Sina, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, 1970.
- Akşin, Sina, “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, İletişim Yayınları, 1985.
- Armağan, Servet, “Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri”, **Armağan: Kanun-u Esasi’nin 100.Yılı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
- Başpınar, Şit Tufan, “Mustafa Fâzıl Paşa (1830-1875)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, 2006.
- Birinci, Ali, “Şerif Paşa- Mehmed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, 2010.
- Bulut, Hüseyin, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 0 (2010): <http://dergipark.gov.tr/ataunitaed/issue/2851/39433> (Son Erişim Tarihi 10.11.2017)
- Çınar, Fatih, “Milli Mücadelenin ve İlk Meclisin Manevi Mimarlarından Sivaslı Bir Âlim: Mustafa Taki Efendi (D.1873/V.1925)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:IX/2, Aralık 2005, Sivas.
- Erşan, Mesut, “I. Dönem Bolu Milletvekili Mirliva Yusuf İzzet Paşa”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:2009/1, Sayı:18.
- Gök, Salhadin, “Birinci Dönem İstiklal Mahkemelerinin TBMM’deki Yansımaları”, **İstiklal Mahkemeleri** (Yay. Haz. Aynur Yavuz Akengin), AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.
- Gönlübol Mehmet; Sar, Cem, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, 1996.
- Güneş, İhsan, “I. Türkiye Büyük Millet Meclisinde II. Müdafaa-i Hukuk Grubunun Programı (II. Grub’un)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:25, 1981.
- Güneş, İhsan, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, Sayı 1.
- Haçın, İlhan, “Sivas Milletvekili Emir (Marşan) Paşa’nın Siyasi Faaliyetleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2016, Yıl 9, Sayı XXVIII.
- Hanioglu, Şükrü, “Osmanlılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985.
- Işık, Emin, “Hasan Basri Çantay (1887-1964)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993.

- İnalçık, Halil; Seyitdanlıoğlu, Mehmet (Haz.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Phoneix Yayınevi, 2006.
- Kaya, Gökhan, “Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, Sayı 38, Güz 2015.
- Kayalı, Kurtuluş, “I. TBMM'de Muhalefet”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, 5.Cilt, 1985.
- Keleş, Zülal “Cafer Tayyar Paşa”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı 44, Ankara, 1999.
- Kılıç, Selda, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)**, sayı:30, Ankara 2012.
- Kızıltan, Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 26, Sayı 1, 2006.
- Kili, Suna, “1867 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1.Baskı, 1986.
- Kurşun, Zekeriya, “Meşrutiyet'in İlanı ve Kanun-i Esasi”, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1876-1918)**, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013.
- Kürkçüoğlu, Erol, "**1923 SEÇİMLERİ**", Atatürk Dergisi 1, 2010.
<http://dergipark.gov.tr/atauniad/issue/2352/30142> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)
- Mahmutoğlu, Tansu Barış, “Atatürk'süz İlk Seçimler: 1939 Genel Seçimlerinde CHP'nin Çalışma ve Propagandaları”, **Atatürk Dergisi**, Cilt V, Sayı 1, Temmuz 2016, s.38-64.
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, İletişim Yayınları, 1985.
- Mumcu, Ahmet, “Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değin Temel Hak ve Özgürlükler İle 1876 Anayasasının Temel Yapısı”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976**, Ajans-Türk Matbaacılık.
- Olgun, Kenan, “Asker ve Siyaset İlişkinlerinde Bir Dönüm Noktası: Halâskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri”, **İlmi Araştırmalar**, 7, İstanbul 1999.
- Özkan, Cemal, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985.
- Payaslı, Volkan, “Tek Parti İktidarı'ndan Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)” **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XIV/28 (2014-Bahar), s. 175-197.

- Reyhan, Cenk, “Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”, **Adâlet Kitabı** (Ed. B. Arı, S. Aslantaş), Ankara, Adalet Bakanlığı Yayını.
- Shaw, Ezel Kural, “Midhat Paşa”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, 1985.
- Sofuoğlu, Adnan, “Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuvay-ı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 18, S. 52, Ankara, Mart 2002, s.37-87.
- Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, İletişim Yayınları, 1985.
- Tanör, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 1.Cilt, İletişim Yayınları, 1985.
- Tekerek, Meltem, “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Müstakil Grup”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 57, Güz 2015, s. 147-172.
- Toprak, Seydi Vakkas, “İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 26.Sayı, 2013/1.
- Tunaya, Tarık Zafer, “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1985.
- Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1985.
- Tunçay, Mete, “İstiklal Mahkemeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, İletişim Yayınları, 1985.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Üçok, Coşkun, “1876 Anayasasının Kaynakları”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976**, Ajans-Türk Matbaacılık.
- Yaman, Ahmet Emin, “Başkomandanlık Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Cilt 3, Sayı 9.
- Yaycıoğlu, Ali, “Sened-i İttifak: Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi”, **Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi** (Ed. Seyfi Kenan), İSAM Yayınları, 2010.
- Zeyrek, Yunus, “Batım Mebusu Ali Rıza Acara”, **Bizim Ahıska (Üç Aylık Kültür Dergisi)**, Yıl:13, Sayı:47, Yaz 2017.

LİSANSÜSTÜ TEZLER:

- Çavdar, Necati, **Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa**, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Gelmez, Adnan, **Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusân Seçimleri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Göl, Hacer, **Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Kızıltan, Yılmaz, **I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Okuklu, Mustafa, **Fahrettin Altay**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009.
- Selvi, Haluk, **Büyük Millet Meclisi'nde Celâlettin Arif Bey (1875-1930)**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Şirin, Sinem, **Birinci Meclis Döneminde Siyasal Rejim ve Yürütme Erki 1920-1923**, Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Ünal, Suzan, **1923 ve 1927 Seçimleri**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Yılmaz, Murat, **Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

TBMM'de Bağımsız Mebuslar

ORJINALLIK RAPORU

% 13

BENZERLİK ENDEKSİ

% 11

İNTERNET
KAYNAKLARI

% 5

YAYINLAR

% 5

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

www.tarihtarih.com

İnternet Kaynağı

% 1

2

Submitted to Siirt Üniversitesi

Öğrenci Ödevi

% 1

3

Submitted to Hacettepe University

Öğrenci Ödevi

% 1

4

www.aif.hacettepe.edu.tr

İnternet Kaynağı

<% 1

5

acikarsiv.ankara.edu.tr

İnternet Kaynağı

<% 1

6

acikerisim.deu.edu.tr

İnternet Kaynağı

<% 1

7

www.scribd.com

İnternet Kaynağı

<% 1

8

archive.org

İnternet Kaynağı

<% 1

9

eprints.sdu.edu.tr

İnternet Kaynağı

<% 1